

Máriás József

**Magyar szellem,
erdélyi szellem**

Irodalomtörténeti jegyzetek

(2003-2009)

TARTALOM

Bánffy Miklós – *Recepció és utóélet*

„Magatartásra tanított” – *Szabó Dezső, az elsodort író*

Ismeretlenségre kárhoztatva

Törések a hallgatás, elhallgatás falán

„...erős meggyőződése, hogy eltemethetetlen könyvet írtam”

„A magyar szellem magányos vándora”

„...mindig hűségesen szolgáltam” – *Kós Károly levelezése*

Az építész

A politikus

Az irodalomszervező

Az író

A levelező

„Az erdélyi pásztortűz őrizője” – *Reményik Sándor emlékezete*

„elérhetetlen messzeség vagyok”

„...s mégis ő az erdélyi költő”

Németh László és Nagybánya

„...én is nagybányai vagyok, az apám ott volt tanár”

Élmények, emlékek Nagybányáról

Nagybánya – Alsóbánya – Verespatak

...Nagybánya és Mezőszilas

„Fogadj be, örök jobb-világ: jövőd!” – *Emlékezés Illyés Gyulára*

Beke György „barangolásai”

„És meddig kell még várniuk?...” – *P. Jáki Sándor Teodóz: Csángókról, igaz tudósítások*

Domokos Pál Péter nyomában

„Reggel 8-kor még tudtak...”

„...ha a gyóntató nem beszél magyarul”

„Moldováról, – édes hazánkról”

„Erdély nevét el ne válasszuk Moldovától”

Szellemi zarándoklat – *Cs. Varga István: Rokonföldön*

Sütő Andrásról háromszor

„Művedben lélegzik a lét reménye”

„Magam is Árkádiában éltem” – *Sütő András: A készülődés éjszakái*

Embernek maradni... az idő más-más terein – *Sütő András összes művei 2. kötet*

„...csak reális önismeretre lehet jövőt építeni” – *Kortársi gondolatok Cseke Péter:*

A magyar szociográfia erdélyi műhelyei című könyve olvasása közben

A szerzőről

Bánffy Miklós

Recepció és utóélet

„És visszatérőben a Mű – rendre minden darabja: tanúságul és tanulságul.”

Dávid Gyula

A kolozsvári irodalomtörténész és könyvkiadó bizakodó gondolatát Bánffy Miklós: *Emlékeimből – Huszonöt év* című memoárkötetének előszavából ragadtuk ki.¹ Az a személyiség írta le, aki 1990-et követően sokat tett azért, hogy Bánffy Miklós (Kolozsvár 1873. december 30. – 1950. június 5. Budapest) művei újra visszakerüljenek a magyar szellemi áramkörbe. A hivatkozásul említetten kívül, a Polis Könyvkiadó igazgatójaként újabb kötetekkel örvendeztette meg az erdélyi és az anyaországi olvasókat;² és nemcsak azokkal: 2001-ben a Kalota Könyvkiadóval és az Erdélyi Református Egyházkerülettel közös vállalkozásként adta kezünkbe a Bánffy Miklós főművének tekintett trilógia – *Megszámláltattál* (1934), *És hijjával találtattál* (1937), *Darabokra szaggattatol* (1940) – köteteit... hetven, hatvanhét, illetve hatvannégy évvel azután, hogy az Erdélyi Szépművés Céh kiadta azokat. 2006 decemberében a Polis és a budapesti Balassi Könyvkiadó közös vállalkozásában elindult a Bánffy Miklós művei-sorozat.³

A második világháború után nemzedékek nőttek fel, amelyeknek szellemi önépítkezéséből, erdélyiségtudatából – ideológiai elfogultság és korlátozottság miatt – évtizedekig hiányoztak a két világháború közti erdélyi irodalom sarokköveiként emlegetett művek. Kuncz Aladár *Fekete kolostor* című alkotását 1965-ben, Dsida Jenő *Verseik* című kötetét 1966-ban, Áprily Lajos *Legszebb verseit* 1969-ben, Bánffy Miklós *Reggeltől estig* és a *Bűvös éjszaka* című kisregényeit 1981-ben, Reményik Sándor *Az építész fia* címmel kiadott verseit csak 1983-ban vehette kézbe új kiadásban az erdélyi olvasó – nem egyszer igencsak megrostálva. Ám a kilencvenes évek elejéig mindhiába várta Nyirő József regényeinek, Berde Mária *A hajnal emberei* című, 1848-as történelmi regénytrilógiájának a megjelentetését.

¹ Bánffy Miklós: *Emlékeimből – Huszonöt év*. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2000. 11. old.; 2001: II. bővített kiadás; 2002: III. bővített kiadás

² Bánffy Miklós: *A koronás tízes*. Válogatott elbeszélések. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 1998; Marosi Ildikó: *Bánffy Miklós estéje. Levelek*. Kolozsvár-Budapest-Casablanca-Tanger 1944-1949. *Váradi Aranka naplója, 1944-1952*. Közzéteszi Marosi Ildikó. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2002; Bánffy Miklós *Összes novellái*. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár 2004; Bánffy Miklós: *Fortéjos Deák Boldizsár memoriáléja* Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2005; Bánffy Miklós *Összes drámái*. Sajtó alá rendezte Kereskényi Hajnal. Kötött, 464 lap. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár 2009

³ Bánffy Miklós: *Erdélyi történet. Megszámláltattál – És hijjával találtattál – Darabokra szaggattatol*. Egészvásznonkötésben. = Bánffy Miklós művei. A Balassi Kiadó és a Polis Könyvkiadó közös kiadása, Budapest – Kolozsvár 2006; Bánffy Miklós: *Népszövetségi politikusportrék*. Karikatúrák. Dávid Gyula előszavával. Részletek Bánffy Miklós *Huszonöt év* című visszaemlékezéseiből. Magyar-angol, illetve magyar-francia szöveggel. A Balassi Kiadó és a Polis Könyvkiadó közös kiadása, Budapest – Kolozsvár 2006; Bánffy Miklós: *Milolu*. Három regény: *Reggeltől estig*, *Bűvös éjszaka*, *Milolu*. = Bánffy Miklós művei. A Balassi Kiadó és a Polis Könyvkiadó közös kiadása, Budapest – Kolozsvár, 2007; Bánffy Miklós: *Novellák: Farkasok – Mesék – Fortéjos Deák Boldizsár memoriáléja*. Sajtó alá rendezte Dávid Gyula. = Bánffy Miklós művei. A Balassi Kiadó és a Polis Könyvkiadó közös kiadása, Budapest – Kolozsvár, 2008

Pedig az olvasói igény és várakozás mindenkor adott volt. A gondolat már az ötvenes évek elején fölvetődött. Az Utunk 1950 februárjában *Irodalmunk újraolvasása* címmel rovatot indít. A hangütés azonban eleve elutasító: Nagy István: *Reményik Sándor – a magyar polgárság nacionalista költője*, Kovács Ferenc: *A múlt felszámolandó ideológiája – Makkai Sándor és a magyar polgárság „önrevízió”-ja* címmel írott állásfoglalásai⁴ eleve gátat szabtak az objektív megközelítésnek, megismerésnek. A következő „lépésre” újabb esztendőket kellett várni. 1957-ben Méliusz József veti fel a *Fekete kolostor*, a *Szibériai garnizon* újrakiadása, továbbá Bánffy Miklós, Karácsony Benő, Dsida Jenő, Reményik Sándor művei megjelentetésének gondolatát.⁵ Ennek nyomán bontakozik ki az Utunkban – *Nézzünk hát szembe* rovatcímmel – az a polémia, amely hónapokon át zajlik a lap hasábjain az 56-os forradalom leverését követő megtorlások közepette újraéledő balos szemlélet jegyében, többnyire támadó, ellenséges hangnemben, elsőként többek közt épp Bánffy Miklós revidéálása, műveinek újrakiadása elé vetett gátat.⁶

A hatvanas évek második felétől, különösen pedig 1970 után, a Domokos Géza vezette Kriterion Könyvkiadónak köszönhetően nyerhetünk – egy-egy mű, verskötet megjelentetése révén – bepillantást abba a szellemi kincsestárba, amelyet a két háború közti esztendők halmoztak fel. Az 1989-ben bekövetkezett politikai fordulat után ezt a törekvést folytatja immár cenzúramentesen a Kriterion, valamint a kilencvenes években létrejött erdélyi kiadók.

Bánffy Miklós trilógiája rendkívüli élménnyel örvendezteti meg az olvasót. Ismeretes, hogy a *Megszámláltattál* – húzásokkal, csonkítottan – Budapesten már 1982-ben megjelent,⁷ a teljes mű, mindhárom kötet pedig 1993-ban,⁸ de azok csak elvétve juthattak el az erdélyi olvasókhoz. Számukra a trilógia 2001-es kolozsvári kiadása jelentette az igazi felfedezést – az elbeszélő és az emlékiratíró után megismerhették a regényírót is, azt az alkotást, amely Bánffy Miklós életműve csúcsteljesítményének nevezhető.

Az újabb Bánffy-művek megjelenése jó alkalom arra, hogy felidézzük a mai olvasó által alig ismert életút és alkotói pálya kibontakozásának menetét, állomásait és csúcseit, az indulástól napjainkig kövessük a recepció alakulását.

Intonációként hivatkozunk három, a pályáiv első szakában megjelent értékelésre, véleményre. Előbb idézzük az Erdélyi Lapokban 1909-ben, Bánffy Miklósnak az 1888-ban alakult Erdélyi Irodalmi Társaság tagjává választása alkalmából megjelent méltatás szavait: „...eddig irodalmi sikerei még mind szárnypróbálgatások, de egy fiatal sasnak szárnypróbálgatásai, amely magas szirtfokról indul el (...) egyike az ország legérdekesebb embereinek s csak rajta múlik: hogy egyike legyen a legértékesebbeknek is.”⁹ Krúdy Gyula *Az erősebb* című Bánffy-dráma bemutatója alkalmából, 1918-ban írja róla: „Ez egy alapos író, aki úgy esztergályozza a munkáit, mint valamelyik őse, aki egy magános erdélyi kastélyban forgatta az esztergát; úgy vág a meséhez, mint a favágó lord, és fáradhatatlan, bátor, elszánt, kitartó, mint egy bölényvadász (...) az elbeszélő művei egy tudós és egy költő alkotásai.”¹⁰ A pályatárs, Kuncz Aladár,

⁴ Utunk, 1950. 3. szám; 1950. 9. szám

⁵ Méliusz József: *Közelmúltunk irodalma*. Utunk, 1957. 13. szám

⁶ Nagy István: *Nézzünk hát szembe...* Utunk, 1957. 15. szám

⁷ Bánffy Miklós: *Megszámláltattál...* Helikon Kiadó, Budapest 1982

⁸ Bánffy Miklós: *Erdélyi történet*. Szabad Tér Kiadó, Budapest, 1993

⁹ *Kisbán Miklós*. Erdélyi Lapok, 1909. 4. szám 73-74. old.

¹⁰ Krúdy Gyula: *Irodalmi kalendárium*. Írói arcképek. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1989, 639-640. old.

1923-ban, Bánffy Miklós 50. születésnapján írja róla a kolozsvári Ellenzékben: „... a derűs olasz ég alól, a párizsi elfinomult nemzetköziségből, a magyar főváros nyújtotta magas pályalehetőségek közül mindig visszavágyott, mindig visszatért ide, mintha titkos erő vonzaná, mintha fontos keresni- és betöltenivaló hívná (...) lelke legmélyén erdélyi, és egyenes kivetítése, késői, de közvetlen hajtása annak a nemzedéknek, amely századokkal ezelőtt itt Erdélyben bontatlan intellektussal és akarattal történelmet s műveltséget teremtett.”¹¹

1

„*Íme, egy előkelő magyar amatőr,
aki csakugyan előkelő.*”

Ady Endre

A színház Bánffy Miklósnak ifjúságától öreg koráig végigkísérő szenvedélye maradt. A *Színfalak előtt – színfalak mögött* című kéziratredékében utal arra, hogy már tizenhat évesen színdarabot írt, melyet diáktársaival be is mutattak. A későbbiekben színművek alkotójaként, színházi intendánsként, rendezőként és díszlettervezőként egyaránt ismertté tette nevét.

A színpadi műveinek keletkezés- és recepciótörténete iránt érdeklődő kutatók számára alaplátványt számíttat Tóth Ágnes *Bánffy Miklós drámái* című tanulmánya,¹² amely igen gazdag bibliográfiai hivatkozással vezeti végig az életműben elmélyülni kívánó olvasót, kutatót.

Irodalomtörténeti tény, hogy a drámaíró Bánffy Miklóstra elsőként Ady Endre hívta fel az olvasóközönség figyelmét, 1906-ban, a mítoszok világából ihletett *Naplegenda* című dráma megjelenése alkalmából. „Kisbán Miklóst pszeudonimnak hírlelik. Ugyancsak hírlelés szerint Kisbán Miklósról: gróf Bánffy Miklós volna. Akárki, komoly irodalmár, akármit beszél. Fontos dolog az ilyesmi. Nekünk például dupla öröm ez a könyv, ha így van. Íme, egy előkelő magyar amatőr, aki csakugyan előkelő, Eötvös, Kemény s néhányak, régiek óta az úgynevezett előkelők nem kényeztettek el bennünket. (...) Kisbán Miklós több mint literary gentleman. Európai ízlésű, elmélyedt, finom lelkű ember. Sokat olvasott s hasznosan. A *Naplegenda* Ibsen *Peer Gynt*-jére emlékeztet. (...) Érdekes és szép könyv. Megint egy szimptomája a magyar lélek új, nagyszerű válságának. (...) A *Naplegenda* nemes legenda. Szimbolikus költemény. (...) Nagy gondolat. Buja, költői, szép nyelv. Elegancia a földolgozásban. Mitikus és illatos homály. Sok rafináltság. Megmozgatása sejtéseinknek. Egy modern írás.”¹³ Véleménye sok tekintetben előrevetítette a későbbi méltatások, kritikák alaphangját. Ne tévesszen meg bennünket az azokban vissza-visszatérő, manapság a műkedvelő szinonimájaként használt amatőr kifejezés! Ady írásában az semmiképp sem jelentett lekicsinylést. Valós tartalma értelmezéséhez fogadjuk el Illyés Gyula szavait: „maradjak csak meg amatőrnek, a szó etimológiai értelmében; vagyis olyannak, aki szenvedéllyel adja át testét-lelkét, és nem

¹¹ Kuncz Aladár: *Kisbán Miklós*. Ellenzék, 1923. okt. 14.

Újraemlítve: Kuncz Aladár: *Tanulmányok, kritikák*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1973. 187-189. old.

¹² Tóth Ágnes: *Bánffy Miklós drámái*. Színháztudományi Szemle 18. szám. Budapest, 1985. 231-289. old.

¹³ Ady Endre: *Kisbán Miklós*. Budapesti Napló, 1906. április 8.

Újraemlítve: Ady Endre *Publicisztikai írásai* 2. kötet. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1977. 326-327. old.

mesterségből”.¹⁴ Bánffy Miklós is ugyanily szenvedéllyel írta műveit. A *Naplegenda* két alkalommal került színpadra: 1907-ben a budapesti Nemzeti Színházban és 1938-ban Kolozsvárott.

Második drámáját, *A Nagyúr* című történelmi színművét 1912-ben mutatták be. „Az előjáték és a három felvonás a hun idők világába vitte vissza a nézőt. Attilának, Isten ostorának magányos nagyságáig emelte a szemet, és vezette annak haláláig.”¹⁵ Nagy ívű alkotás, Bánffy Miklós legsikeresebb, legtöbbet játszott színműve. Ösbemutatója a budapesti Magyar Színházban volt, azt követően műsorára tűzte a budapesti Nemzeti Színház (1921-ben és 1938-ban), valamint a kolozsvári Nemzeti Színház (1942-ben). A bemutatók számával arányos a darab igen gazdag irodalma; a kritikák, értékelések többsége pozitív kicsengésű. A Nyugatban egyazon számban két kritika jelenik meg az előadásról.¹⁶ Schöpflin Aladár, a korszak egyik legnevesebb színikritikusa, külön kiemeli a főhős alakjának szuggesztív megjelenítését: „A két utolsó felvonás, amikor Attila a színpadon van, a legkitűnőbb magyar drámák közé tartozik. A Nagyúr felé sugárzik minden, az ő csaknem mozdulatlan és szótlán alakja mintegy bűvővel ragad magához mindenkit, rettentő hírneve, hatalma, esze és ereje tükröződik mindenben, ami a színpadon történik. (...) Kisbán Miklós drámája a legművészebb eszközökkel dolgozó magyar színdarabok egyike, még ügyefogyottságaiban is költő beszél belőle, aki nem mindig biztos az eszközei felől, de botlásai után is talpra tud állni.” Lengyel Menyhért drámaíró, a *Csodálatos mandarin* című táncjáték szövegkönyvének szerzője, ugyancsak elismerőleg ír róla: „...e színdarabot rendkívülinek, s költőjét nagy írónak éreztem. (...) Hibát is tudnék felhozni – talán többet, mint erényt. Vérmérséklet dolga, hogy a darab kvalitásai és az író tehetsége olyan fényrel ragyognak fel előttem, hogy ezt – a talentumot – tartom mindennél előbbre valónak és megemlítendőnek.” A Nemzeti Színház 1921-es bemutatójáról írottak közül a Nyugatban megjelent színikritikából idézünk: *A Nagyúr* „békebeli és szolid, tartós, kitűnő anyagból készült munka: jobb és becsületesebb mindannál, ami újat esztendőik során át magyar szerzőktől a színpadon láttunk. (...) Látjuk és érezzük Attila világát, és nem a színesebb, de könnyebb mondai beállításban, hanem úgy, hogy elhisszük történelemnek is. Hogy ezt a levegőt így, a hűség látszatával ide tudta hozni a szerző, ez a legnagyobb értéke a darabnak.”¹⁷

A kolozsvári Művészeti Hetek keretében 1942-ben színre került Bánffy-drámáról az Erdélyi Helikon közölt színbírálatot. Szerzője utal arra, hogy a darab keletkezésekor „a polgári, nagyvárosi és nemzetközi szellem volt az uralkodó a magyar színpadokon. (...) Ami a népek egyéni titkaiból fakadó, csupán saját tudatukat mélyítő volt, alig kapott helyet az akkori színházban, vagy ha véletlenül odakerült, kirítt onnan.” Megítélése szerint Bánffy Miklós „lelkületében nemzeti” színművet alkotott: „*A Nagyúr* talán legtisztább nemzeti drámánk. (...) A darab feszültségében és hatásában első pillanatától folyton fokozódó és emelkedő a végfüggöny lehullásáig. A magyar színjátékok általános hibája, hogy a jó előkészítést többnyire rossz harmadik, vagy utolsó felvonás követi. Bánffy e darabja ez alól a majdnem általános

¹⁴ Illyés Gyula: *Kora tavasz Mint a darvak* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1972. 20. old.

¹⁵ Tóth Ágnes: *Bánffy Miklós drámái...*, 245. old.

A kritikákban, méltatásokban *A Nagyúr* drámacím különféle módon jelenik meg. Jegyzetanyagunkban a korabeli közlési módot követtük.

¹⁶ Schöpflin Aladár: *A Nagy Úr*. Nyugat, 1913. 1. szám, 74-75. old

Lengyel Menyhért: *A Nagy Úr*. Uo. 75. old.

¹⁷ Losoncy Zoltán: *A nagyúr*. Nyugat, 1921. 7. szám, 558. old.

»szabály« alól a legtökéletesebb kivétel.”¹⁸ Tamási Áron a darabot remek színműnek tartja, írásában a korfestés sikerült voltát húzza alá: „Mert egy világot a történelem sírjából úgy feltámasztani, hogy az valóban éljen: ez a képesség abból a forrásból ered, ahonnan a teremtő erő, mely folytonosan megújít s ezáltal megőrökít. Ahogy olvasom a »Nagy Úr«-at, megújul a kor, melynél mozgalmasabbat és a helyét kereső emberiségre jellemzőbbet nem látott a világ.”¹⁹ A bemutatókról, illetve az 1944 előtti recepciót példázó értékelések sorát zárjuk Kós Károly 1943-ban írott szavaival: „A *Nagyúr* Katona József óta a legmonumentálisabb és legtökéletesebb történelmi magyar dráma.”²⁰

A későbbi értékelések távolról sem ilyen egyértelműek. Illés Endre 1965-ben közölt esszéje lebéntető hatása. A Bánffy-filológiában páratlanul elmarasztaló ítélete *A Nagyúr* című színművet sem kíméli: „Mi *A Nagyúr*? Egy érdektelen Attila-dráma – és előtte széles hömpölygésben, megdöbentő víziókban, brutális vadságban és nagyságban félelmetes figurák és sorsok egymásra dobáltsága, egy teljes felvonáson keresztül – a népvándorlás. Utána még két felvonás, szalmával töltve. Ki merte ezt előtte, utána?”²¹ Kós Károly 1969-ben közölt Bánffy-megemlékezésében erről csak ennyit mond: „Bánffy *A Nagyúr* című drámájáról annak idején Schöpflin Aladár és Lengyel Menyhért s később Tamási Áron ezt írták: »remekmű«. De ma rúgni lehet a döglött oroszlánba, tehát a kedves Illés Endre így vélekedik...”²² A Hét című bukaresti hetilapban, 1972-ben Kisbán Miklósról, a felfedezésre váró színpadi szerzőről megjelent írás szerzője Illés Endre „ragyogó esszéje” szellemében szól az íróról, de vele szemben, *A Nagyúr*-ról szólva, egészen más következtetésre jut: „Bánffy darabja egy nagy »tömeglátványosság« kitűnő scenáriuma, mely a »lélektani színház« elemeit is tartalmazza. Kísérletező kedvű színészek és rendezők számára – nagyszerű nyersanyag.”²³ Az erdélyi irodalomtörténész, Sóni Pál *Bánffy Miklós írói útja* című tanulmányában, 1981-ben, ennél többre értékeli: „Bánffy kitűnően jeleníti meg a népvándorlás-kori levegőt, pompásan érzékelteti Attila félelmetes hatalmát, amelynek senki sem tud ellenállni. Remek az előkészítés, a művészi érdek felkeltése és fokozása, amit már első darabjában is megfigyelhettünk.”²⁴ Ennek ellenére Bánffy-darab 1989 előtt nem került színpadra Erdélyben.

Az idő múlásával párhuzamosan a darab mindinkább felértékelődik. Pomogáts Béla, a romániai magyar irodalom kiváló ismerője 1987-ben közölt Bánffy-pályaképében megidézi azt a korabeli művészi-szellemi miliót, amelyben e dráma megszületett, elhelyezve azt a korabeli irodalmi, művészeti áramlatban: „*A Nagyúr* a századforduló ősmagyar, illetve keleti, ahogy akkor mondták, »turáni« történelmi témákat feldolgozó nemzeti késő romantikáját követi, azt az irányt, amelyet Zempléni Árpád *Csaba királyfi* című hősrégeje, a fiatal Kós

¹⁸ Kovács László: *A Nagyúr*. Kisbán (Bánffy) Miklós történelmi drámája a kolozsvári Nemzeti Színházban. Erdélyi Helikon, 1942. 7. szám, 414-418. old.

¹⁹ Tamási Áron: *Egy remek színmű*. Erdélyi Helikon, 1943. 10. szám. 650-652. old.

Több Tamási-gyűjteményes kötetben is megjelent újraközölve.

²⁰ Kós Károly: *A gazda*. Erdélyi Helikon, 1943. 10. szám, 606. old.

²¹ Illés Endre: *Bánffy Miklós*. Kortárs 1965. évi 1. szám

Újraközölve: Bánffy Miklós: *Megszámláltattál...* Helikon Kiadó 1982 bevezető tanulmányaként, 16. old.

²² Kós Károly: *Nem a gróffal – az emberrel*. Utunk Évkönyv 1969. 39. old.

²³ Gergely Géza: *Felfedezésre vár Kisbán Miklós, a színpadi szerző*. A Hét, 1972. 43. szám

²⁴ Sóni Pál: *Bánffy Miklós írói útja*

Megjelent Bánffy Miklós *Reggeltől estig – Bűvös éjszaka* (Kriterion Könyvkiadó Bukarest 1981) című kötet előszavaként, 11. old.

Károly Atila *királról ének* című balladaskönyve, Gárdonyi Géza *A láthatatlan ember* és Herczeg Ferenc *Pogányok* című regénye, illetve valamivel korábban, még a millenniumi ünnepségekre készülődésben Munkácsy Mihály *Honfoglalás* és Feszty Árpád *A magyarok bejövetele* című festményei képviseltek.²⁵ Bárki által vállalható, megtisztelő közösség. Mint minden alkotás, *A Nagyúr* című színmű is a kor kérdéseiből ihletődött, azokra keresi a választ. Tóth Ágnes szavait idézzük: „...ez a dráma intenzíven építi magába azokat a lényeges kérdésköröket, melyek általánosan foglalkoztatták az első világháború előtti, s a két világháború közötti kulturális életet, nagy mértékben határozták meg a közgondolkodást és érdeklődést, e színmű tarthatott legnagyobb érdeklődésre számot Bánffy összes színpadi művei között.”²⁶

A következő darabot, az, 1918-ban bemutatott *Az erősebb* című színművet – az 1931-ben megjelent *Martinovics* előszavában – maga Bánffy Miklós „hevenyészett és elnagyolt munká”-nak ítéli, következésképp nem csodálkozik azon, hogy színrevitele sikertelennek bizonyult. Mégsem maradt észrevétlen, hisz Karinthy Frigyes *Gróf Gyengébb. Színmű gróf harmincnyolc felvonásban* címmel paródiát írt róla „jelöl annak, hogy a szerzőt jelentékeny egyéniségnek tartja”, Vincze Zsigmond zeneszerző pedig „operát komponált *Az erősebb*-ből, s ezt az Operaház 1934. március 29-én bemutatta”.²⁷

A negyedik Bánffy-darab, az 1926-ban bemutatott *Maskara* ugyancsak megbukott. Sóni Pál az avantgarddal rokon alkotásként méltatja: „a *Maskara* – miként műfaji megjelölése is sejteti: »bolondság, három felvonásban« – nem is akarja tiszteletben tartani a drámaépítkezés hagyományos szabályait. Ellenkezőleg: összhangban mondanivalójával, fel akarja rúgni a szabályokat. A *Maskara* a pirandellói szerepjátszás motívumának az abszurd határáig való kiterjesztése, amelyben nemcsak a különféle szerepet játszó hat főszereplő maszkja hull le, hanem maga a hatalom, a társadalmi berendezkedés is lelepleződik, és általában, a minden álarc letépésének avantgarde-ízű vágya munkál.”²⁸ Valószínű, hogy épp ezek a vonások, értékek juttatták ismételt színpadra az 1989-es fordulatot követően, Marosvásárhelyen.

Az ötödik, az 1929-ben a budapesti Nemzeti Színházban, 1934-ben pedig a kolozsvári Magyar Színházban bemutatott, „az etikus politikai cselekvés” kérdését felvető *Martinovics* című történelmi dráma nagy vihart kavart. (A színmű 1931-ben az Erdélyi Szépművészeti Céh kiadásában önálló kötetben is megjelent.) A dráma megírásának gondolata már *A Nagyúr* befejezését követően kikristályosodott. Tóth Ágnes világít rá a két dráma alapeszméje közti összefüggésre: „A művek problematikájának ellentétes volta ismét csak az író egyéniségének ellentmondásosságát, ellentétes tartalmi egymás mellett élését kottázza újra. (...) S mégis némi egyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy ami Attila nagyságának erénye, az Martinovics vétke: a történelem kerekét saját akarata szerint akarta forgatni, s önmagát előbbre valónak tartotta mindenkinél és mindennél.”²⁹ Schöpflin Aladár, a Nyugatban közölt színbírálat írója, kérdésfelvetéssel indítja sorait: „Igaz-e, hogy nagy eszmék megvalósításához csak tiszta kézzel lehet hozzányúlni?” Bánffy Miklós erre a tételre építi drámáját. Azonban az írói szándék és megvalósulás nem mindig halad ugyanazon sín pályán. A kritikus vitatja Martinovics kettős szerepének drámatechnikai megoldását: „Nincs az alak lelkileg megvilágítva,

²⁵ Pomogáts Béla: *Konzervatív reformer Erdélyben*. Bánffy Miklós pályafutásáról. Alföld, 1987. 11. szám 30-31. old.

²⁶ Tóth Ágnes: *Bánffy Miklós drámái...* 253-254. old.

²⁷ Nemeskürty István: *A beteljesedett jóslat*. Utószó Bánffy Miklós: Erdélyi történet című kötethez, 832. old.

²⁸ Sóni Pál: *Bánffy Miklós írói útja...* 13. old.

²⁹ Tóth Ágnes: *Bánffy Miklós drámái...* 266. old.

rendőrkémi és forradalmi szerepe nincs belsőleg összekapcsolva s ezért nem látom azt, amit az író láttatni akart velem. (...) nem tudja a történelmi anyagot emberileg megformálni, belőle az emberi sorsokat kiemelni és szemlélhetően felmutatni. (...) Egy szép igyekezet dől dugába, egy érdekes koncepció vált semmivé az eszközök fogyatékán.”³⁰

Ablonczy László *Bánffy Miklós élete, halála és feltámadása* című értékes tanulmánya³¹ befejező részében szól arról, hogy Harag György a hetvenes évek végén a kolozsvári Állami Magyar Színházban színpadra szerette volna juttatni Bánffy Miklós *Martinovics* című drámáját, de azt „a felsőbb bukaresti hatóság nem engedélyezte”. Ablonczy László a budapesti Nemzeti Színház igazgatójaként úgy ítélte meg, hogy „Bánffy Miklós színpadot követel”. A szándékát megvalósítandó, fel is vetette a gondolatot: „Megkísértem szóba hozni a rendezőszakmára oklevéllel hitelesített »művészek« körében. Be kellett látnom, hogy próbálkozásom hiábavaló. Bánffy nevét sem ismerték, egyébiránt pedig az önkifejezés vágyának oly magas régióban érezték és érzik magukat, hogy magyar művekkel nem óhajtanak foglalkozni.”³²

A háború, valamint Bánffy Miklós személyes sorsának tragikus alakulása utolsó színpadi műveire is rányomta bélyegét. „Két utolsó drámája: *Az ostoba Li* és *Az Ember fia* tolmácsolja számunkra legérzékletesebben azt a szorongást, melyet az ország jelenével és jövőjével kapcsolatos töprengései váltottak ki az íróból.”³³ – írta Tóth Ágnes. Az előbb novellaként megírt „cselekményét keretjáték teszi teljessé és utalja a jelenbe. (...) Maga a dráma – szatirikus tragikomédiának mondhatnánk – azt mutatja be, hogy juttatja Lit saját ostobasága és környezete ahhoz a hatalomhoz, melyben eljátszhatja nemzete létét.”³⁴ Ablonczy László „a negyvenes évek Magyarországnak politizálásáról és vezetőiről” írt anekdotikus tanmesének nevezi a darabot. „Nem ideologizál erőszakosan, hanem tudja a műfaj természetét, s ehhez illően elegánsan bonyolítja a játékot.”³⁵ A színművet a kolozsvári Magyar Színház 1946. október 29-én mutatta be, Poór Lili rendezésében. A Világosság című kolozsvári lap kritikusa ugyan elismeri a darab erényeit, ugyanakkor az eljövendő sötét idők szemléleti elvárásait kéri számon: „Hiányzik valaki: az öntudatos ember, az, aki felmérve a társadalom mélységes ostobaságát, harcba száll – akár a vértanúság árán is – az igazságért, a szabadságért és a nép érdekeiért.”³⁶

Az Ember fia – a Tóth Ágnes által másodikkal említett háború utáni dráma – Bánffy Miklós „élete sötétlő alkonyán” íródott, 1948 első heteiben. Bár a dráma ihletforrása a keresztény mitológia, általa az író azonban a jelenhez, kortársaihoz szól. Tóth Ágnes szerint a dráma hőse „...egyértelműen evilági alak, amennyiben nincs kiemelve Istentől eredő léte. Másrészt azonban nem egyedi ember, nem is típus, hanem szimbólum: megtestesülése e humánumnak, a pozitív emberi értékrendnek”.³⁷ Ablonczy László ugyancsak az evilági üzenetet olvassa ki soraiból: „Bánffy műve azért is megrendítő dráma, mert nem Jézus történetének esemény-

³⁰ Schöpflin Aladár: *Martinovics*. Kisbán Miklós drámája a Nemzeti Színházban. Nyugat, 1929. 4. szám, 282-283. old.

³¹ Ablonczy László: *Bánffy Miklós élete, halála és feltámadása*. Hítel 2000. 6. szám 66-80. old.; 7. szám 32-40. old.; 8. szám, 60-70. old.

³² I.m. Hítel, 2000. 8. szám 68. old.

³³ Tóth Ágnes: *Bánffy Miklós drámái...* 273. old.

³⁴ Uo. 274. old.

³⁵ Ablonczy László: *Bánffy Miklós élete, halála és feltámadása...* Hítel, 2000. 7. szám, 36-37. old.

³⁶ Uo. 37. old.

³⁷ Tóth Ágnes: *Bánffy Miklós drámái...* 278. old.

játékát írta meg, hanem mai idegrendszerrel és érvényességgel Iskáriót esendő és emberi sorsát is értelmezi és helyezi a darab középpontjába. S e tragikus be- és felismerési drámában már elmondhatjuk Bánffy drámájának tanulságaképpen Iskáriotról is: íme, az ember! Jóból és rosszból összegyúrva, esendőségében és súlyos vétségének megbánásában. Káin és Ábel drámáját egyben éli, a modern ember döbbenetével.”³⁸ Tóth Ágnes szerint a szerző e drámáját „nem elsősorban színpadra szánta, inkább keserűségét, életének örömtelenségét akarta valamiféle formába önteni”.³⁹

A kolozsvári magány és elszigeteltség, a reménytelenség és kétség közepette még egy színmű született: *A béke angyala*. Az előbbi kettőhöz hasonlóan – kéziratos formában – a budapesti Ráday Gyűjteményben maradt fenn. Szalontai Balázs a *Vigilia* című katolikus folyóiratban megjelent tanulmányában ismerteti a dráma keletkezését és témáját: „A függöny kezdett leereszkedni. Bánffy mindazonáltal folytatta írói tevékenységét, noha immár életpályájának humanista erőfeszítései is kétes értékűnek tetszettek szemében. *A béke angyala* (1948) című három felvonásos vígjátéka az 1945 utáni világban játszódik...”⁴⁰

2

„*A Farkasok* című novellája a széppróza mesterét ígéri már a század elején, s majd beteljesedik az Erdélyi történet trilógiában.”

Ablonczy László

A véletlen, a sors különös ajándékának tekinthető, hogy a prózaíró Bánffy Miklós bemutatkozását – *A haldokló oroszlán* című novelláskötetét – ismét Ady Endre méltatja az elsők közt: „...e novellás könyve azt mutatja, hogy az íráság megmaradt szerelmének, örök, tehát szent bolondságának, s hogy szeretne komolyak által is komolyan vétetni. Bűn volna Kisbánra azt mondani, hogy dilettáns, mert nem az, hanem a legszebb értelmű és úriságú amatőríró. Megható e szép magyarságú novellák követelőzése, naivsága, mely diadalmasan bukkan rá elintézett elevevényekre s önképzőköri gondossága. Egy kivételes intelligenciájú asszonybarátom figyelmeztet reá, hogy néhol-néhol Kemény Zsigmondot juttatja eszünkbe ez a könyv.”⁴¹ E kötetben jelentek meg azok a novellák – *Havasi történet*, *A császár titka*, *A fileglorietta*, a *Farkasok* –, amelyekről később, 1923-ban oly elismerően ír Kuncz Aladár: „olyan eredeti elbeszélő művészetről kezeskednek, hogy írójuk a vele rokon Maeterlinck s különösen Claudel drámai formájának ismeretével s a Maupassant-on és Herczeg Ferencen túli novellisták technikájával a mai magyar irodalom vezetői közé emelkedhetett volna.”⁴² A feltételes mód egyben előlegezett bizalom is: majd csak megteszi egyszer, megírja azt a művet, amely valóban az irodalom felsőbb régióiba juttatja.

³⁸ Ablonczy László: *Bánffy Miklós élete, halála és feltámadása...* Hitel, 2000. 8. szám, 63. old.

³⁹ Tóth Ágnes: *Bánffy Miklós drámái...* 280. old.

⁴⁰ Szalontai Balázs: *Bánffy Miklós utolsó évei*. *Vigilia*, 1997. 3. szám, 221. old.

⁴¹ Ady Endre: *Kisbán Miklós könyve*. *A haldokló oroszlán*. Nyugat, 1914. szeptember 1.

Újraközölve: Ady Endre Publicisztikai írásai, 3. kötet, Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1977. 466-467. old.

⁴² Kuncz Aladár: *Kisbán Miklós*. *Ellenzék*, 1923. október 14.

Újraközölve: Kuncz Aladár: *Tanulmányok és kritikák*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1973, 189. old.

Miről szól az első novelláskötet legkiemelkedőbb írásának, Bánffy Miklós 1942-ben megjelent összegyűjtött novelláinak címadó alkotása? „A »*Farkasok*«-ban az erdélyi ember a »néma« tájak egyikét szólaltatja meg. A magyar főváros felszínes optimizmusa közepette, amely a nemzetiségi vidékekről is szinte csak anekdotákat és ízes történeteket hall, sötét történelmi árnyakat idéz. A »couleur locale«, amely pár évtized múlva oly sokféle hangot és annyi színt hoz majd az irodalomba, előfutárként és minta-példaként jelenik meg ebben a novellában. Mintha kísérteties előképe volna annak az irodalomnak, amely a trianoni megszállás alatt szólal meg majd Erdélyben. Mély együttérzés a tájjal és embereivel.”⁴³ A Révai kiadásában megjelent kötet Erdélyi Helikonbeli kritikusa ugyancsak elismeréssel méltatja: „Bánffy Miklós »*Farkasok*« című novellája az emberi és állati magatartás csodálatos szintézise. Az állatoknak egy kicsit emberré, az embereknek egy kicsit állattá egyszerűsített képe olyan meggyőzően azonos vonásokkal, hogy elmosódnak a határmezsgyék az állati magatartás kritériuma s az emberi között.”⁴⁴ Ehhez magaslik fel a novelláskötet hőseinek megformálása is: „figurái erényekkel és elesettséggel egyaránt súlyosak. (...) elbeszéléseiben a kiszámíthatatlan zendülésű női lélek ábrázolása a legmegragadóbb (...) Férfi alakjai közül különösen a keleti ember fanatikus lelki élete ragadja magával (...) Nem különleges sorsok és emberek ezek. Éppen csak az élet keményebb feléből valók, onnan, hol, ha elindul a kavics, esetleg, mint lavina érkezik a völgybe.”⁴⁵ A Magyar Csillagban Örley István, a folyóirat segédszerkesztője méltatja Bánffy novelláskötetét. Úgy véli, hogy a *Farkasok*, a *Havasi történet* és *A császár titka* „egy nagyon megválogatott magyar novella-anthológia díszé lehetne”. Bár „írásaiban csakugyan vannak századvégi elemek”, ugyanakkor „a választékos magatartás, a kétségtelenül művészi szemléletmód ellenére – Bánffy valójában realista. Éles tekintetű, hűvös, könyörtelen – egyike legférfiasabb íróinknak”.⁴⁶ Amit Kuncz Aladár már az életpálya első felében, Örley István annak immár lehajló ágában fogalmazza meg azt a többletlehetőséget, amely a novellista Bánffy Miklósban benne rejtett, de kiforratlan maradt: „Komoly és értékes adományai vannak: eleven mesélőkészség, színes és érzékletes látás, nagyvonalúság, gazdag világi ismeretek s fölényes műveltség – mindez sokkal messzebbre és magasabbra is vihetné volna. De erre a vádra csak az jogosult, aki előzőleg megmérte írásainak jelentős teljesítményeit is!”⁴⁷

Talán nem tévedünk, ha kimondjuk, hogy ezt az elvárást, a messzebbre és magasabbra jutást az alkotói pálya záró szakaszában írott, az Erdélyi Helikon 1944. októberi számában megjelent, *Az ostoba Li* című szatirikus novellájával meg is valósította. „A szatíra eszközeivel egy régi kínai mese keretében parabolisztikus módon keresi a választ egy ország katasztrófális összeomlásának okaira. Az egyén történelemben vitt szerepe itt is döntő, de itt a környezetből kiemelkedő embert ostobasága különbözteti meg. (...) Li ostobasága, korlátolt nagyra-vágyása ellentmond ennek a követelménynek, s ő, mint vezető politikus, háborúba sodorja az országot. A következmény tragikus: a kis nemzet áldozatul esik a környező, hatalmas birodalmak egymás elleni acsarkodásának, s eltűnik a föld színéről. Bánffyban fenyegető vízióként rémlett föl a nemzethalál, mint esetleges következménye kora apokaliptikus háborújának.”⁴⁸

⁴³ Kovács László: *Bánffy Miklós*. Vázlat egy írói arcképhez. Erdélyi Helikon, 1943. 10. szám, 571-572. old.

⁴⁴ Lőrinczi László: *Farkasok*. Erdélyi Helikon, 1943. 10. szám, 578. old.

⁴⁵ I.m. 579-580. old.

⁴⁶ Örley István: *Farkasok*. Bánffy Miklós novellái – Révai, Magyar Csillag, 1942. 10. szám, 243-244. old.

⁴⁷ I.m 244. old.

⁴⁸ Tóth Ágnes: *Bánffy Miklós drámái...*, 272. old.

Az 1946-ban indult Utunk című kolozsvári irodalmi folyóiratban jelent meg a *Beszéljünk semmit* című jegyzetfüzér. Az udvarházak világából, régi időkből merített kedves, hangulatos történetek, adomák, színes életképek sorozata azonban mihamar megszakadt. Közlésük folytatását hatalmi szóval tiltották le. Szerzője előtt az utolsó közlési lehetőség kapuja is bezárult. Bánffy Miklós születésének 125. évfordulója alkalmából Kolozsváron megjelent novelláskötet közölt válogatást az Utunkban megjelent írásaiból, hozzáférhetővé téve azokat a mai olvasó számára.⁴⁹ Azt teljesíti ki az *Összes novellái* 2004-es kiadása.

A Bánffy-életmű teljesebb megismerése végett tett jó szolgálatot a *Mesék felnőtteknek* című kötet reprint kiadása. Az első a 19. század végén, a szerző nevének feltüntetése nélkül jelent meg. Sas Péter kutatásának köszönhetően nem csupán az író nevére, hanem a Kisbán-pseudonim genezisére is fény derül. Szerencsés véletlenként „2003-ban felbukkant egy olyan példány, amelyben az alábbi dedikáció olvasható: »Kovács Lászlónak e serdülőkori (?) könyvecskémet 1896-ból Bánffy Miklós. A *Mese egy képről*-nél először használtam a M. Hírlap Társasrovatában a Kisbán Miklós nevet«”.⁵⁰

Bánffy Miklós prózai alkotásai sorában megkülönböztetett hely illeti meg kisregényeit. A *Reggeltől estig* – két ikernővér: Mária és Magdolna tragikus életútjának története – az Erdélyi Szépművés Céh kiadásában jelent meg, 1927-ben. E műve az Erdélybe történt visszatérését követően született. Kritikai fogadtatása igen kedvező. „... a *Reggeltől estig* olyan nyeresége az erdélyi és az egyetemes irodalomnak, amelyet azért könyvelünk el örömmel, mert kimutat a rossz értelemben vett erdélyiségből, a provincializmusból... Kisbán Miklóst ízlése, ereje és tekintélye a humánus fennsíkjára tereli: könyve nyomán messzibbre látni, és bátorosabb idehaza az olcsó szépet megvetni s a halálig bujkáló öröksépet szomjazni.”⁵¹ A kiváló erdélyi író, Molter Károly időtálló értékelésével szinte egy időben jelent meg Gaál Gábor kritikája is.⁵² „Az erdélyi irodalomnak, mondjuk meg mindjárt, szerencséje van ezzel a regénnyel – írja Gaál. – Szerencséje van, mert ez a regény: irodalom is és olvasmány is. Kezére jár a finnyásnak és kezére az igénytelennek. A regény hősei, a regény előkelő és finom környezete, a regény sajátos beállítású szerelmi, féltékenységi témája érdekével és fordulataival a finom és jó lektúr-regény világát idézi; míg szerkezete és megcsinálása, a regény anyagának dramatikus kompozíciója s a regény kettős szerkezete a ragyogó tablótechnikával, viszont olyan tulajdonságok, melyekre csak igazi írásokban akad az olvasó...”⁵³ Véggkövetkeztetése: „Sokat írhatnánk a regény szépségéről. Sokat a regény helyéről a szerző egyéb művei között. Sokat a mondatairól, stílusáról, a szerző régebbi mondataival és stílusával szemben. (S ennek révén írhatnánk némi pongyolaságról is!) Mindezek azonban elenyésznek amellet, hogy a szerző Értéket állított az erdélyi s a magyar könyvek sorába.”⁵⁴

⁴⁹ Bánffy Miklós: *A koronás tízes*. Válogatott elbeszélések. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár 1998. A bevezető, Örley István írása, azonos a Magyar Csillag 1942. 10. számában közölt méltatással.

⁵⁰ Bánffy Miklós: *Mesék Felnőtteknek*. Sajtó alá rendezte, szerkesztette és az előszót írta Sas Péter. Noran-Kiadó Kft., 2007. 11. old.

⁵¹ Molter Károly: *Reggeltől estig*. Pásztortűz, 1927. november 21.

Újraközölve: Molter Károly: *Szellemi beháború*. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1968, 192-196. old.

⁵² Gaál Gábor: Kisbán Miklós: *Reggeltől estig*. Keleti Újság. 1927. november 4.

Újraközölve: Gaál Gábor: Válogatott írások, I. kötet 164-168. old.

⁵³ I.m. 164. old.

⁵⁴ I.m. 168. old.

A *Reggeltől estig* újabb megjelenéséig több mint ötven évet kellett várni. 1981-ben a Kriterion Könyvkiadó a kolozsvári Józsa Béla Atheneum által 1946-ban kiadott, romantikus történetet idéző *Bűvös éjszaka* című kisregénnyel együtt jelentette meg. Az Utunkban Szemlér Ferenc aláírásával közölt *Ki győzött a nagy küzdelemben* című írás lábjegyzetében apró betűkkel ezt olvashatjuk: „A Kriterion kiadónál készülő Bánffy-kötet kapcsán”. Mi is szerepelt volna abban a kötetben? Az előbb említett két kisregény. A kiadói szándék tehát nem a nyolcvanas évek elején, hanem közel tíz évvel hamarabb vetődött fel. Igaz, az erdélyi költő és regényíró cikke a korra jellemző szocreál irodalomszemléletet idézi fel az olvasóban: „...A bűvös éjszaka ifjú hősnője sem tud kilépni abból a világból, amely pedig körülötte nem csupán összeomlóban van, de voltaképpen már össze is omlott. (...) Igaz, hogy a főszereplők egész addigi világa recseg-ropog, gőg, szűklátókörűség, képmutatás bukkan föl minden repedésében, az író mégsem érez magában elegendő erőt, hogy végső ítéletet mondjon róla.” A másik kisregény sem mentesül a szigorú ítész elmarasztaló észrevételeitől: „A *Reggeltől estig* lapjain egyetlen elítélő vagy megrovó hang sem hallatszik az ott bemutatott társadalmi berendezkedésről, vagy a hősök világnézeti felfogásának bírálataként.” Ellensúlyozhatta-e mindezt az író javára írt pozitívum – „Bánffy írói szándékaiban semmi haladásellenes nem mutatkozik” –, továbbá az a felismerés, hogy „Bánffy irodalmi eszmélése tehát azonos ütemben lüktet kora haladó művészetének irányulásával és törekvéseivel”, valamint az a megállapítás, hogy „prózájának korszerűségéért, módszerének eredetiségéért ma sem kellene szégyenkeznie”? Elgondolkoztató ingadozás. Amint elgondolkoztató a jegyzet zárómondataiban olvasható bizonytalanság is: „Mindent összegezve ki győzött a nagy küzdelemben? A főúr-e, vagy az íróművész? Gondolom, az utóbbi.”⁵⁵

A Bánffy Miklós válogatott novelláit, megjelentető *A koronás tízes* című kötet kiadói utószava utal a Bánffy-művek kiadásáért már a hatvanas évek második felében megindult küzdelemre. „...végül is csak a *Reggeltől estig* és a *Bűvös éjszaka* című kisregényeket tartalmazó kötet jelenik meg, Szemlér Ferenc előszavával.”⁵⁶ Az adat téves, az 1981-ben kötet előszavát nem ő jegyzi. A *Bánffy Miklós írói útja* – című, az életmű egészét immár valós esztétikai és irodalomtörténeti értékeihez mért, a balos elfogultságtól mentes tanulmány szerzője Sóni Pál. A *Reggeltől estig* című kisregényt „Bánffy kitűnő artisztikumának, formateremtő erejének és fegyelmének szép példája”-ként említi, amelyben a két testvér életregénye „két síkon bontakozik ki. Az egyik a reggeltől estig folyamatosan zajló idő, a jelen eseménytelen eseményeivel, a másik a múlt, a minduntalan felbukkanó emlékképeivel. Az előbbi a látszat-harmónia felszínén maradó vonulata, az utóbbi a mélybe visz és megvilágítja a meghasonlott lélek tárnáit. A prousti emlékezés-technikával kibontott történet csaknem hermetikusan zárt világot – zárt dinamikus rendszert, mondanák a fizikusok – mutat, amelyben démoni erő munkál.”⁵⁷ A kötet megjelenését követően Dávid Gyula írt elmélyült, a Bánffy Miklós-revizió és -megismerés szempontjából rendkívül fontos tanulmányt, amely áttekinti azt az évek óta húzódó odüsszeát, amelyet az írónak és műveinek évtizedek óta kellett járnia. A két kisregény – megállapítása szerint – „változat egy témára”. Mindkettőben „a társadalom legfelső rétegében lejátszódó történetekben egy életforma hazugsága lepleződik le, annak ellenére, hogy az író nem suhogtatja a véres kardot szereplői feje fölött, hanem legfeljebb a finom irónia eszközével érzékelteti mondanivalóját.”⁵⁸

⁵⁵ Szemlér Ferenc: *Ki győzött a nagy küzdelemben?* Utunk, 1974 . 25. szám

⁵⁶ Bánffy Miklós: *A koronás tízes...*, 294. old.

⁵⁷ Sóni Pál: *Bánffy Miklós írói útja...* 14. old.

⁵⁸ Dávid Gyula: *Kisbán Miklós feltámadásai.* Utunk, 1982. 31. szám

Az életműben megkülönböztetett hely illeti meg Bánffy Miklósnak az 1932-ben az Atheneum kiadásában megjelent *Fortéjos Deák Boldizsár Memoriáléja* című, a XVII. századot megidéző apokrif emlékiratát, novellafüzérét, amelynek kulcsát szintén megadja az író. Schöpflin Aladár a Nyugatban „irodalmi csemegé”-nek nevezte. Külön kiemeli az alkotás nyelvi leleményeit: „régies, de nem régi, filológiai hűséget affektál és minduntalan elárulja magát modern szavakkal és szólásokkal, az avatag szavak mai rafinált stílusfűzessel vannak összerakva, mindig érezni, hogy valaki tréfából beszél Apafi Mihály korának nyelvén.”⁵⁹ A memoriálé második, 1943-ban a Révai Kiadó által megjelentetett, a szerző illusztrációival gazdagított, bővített kiadását méltató kritika a mű felhangjaira hívja fel az olvasó figyelmét: „Fortéjos tolla olyan eseteket gyűjt memoriáléjába, amelyeknek mélyén valami mindig rímel a mai időikkel, tréfái úgy csattannak, mintha közeli célba találnának. (...) Szavai olyan színesek, mint bohóc ruháján a fémpikkelyek. Erdély mosolyog, kacsint, ölt nyelvet és csipkelődik ebben a nyelvben: Apor epéje, Mikes bája, Tamási huncutsága (...) A Fortéjos írójában az embert szerettük meg. Az elnézést, a hajlékonyságot, az elorozhatatlan fölényt – emberismeretet s örök fiatalságot: kíváncsiságot. Olyan embert, aki a hatalmasoknak is megbocsátja gyengéiket, s hálás nekik, ha – saját kárán is – megnevettetik.”⁶⁰

A budapesti Ráday Gyűjteményben elhelyezett Bánffy Miklós-hagyaték közt ott szerepel az író utolsó regényének – *Milolu* – kéziratos és gépelt tisztázata is.⁶¹ Marosi Ildikó *Bánffy Miklós estéje* című könyve levélműanyagában olvasható a Barcsayné Bánffy Katinkának 1949. július 17-én keltezett levél is, amelyben tudatja nővérével, hogy „új regényem elkészült”.⁶² Az öt körülvevő közöny, szeretetlenség, elszigeteltség légkörében született mű a szerelem melegét, érzelmi gazdagságát állítja elének; a szerző által kalandregénynek nevezett alkotás „élvezetes és szórakoztató olvasmány; kiadásra érdemes mű”.⁶³

3

Nem veszíthet, csak nyerhet az irodalomtörténész, a bíráló, az esztéta, ha a mű központi fontosságát kidomborítva, az író közéleti szerepét sem hanyagolja el az alkotó teljes képének feltárásában.

Bányai László

Ezt a megközelítést, vázlatos bemutatást kettős ok indokolja. Egyfelől, hogy az e téren felhalmozott élményanyag beépül az életműbe, gazdagítja, formálja annak tartalmi, eszmei világát; másfelől, hogy a közéleti szerepvállalás, annak tapasztalatai önálló művekben is megörökítőd-

⁵⁹ Schöpflin Aladár: *Fortéjos Deák Boldizsár memoriáléja*. Kisbán Miklós könyve – Athenaeum-kiadás. Nyugat, 1932. 2. szám, 113. old.

⁶⁰ Kádár Erzsébet: *Fortéjos Deák Boldizsár memoriáléja*. Bánffy Miklós könyve – Révai. Magyar Csillag, 1943. 24. szám 750-751. old.

⁶¹ Tóth Ágnes: *Bánffy Miklós iratai és a színdarabjainak bemutatására vonatkozó irodalom*. Színház-tudományi Szemle, 18. szám, Budapest, 1985, 358. old.

⁶² Marosi Ildikó: *Bánffy Miklós estéje*. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2002, 204. old.

⁶³ Ablonczy László: *Bánffy Miklós élete, halála és feltámadása...* Hitel, 2000, 8. szám 65. old.

A kisregény a Bánffy Miklós művei II. kötetében – *Milolu. Három kisregény* – jelent meg, a Balassi Kiadó és a Polis Kiadó közös vállalkozásában, 2007-ben.

nek. Az *Emlékeimből* (1932), a *Huszonöt év* (1945), „*A magyar politika kritikája*” *Tanulmány a két világháború közti magyar politikáról* (1946), az *Emlékirat 1943-44-es politikai működéséről* (1946-47?) című, megjelent, illetve kéziratban hátramaradt írásművek a politika- s az irodalomtörténetnek is rendkívül fontos információk hordozói. Általuk Bánffy Miklós szépirodalmi munkáinak háttérrel, forrása, az író és hőseinek gondolkodása, cselekvéseik motivációja lesz érthetőbb a műveit mélyregeit is megismerni kívánó olvasó előtt.

Az emlékiró jobb megértése érdekében tudnunk kell, hogy nem csupán tanúja, hanem alakítója, befolyásolója volt az eseményeknek. A múlt század első két évtizedében parlamenti képviselőként, 1906 és 1910 között Kolozs megye és Kolozsvár főispánjaként, 1921-1922-ben Magyarország külügyminisztereként, 1939-1940-ben a romániai Magyar Népközösség elnökeként, 1940 ősztől a Főrendiház tagjaként, mindkét világháború idején diplomáciai missziós feladatok teljesítőjeként érvényesíthette, hasznosíthatta adottságait.

A művészeti és irodalmi élet vonatkozásában két fontos mozzanatra kell utalnunk: 1912 és 1918 között a budapesti Operaház és Nemzeti Színház főintendánsaként, 1926-ot követően pedig az Erdélyi Helikon írói közösségében, az Erdélyi Szépművés Céh kiadó irányítói közt, az Erdélyi Helikon főszerkesztőjeként szolgálja a szellemi élet kibontakozását. Sokirányú tevékenységét, azok összefonódását szemléltetik a kiváló erdélyi művelődéstörténész, Benkő Samu szavai: „Bánffy Miklós életében és munkásságában rendkívül nehéz s már-már lehetetlen szétválasztani a művészt és a közéleti embert. Olykor a művész búvik ki a politikus köpenye alól, máskor meg épp fordítva, közéleti célokat szolgál egy-egy művészi ábrázolás.”⁶⁴

Az *Emlékeimből* című írását Kuncz Aladár biztatására vetette papírra. A memoár első fele az 1916-os királykoronázást, a második része pedig a forradalmi idők eseményeit idézi. Az emlékiratot előbb az Erdélyi Helikon közölte, majd az Erdélyi Szépművés Céh kiadásában könyv alakban is megjelent. A Nyugatban Cs. Szabó László figyel fel rá. „Bánffy Miklós irodalmi gyakorlaton s irodalmi érintkezésem iskolázott kitűnő ízlése végre egy származásához és környezetéhez hű könyvvel kárpótolt a magyar mágnások kispolgári próbálkozásaiért. Hangja a társadalmi elsőbbségben és vagyoni erőben biztos, egykedvű hang, melyből a rang nyugalma árad...” Aláhúzza, hogy az emlékiratnak a honmentő tiszti expedícióról szóló története „Beszterce ostroma és Akli Miklós lapjaival vetekszik”. Záró soraiban emlékei megírásának folytatására biztatja: „Reméljük, hogy a szerencsés kóistoló után újra megkínál fanyar erdélyi borával, amelybe ezúttal háború előtti emlékeit facsarja. Ő a század első évtizedének leghivatottabb emlékezője: közvetlen elbeszélése, kíméletlen emberábrázolása s előkelő szerénysége egyformán megkönnyítik, hogy ez a »memoriálé« szépen sikerüljön.”⁶⁵ Mi lehetett erre illőbb válasz, mint az *Erdélyi történet* megírása, amely épp a jelzett korból merítette tárgyát.

Az emlékirat méltatói közt ott találjuk a pályatárs és szigorú ítéző Kós Károlyt is, aki az Erdélyi Helikonban megjelent írásában⁶⁶ kihangsúlyozza, hogy a század harmadik évtizedében olyannyira elburjánzott „háborús” irodalomban „ennek a könyvnek a konjunkturához semmi köze nincsen, de sokkal több köze van a tiszta írásművészetéhez, mint amit a külső formája elárul. (...) Sokat látott, sokat tapasztalt élesszemű és bölcs ember ő, aki a világot és az embereket nem tudja rosszabbaknak, vagy jobbaknak, mint amilyenek; melegszívű ember

⁶⁴ Benkő Samu: *Bánffy Miklós a közéletben*. Erdélyi Múzeum, LXI. Kötet, 1999. 1-2. füzet.

Újraközölve Benkő Samu: *Alkalmak és szavak*. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár 2002. 152-157. old.

⁶⁵ Cs. Szabó László: *Emlékeimből*. Bánffy Miklós könyve – Erdélyi Szépművés Céh. Nyugat, 1932. 24. szám, 434-435. old.

⁶⁶ Kós Károly: *Bánffy Miklós: Emlékeimből*. Erdélyi Helikon, 1932. 9. szám 655-658. old.

és erdélyi, aki egy cseppet szkeptikus mindennel szemben; festőművész, aki néhány odavetett biztos vonallal és színfolttal levegőt és plasztikát, életet és helyzeteket élesen és színesen tud megrögzíteni, de nem tudja megtagadni karikaturista mivoltát sem. És mindenekfelett íróművész, sőt a humoristák ritka fajtájából.”⁶⁷

A hetven éves Bánffy Miklóst köszöntő Erdélyi Helikon-szám az emlékirót is méltatja. A Révainál újra megjelent memoárról a Nyugat és a Magyar Csillag jó nevű kritikusa, 1939-től a kiadó irodalmi igazgatója, Illés Endre ír, rendkívül elismerő hangon: „...remek könyv. Az idő hirtelen kifordul, s tartalma úgy gurul szét, mint teli erszény aranyai. Olvasni és ízlelni kell, hogyan élvezi Bánffy ezeket a pillanatokot, – mindent észrevesz és mindent megcsillogtat, mint napfény a pókháló titkos fonadékát. Arcok villannak így, mozdulatok vágódnak emlékezetünkbe, szavakat hallunk, amelyek majd elkísérnek, – de izgalmasabb mégis az a magaslat, ahonnan a félmúlt hátsó kulisszafalai mögé tekinthetünk. (...) Milyen szabadon ömlik Bánffy szava ezekben az emlékezőekben. Itt ismerhetjük meg igazán az elbeszélőt, – a kötet izgalmas kalauz a freskószerű Erdélyi Történethez, de színdarabjaihoz és novelláihoz is.”⁶⁸ Az elismerés hangján szól az emlékirat művészi megformálásáról: „Mikes lebegő álomvilága s Apor elősoroló, duzzadt gazdagsága között az erdélyi emlékirás új alkatát villantják meg Bánffy emlékei: a szorongások fölé emelkedett emlékezőt, a nyersanyag boldog fényét, a formábaömlés előtt a szabad elmondás félelmetesen igéző pillanatát.”⁶⁹ Ugyanebben az Erdélyi Helikon-számban közölt, a felelős szerkesztő által szignált pályaképben az *Emlékeimből* című könyvről is elismerő gondolatok fogalmazódnak meg: „Remek miniatűrök, pompás írói skiccek, néhány jellemző vonással odavetett emberi portrék sorakoznak föl benne gazdagon. (...) A szokványos emlékiratokhoz majdnem nincs is köze. A folyékony nyersanyag helyett a valóság itt művészi síkra emelkedik. A megtörtént eseményekbe epikai refrének, jól elhelyezett csattanók visznek művészi hatást. A személyes élmények fölé tehát nemcsak a visszaemlékező emelkedik távlatával, de művészi rendezésével az alkotó.”⁷⁰

Emlékiratainak folytatásához Bánffy Miklós egy újabb összeomlást hozó háború romjain kezd hozzá. A *Huszonöt év* „számvetés, amellyel önmagának és az utókornak tartozik”.⁷¹ Bevezetőjében így vall erről: „Ábrázolni kívánom, milyen külső és belső körülmények vezették a magyarságot Trianontól a két bécsi döntésig és onnan tovább, azon a végzetes úton, mely végül a mai katasztrófához vitte a nemzetet.”⁷² A nagyszabású történelmi freskónak készülő munka csupán két esztendő eseményeit öleli fel. Kéziratban maradt fenn, a budapesti Ráday Gyűjteményben elhelyezett Bánffy-hagyaték részeként; emiatt korára semmilyen hatást nem gyakorolhatott. Közel fél évszázad múltán a Püski Kiadó adta ki,⁷³ 1993-ban, Major Zoltán bevezető tanulmányával. A *Bánffy Miklós útja és műve* című írás alapmunkának számít a politikus megismerésében, objektív értékelésében. Arra is választ ad, hogy miért késett oly sokat az emlékirat megjelentetése: „a visszaemlékezés és a politikai esszé határmezsgyéjén

⁶⁷ I.m.: 656. és 657. old.

⁶⁸ Illés Endre: *Bánffy Miklós, az emlékiró*. Erdélyi Helikon, 1943. 10. szám, 563. old.

⁶⁹ I.m.: 564. old.

⁷⁰ Kovács László: *Bánffy Miklós*. Vázlat egy írói arcképhez. Erdélyi Helikon, 1943. 10. szám, 573. old.

⁷¹ Dávid Gyula: *Bánffy Miklós, az emlékiró*. Előszó Bánffy Miklós: *Emlékeimből*. – *Huszonöt év...* című kötethez, 10. old.

Újraemlékezve Dávid Gyula: *Írók, művek, műhelyek Erdélyben*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2003. 102-109. old.

⁷² Bánffy Miklós: *Emlékeimből – Huszonöt év...* 165. old.

⁷³ Bánffy Miklós: *Huszonöt év (1945)*. Püski Kiadó, Budapest, 1993

mozgó ezen írása a történelem megismétlődése ellen akar »használható« tanácsokat adni (...) visszaemlékezését csak úgy tudjuk megérteni, ha a II. világháború utáni magyar és közép-európai béke-előkészítés szolgálataként íródott műként értelmezzük. Műve figyelmeztetés az első világháború utáni »gyűlölet-teljes« létkör megismétlődése, egy nép – adott esetben a magyar – vádlottak padjára ültetése ellen. Megírása idején ezért nem jelenhetett meg.”⁷⁴ Annak okaira vet fényt Pomogáts Béla 1987-ben közölt tanulmánya is, rámutatva, hogy az elhallgatás nem csupán az emlékirat tárgyában és hangvételében rejlik: „...a hatvanas évek politikatörténeti gondolkodása nehezen tudta elfogadni, hogy az ellenforradalmi rendszer korábbi külügyminisztere a történelmi ország egyik legvagyonosabb mágnáscsaládjának tagja őszintén forduljon szembe a huszonöt esztendő restaurációs rendszer végső politikai következményeivel.”⁷⁵ A tanulmány elősorolja mindazokat az eseményeket, amelyekben Bánffy Miklós meghatározó szerepet játszott – a Sopron és környéke népszavazás útján történő visszacsatolásától Kolozsvárnak a háborús pusztítástól való megmentésében vállalt misszióig.

A politikus Bánffy Miklós megítélése a háború utáni Erdélyben sem mentesült a balos elfogultságtól. Az Utunk 1959. évi 11. számában megjelent *Az ostoba Li – és a mese vége* című publicisztikai pamflet írója Bánffy Miklós *Emlékeimből* című munkája alapján a memoáríró saját novellájának hőisével azonosítja, tetteit nem csupán megkérdőjelezi, de rendkívül becsmérőleg, mondhatni gyűlölettel ír róla. „1919 márciusában kitör a szocialista forradalom Magyarországon. És Bánffy erre hátat fordít a történelemnek. Valószínűleg megharagszik a történelemre. Abba hagyja a diplomáciai hízást, s míg a pesti proletariátus hatalma megszilárdításáért harcol, addig Bánffy Miklós író és hazafi tívé teszi Hágát, hogy »nyíratlan babérfát« találjon, mert most éppen nyíratlan babérfát szeretne festeni. Úgy látszik, belátta, hogy ilyen időkben más babérokra úgy sem pályázhatik...” Bánffy bécsi emlékeinek megidézése hihetetlen következtetésekre ragadtatja: „sokszor az az érzésem, 1956-ban az ő receptje szerint jártak el egy másik ellenforradalom szervezői”. Zárószóiban ennél is mélyebbre mártotta tollát a vitriolba: „Ennyi futotta a dühömből, kedves Olvasó, a Bánffy-könyv olvasása után. Lesz, aki azt mondja, hogy kegyetlen voltam, hiszen Bánffy Miklósnak vannak más könyvei is. Csakhogy azt kérdelem én, a kegyetlenséggel vádaskodó humanistáktól: miért bánnék és kevésbé kegyetlenül a kegyelmes úrral, mint ahogy ő bánt a maga idején a néppel? Miért?”⁷⁶ A rendkívül kemény és durva hangvételű bírálat szerzője negyedszázad múlva, 1985-ben a Kortársban közölt írásában⁷⁷ revideálja a magyar forradalom leverése utáni megtorlás időszakában újraéledt „osztályharcos” balos szellemtől áthatott közleményét. Miként változott vélekedése 1959 és 1985 között? Bevallja: „Aki ezt írta, hitte is, amit írt. (...) Ezt a szöveget én ma nem írnám alá (...) ezt a felháborodást ma súlyosan naívnak érzem”.⁷⁸ Azonban a Bánffy Miklóshoz való viszonyulásában még ekkor is a proletár elfogultság dominál: „Bánffy Miklóst, az embert és az író osztálya érdekli és csak azon keresztül a társadalom. Gúny vagy dicséret, az ő tollából jövő csak az osztályának és az osztályáért hangzik el, íródik le. Történelmi tudatával összeegyeztethetetlen másfajta szemlélet, hiszen évszázadok óta tudják, tanulják, hirdetik, hogy a nemzet természetes vezetője a főnemesség.

⁷⁴ Major Zoltán: *Bánffy Miklós útja és műve*. Bevezető tanulmány Bánffy Miklós Huszonöt év kötetéhez, 14. old.

⁷⁵ Pomogáts Béla: *Konzervatív reformer Erdélyben*. Bánffy Miklós pályafutásáról. Alföld, 1987. november 28-29. old.

⁷⁶ Huszár Sándor: *Az ostoba Li – és a mese vége*. Utunk, 1959. 11. szám

⁷⁷ Huszár Sándor: *Valóság helyett délibábok*. Bánffy Miklós három élete. Kortárs, 1985 június 102-121. old.

⁷⁸ I.m.: 105. old.

*Minden más oldalú megközelítése a műnek és az embernek helytelen konklúziókhöz vezet.*⁷⁹ (Kiemelés a szerzőtől.) Pedig ekkor már olvashatta volna Bánffy-nak a Kriterion Kiadónál 1981-ben megjelent kötetéhez írott előszót, jelzését annak, hogy a Bánffy-értékelés tekintetében lényeges fordulat következett be.

A fordulat előszeleként kell értelmeznünk azt a megközelítést, amelyben – a sok negatívum mellett – már feltűnedeznek pozitív jelek is. Ilyen volt Bányai László romániai történésznek a Bánffy Miklós 1943. évi júniusi bukaresti küldetését elemző – a háborúból való közös kiugrás lehetőségét tárgyalta hivatalos és ellenzéki politikusokkal –, 1967-ben megjelent írása.⁸⁰ 1973-ban egy újabb tanulmányban⁸¹ – immár tágabb időintervallumban vizsgálja Bánffy közéleti szerepét. Pozitív és negatív megállapítások – politikaiak és irodalmiak folytonos összekeveredésben – egyaránt előfordulnak benne, de talán már azt is előrelépésnek kell elfogadnunk, hogy elhatárolódni látszik a valóságot torzító tükörben megjelentető „vulgáris felfogás antidialektikus osztálysémái”-tól, de annyira azért nem, hogy külügyminiszteri ténykedéseiről – Csicserin szovjet népbiztossal való találkozás pozitív megítélése mellett – ne engedjen meg magának a történészi megközelítéstől, stílustól idegen, gúnyos oldalvágást: diplomatáskodott „mindaddig, amíg csak telt passziójából, amíg bele nem unt, vagy amíg szalonképes mivoltát mások meg nem unták”.⁸² Szemléletes példa a szövegben tapasztalható minősítések – egy hideg, egy meleg – barométer-ingadozására: „»Dilettáns« volt-e csupán Bánffy? – tehetjük fel újra a kérdést. Az első világháború végső kifejléséig mindenesetre az, irodalmi, művészeti életben és politikában egyaránt. De a forradalmak után elkötelezőbb szakasz kezdődik életében. Ha meg is marad nem egy régi lazasága, mind markánsabban alakul ki a színvonalas politikus és irodalmár benne. A saját határai közt arisztokratikus mezét még ideiglenesen sem tudta levetni. De egyre súlyosabban képviselt valami elütöt saját osztályától. S az erdélyiség hangsúlyozott kidomborítását az irodalmi életben.”⁸³ Méltányolja Bánffy-nak a háborúból való kilépésért és a fegyverszünet-kérésért tett erőfeszítéseit. A marxista ideológia mellett azonban szót kap a történész objektív értékelése is: „Mindez nem jelenti természetesen, hogy ezáltal osztálykorlátaitól is megszabadult volna. De alá tudta vetni koncepcióját a legfontosabb történelmi követelményeknek.”⁸⁴

Mennyivel másabb a Népközösség bukaresti irodavezetője, Mikó Imre által írott, a közvetlen ismeretség és munkatársi kapcsolatra alapuló személyiségrajz! „Realista, jobban mondva pragmatista volt a politikában, az erőviszonyokat és nem az ideológiát nézte. Partnereit aszerint választotta meg, hogy céljai elérésében mennyire használhatók. Egyéni céljai pedig mindig valami közösségi célhoz kapcsolódtak, aminél többet egy politikustól nem is lehet elvárni”⁸⁵ – írta róla az erdélyi kisebbségpolitikus a *Bánffy Miklós emberközelben* című

⁷⁹ I.m.: 108. old.

⁸⁰ Bányai László: *Contribuții privind misiunea contelui Bánffy Miklós la București*. Studii XX. (1967) 709-724.

⁸¹ Bányai László: *Bánffy Miklós közéleti szerepe*. Igaz Szó, 1973. 9. szám, 284-316. old.

Újraközölve: Bányai László: Hosszú mezsgye 2. kiadás. Kriterion Könyvkiadó, 1974, 234-316. old.

⁸² I.m.: 296. old.

⁸³ I.m.: 306. old.

⁸⁴ I.m.: 313. old.

⁸⁵ Mikó Imre: *Bánffy Miklós emberközelben*. Megjelent a Bánffy Miklós: Emlékeimből – Huszonöt év című kötet függelékéeként, 335-354. old.

Idézett szöveg a kötet 343. oldalán

visszaemlékezésében, az előbb említett tanulmánnyal szinte egy időben, 1975-ben, majd így folytatja: „Egyszerre volt gögös és leereszkedő, cinikus és lírai, képmutató és megalázkodó – az érzelmek széles skáláján tudott játszani. (...) Fontoskodva, tekintélyének egész súlyával tudott helyzeteket kimagyarázni, fantáziáját nem korlátozta a valóság, színészkedett, ha kellett, játszott a szavakkal. (...) ...nem szerette mutogatni magát, megvetette a népszerűséget.”⁸⁶ Mikó visszaemlékezéséből a nemzete sorsáért aggódó, érte a koráramlattal szemben is szerepet vállaló személyiség bontakozik ki.

Bánffy Miklós közéleti tevékenységének szerves része a művészeti-irodalmi életben vállalt cselekvés. 1912-ben a vallás- és közoktatásügyi miniszter felkérésére elfogadta a Nemzeti Színház és a M. kir. Állami Operaház főintendánsi kinevezést. A két intézmény „élén kifejtett tevékenysége széles körben teszi ismertté és elismertté nevét. A konzervatív ízlésű színházi közvéleménnyel szemben kiharcolja Bartók Béla operáinak bemutatását (1917: *A fából faragott királyfi*; 1918: *A kékszakállú herceg vára*)”⁸⁷

1926-ban, Erdélybe történő visszatérésekor élénk irodalmi élet fogadta, amelybe Bánffy Miklós alkotóként és az irodalmi és művészeti élet szervezőjeként is bekapcsolódott. Kezdetől ott találjuk a báró Kemény János által kezdeményezett Helikon-összejöveleteken. A marosvécsi határozat értelmében létrejött Helikon könyv- és lapkiadó vállalat igazgatóságának elnökévé választják. 1928-ban Kolozsváron indított Erdélyi Helikon című irodalmi folyóiratot megszüntéig (1944) főszerkesztőként jegyzi, járul hozzá az erdélyi szellemi élet kibontakoztatásához. „Neki is nagy szerepe volt abban, hogy az Erdélyi Helikon körül kialakult írócsoport tevékeny emberi közösséget alkotott, fenn tudta tartani a liberális demokrácia szellemi értékeit, megőrizte szellemi kapcsolatait az egyetemes magyar kultúrával és az európai szellemiséggel, s kapcsolatot keresett a román irodalmi progresszióval. A magyar-román kapcsolatok fejlesztésében Bánffynak különösen nagyok voltak az érdemei, talán elég, ha nyilatkozatai közül csak azt az (eredetileg franciául elhangzott) beszédét idézzük, amelyet a Helikon íróinak 1928. júliusi bukaresti bemutatkozásán mondott: »Úgy vélem, ebben a szerény írócsoportban általános érvényű eszmény lakozik, s talán egy jelentős tünet is: arra való törekvés, hogy ne azt keressük magunkban, ami megkülönböztetést, meghasonlást, gyűlöletet kelthet, hanem azt, ami egyesít, ami összeköt, és egymásban lel támaszt az önmagáért való művészetre irányuló törekvésben, megteremti az együttműködés összhangját.«”⁸⁸

Bánffy Miklós erdélyi közösségi, közéleti szerepvállalásának adott egy harmadik vonulata is: „1926 és 1948 között az Erdélyi Református Egyházkerület főgondnoka volt. Áldozatosan szolgálta egyházát; gondja volt a lelkekre, gondja volt az egyház intézményeire is. Jól tudta: a jogaitól megfosztott magyarság életben maradásához minden iskola, eklézsia sorskérdést jelent.”⁸⁹ 1948. március 24-én részt vesz és felszólal az egyházkerület igazgatótanácsa ülésén, amely a felekezeti iskolák államosítása előestéjén kívánja felemelni a szavát a nemzetiségi oktatási hálózat elleni politikai merénylet ellen. Ablonczy László a tanácsülés jegyzőkönyvéből idézi Bánffy Miklós szavait: „...a mi egyházunk mindig magyar volt, és magyar lesz mindenkor a jövőben is, és a magyar nyelv jogát biztosítani kell a jövőre minden tekintetben, különösen az oktatásban”.⁹⁰ Az egyházkerület főgondnokaként kifejtett áldásos tevékenységét

⁸⁶ I.m.: 341. old.

⁸⁷ Major Zoltán: *Bánffy Miklós útja és műve...* 11. old.

⁸⁸ Pomogáts Béla: *Konzervatív reformer Erdélyben...* 34. old.

⁸⁹ *Szolgáló élet: Gróf Bánffy Miklós*. Reformátusok Lapja, 1999. április 4.

Az Ablonczy László által összeállított oldal bevezető írása

⁹⁰ Ablonczy László: *Bánffy Miklós élete, halála és feltámadása...* Hitel, 2000. augusztus, 63. old.

méltatta Csiha Kálmán püspök a kolozsvári Protestáns Teológián 1998. december 19-én, Bánffy Miklós születése 125. évfordulója alkalmából – Az Erdélyi Múzeum Egyesület, az Erdélyi Református Egyházkerület és az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület szervezésében – tartott megemlékezésen.⁹¹ Az „egyházkerület hűséges és szeretett főgondnoká”-t szép metaforával jellemezte: „Isten erdélyi gyümölcsfája volt, Isten magyar gyümölcsfája volt (...) két évtizeden keresztül az Erdélyi Református Kerület főgondnoka”. Felidézi cselekvő és bőkezű hozzájárulását a kolozsvári Diakonissza Intézet és a Református Kórház létrehozásához.

4

*„Nem messiáskodás, csak apostolkodás,
kisebbségi magunkbaszállásunk idején
egy messzehangzó »Pater, peccavi!« –
Erdély adta ezt is, nagy fia mondta ki az
egész magyar nemzet helyett.”*

Molter Károly

A két világháború közti erdélyi magyar irodalomban törvényszerűen nyert különleges hangsúlyt a történelmi, a letűnt századok eseményeit felelevenítő történelmi regény. Benne a nemzettesttől leszakított, kisebbségi sorsba taszított közösség kereste önmaga identitásának gyökereit, azokat a tájékozódási pontokat, amelyek fogódzót nyújtottak új helyzetében.

Bánffy Miklós trilógiája – *Megszámláltattál, És hijjával találtattál, Darabokra szaggattattál* – a közelmúlt eseményeiből ihletődött, alig egy évtizedet ment vissza az időben, az egész magyarság létét, jövőjét meghatározó tragikus fordulat előzményeinek, okainak boncolgatásában. Érthető, hogy az olvasók, a kritika rendkívüli érdeklődéssel fogadta Bánffy művét. A mottóként Dániel próféta könyvéből választott bibliai jóslat: „Mene, Mene, Tekel, Ufarszin” – oly hangot intonál, amely előre vetíti a tragikus kibontakozást: a megszámláltatást, a hijjával találtatást, a darabokra szaggattatást. Az arisztokráciának a századok során betöltött vezető szerepe ez időszakban kiüresedik, hordozói méltatlanná és képtelenné válnak a nemzet ügyeinek igaz képviselőit. Az események előre vetítik a főnemesség, az egész úri Magyarország megsemmisülésének árnyékát. Tükörképe a Mű a múltnak, tükörképe a jelennek. Szereplői egyszerre lesznek hősei és áldozatai annak a folyamatnak, amely az író korában már leáldozóban, leszálló ágba ábrázol. Hatalmas történelmi freskó, biztos kézzel megrajzolt alakokkal. Tehette, hisz családja története, műveltsége, széles körű tájékozottsága, művészi talentuma egyaránt képessé tette, mondhatnánk predesztinálta rá. Kíméletlen szembenézés saját osztályával, tagjaival, önmagával szemben. Abády Bálint személyében, gondolkodásában és tetteiben Bánffy Miklósról ismerünk, arra az emberre, aki menteni szeretné a menthetőt, de jószándéka mögül már kihátrált az az osztály, amely évszázadokon át valóban történelmet formáló erőként igazgatta Erdély sorsát. Abády Bálint a maga módján és lehetőségei szerint fékezni kívánja a sodró folyamatot, bekapcsolódik a szövetségi mozgalomba, részese a Székelyföld égető gazdasági kérdéseit fölvető kongresszusnak, érzékeli a nemzetiségi kérdés megoldatlanságából adódó súlyos gondokat, sejtí azok következményeit, de korántsem Wesselényi típusú alak. Szava erőtlen, ambícióját a sikertelenség letöri, képtelen a kitartó küzdelemre. Osztálya, a változó időben, történelmi folyamatokban képtelen volt megújulni, a fejlődés perifériájára sodródott, elszigetelődött, a társadalmi fejlődés kerékkötőjévé vált. A

⁹¹ Csiha Kálmán: *Bánffy Miklós, az Erdélyi Református Egyházkerület főgondnoka*. Református Szemle XCII. évf. 2. szám, 87-89. old.

kérdést azt teszi igazán tragikussá, hogy az arisztokrácia zuhanásában magával rántotta Erdélyt, az évezredes Magyarországot is, amelyet Trianon – az elvakult és elfogult nagyhatalmi önkény és a szomszéd népek mohósága – valóságosan is darabokra szaggattatott. A trilógia atmoszféra-teremtő erejét egyként szolgálja a cselekményszálak sokfélesége, megannyi havasi patakként igyekszik a nagy folyam, az összeomlás felé. Egyes hőseinek önsorsrontó életvitele, kiüresedett gondolatvilága, eszménynélkülisége, kiváltságaihoz való görcsös ragaszkodása vezet oda, hogy az arisztokrácia a maga teremtette lejtőn képtelen megállni. A trilógia művészi értékét növeli a háttérrajz sokszínűsége, a csodálatos természeti leírások és képek, a szép nyelvezet. Egyetemes értéke, üzenete a közösségi és egyéni felelősségre int, amellyel népünkkel szemben tartozunk, arra, hogy mulasztásainkkal nem csupán önmagunkat, hanem közösségünket romlásba taszíthatjuk.

Gaál Gábor az elsők közt mérlegeli az írói szándék és megvalósulás összefüggéseit.⁹² A bírálat szerzője ekkor már a marxista elkötelezettségű Korunk főszerkesztője, az irodalmi alkotásokat is abból a szempontból ítéli meg. Cáfolja, hogy Bánffy Miklós regénye valóban megvalósítaná azt, amire a regény címe utal: „Tényleg »megszámláltattál«? Nem! (...) mamut-regénye nem azt adja, amit előljáró mottója ígér. (...) Szerző nem számonkérő természet, s különösen nem az – a regényben szereplő – saját osztályával szemben. Sőt: esze ágában sem áll pálcát törni osztálya fölött.”⁹³ Úgy ítéli meg, hogy a regény főhőse, Abády Bálint nem is vállalhatja a számonkérő szerepét, hisz „legkevésbé sem felelős (azaz történelmi) szereplő, illetve – ahogy a szerző igénykedi – osztálya vagy egyébek számonkérője, hanem az arisztokratikus életvitel (és nőcsábítás) mesterművésze, első osztályú szerelmi stratégia, ki a magyar közéletnek csak úgy »mellékesen« él”.⁹⁴ Azt azonban ő is elismeri, hogy „Abády keresztül lepleződik le a háború előtti magyar arisztokrácia minden korszerűtlensége”.⁹⁵ Kérdezhetnénk: a leleplezés nem megszámláltatás? A sokirányú elmarasztalás között előtűnik egy pozitív megállapítás is, Milóth Adrienne jellemzése: „tényleg csillogóvá ábrázolt asszony. Készséggel elismerjük, hogy ez a figura a hivatalos magyar irodalom nőgalériájában megkülönböztetett helyre kerül”.⁹⁶

Ugyancsak a regény megjelenésének évében méltatja a művet Tavasz Sándor erdélyi író, teológiai tanár. Egyértelműen elismerő értékelést nyújt: „De hát micsoda műfajhoz tartozik e könyv: regény vagy regényes korrajz, avagy talán regény-formába öntött történelmi esszé? *Egyik sem kizárólag csak magában, hanem valamennyi együtt, magasabb művészi egységben.* – *Regény*, amely az egyéni és a közösségi lélek titkaiba néző szemmel az életet tükrözi. *Korrajz*, amely századunk első évtizedében zajló magyar és erdélyi életet ábrázolja. *Történelmi esszé* abban az intuitív művészi formában, amely az *egészben* ragadja meg a részeket és a *részekben* át az egészet s így utal reá ama keserű igazságra: *Megszámláltattál!*” (Kiemelések a szerzőtől) A regény íróját „igazi *poeta doctus*”-nak nevezi, kinek „művészi alkotóképessége széles, gazdag és mélyen átélte kultúrával párosul”, aki „minden megfigyelését, tapasztalatát és ismeretét a tiszta és világosan megkülönböztetett tudás magaslatára emeli fel, s onnan pedig a szemlélet és képzelet síkjába vetíti. (...) Alakjai élesen, tisztán kiképzettek. Nem úgy tűnnek

⁹² Gaál Gábor: „*Megszámláltattál*”. Korunk, 1934. 12. szám, 936-937. old.

Újraemlítve: Gaál Gábor: Válogatott írások I. (1921-1940) Tanulmányok és cikkek. Irodalmi Kiadó Bukarest 1964 546-548. old.

⁹³ I.m.: 546. old.

⁹⁴ I.m.: 547. old.

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ I.m.: 546-547. old.

fel, mintha csak a művészi képzeletből, hanem mintha a valóságos valós életből lépnének elénk.”⁹⁷

A kiváló erdélyi költő, Reményik Sándor elismerése⁹⁸ már nem ilyen egyértelmű. „Nagy regény. Rengeteg alak. Úgynevezett »mellékalakok«, akik azonban olykor kísértetiesebb erővel nyomódnak bele emlékezetünkbe, mint a tulajdonképpeni »hősök« vagy »hősnők«. Játszik az író mozaikkockákkal. Igen, az a találó szó talán: játszik. Fel-feldobja a figurákat, változtatja a színeket és színhelyeket, pergeti az eseményeket, aztán lerakja szépen egymás mellé. És akkor a játék-kockákból kialakul egy arc. Ijesztő, sivár és meglehetősen vigasztalan arc. Az első 900-as évek magyar társadalmának arca.”⁹⁹ Mitől oly ijesztő, sivár és vigasztalan az az arc, amelyet az arisztokráciáról rajzol az író? Egyfelől attól – véli a lírai hozzászólás írója –, hogy a regény hősei és hősnői életvitelükkel és tetteikkel „nem ellensúlyozzák a sötét környezet-rajzot, nem emelkednek ki belőle”. A regényről alkotott ítélete kérdésben fogalmazódik meg: „hol van hát a nyugvópont ebben a regényben, hol a magaslat, ahonnan nem csak lát az ember, de fölébe is emelkedik a látott dolgoknak?”¹⁰⁰ A mottóként választott bibliai igerész azonban mindenre választ ad: „Ez a textus, ennek ilyen módon való kiválasztása és felhasználása adja meg a kulcsot az egész regény sivárságához. Tőle átnemesedik, átlényegül valósággal az egész regény, megvilágosodik célja és értelme. Ez a textus *minősíti és értékeli* a regénynek minden mozzanatát. (...) e textus által valaki már *kívülről és felülről* nézi mindazt, amit személyes élménye művészi formába önt.”¹⁰¹ (Kiemelések a szerzőtől)

A Nyugat 1935. évi 5. számában két írás is foglalkozik vele. Nagy Lajos szerint „ez a Bánffy-könyv egy valóságos, tökéletes és teljes és hiteles ismertetés a grófokról, báróktól és hercegekről, férfiakról, azok asszonyairól s a kisasszonyokról”. Azonban a regényről alkotott saját elvárásait is szóvá teszi: nyújtson „valami olyan korszerűséget, amiből kitűnik, hogy a regényt *ma* írták”, amely a konkrét ábrázoláson túlmenően azt is megláttatja velünk „ami közvetlenül meg nem ragadható, meg nem mutatható. (...) Óvatosságra s kíméletre int azonban a *Megszámláltattál* bizonyos modern szimultanizmusa, számos kitűnő részlete (...) s a műben megnyilvánuló melléktekintetek nélküli írói becsületesség.”¹⁰² Szerb Antal úgy látja, hogy Bánffy Miklós regénye „mindvégig izgalmasan érdekes könyv (...) nagy és értékes életművének kétségkívül legkiemelkedőbb alkotása és újra hangsúlyozza, hogy Bánffy irodalomtörténeti helye kétségkívül íróink közt van és nem műkedvelő főuraink közt (...) A világgép, melyet regénye ad, arisztokratikus világgép, a szónak nem átvitt, hanem betűszerinti értelmében: a világ, amint egy arisztokrata látja (...) Az események is ennek a világnak az eseményei”. Addigi méltatóival szemben, Szerb Antal ráérez arra, ami Bánffy Miklóst a regény megírására készítette. „...alapvető mondanivalója: az a vakság, mellyel a háború előtt az ország a katasztrófa felé rohan”. A művészi megjelenítés javára írja az arisztokrácia világának szuggesztív, művészi hitelességű bemutatását: „hatalmas, dokumentumszerű és mégis művészi részletes-

⁹⁷ Tavaszy Sándor: *Megszámláltattál...* – Gróf Bánffy Miklós új könyve. Páztortúz 1934. 23-24. szám, 477. old.

⁹⁸ Reményik Sándor: *Megszámláltattál...* – Lírai hozzászólás gróf Bánffy Miklós regényéhez. Erdélyi Helikon, 1935. 1. szám 65-68. old.

Újraemlítve: Reményik Sándor: *Kézszerítés. Írók, művek, viták*. 1918-1941. Polis Könyvkiadó – Luther Kiadó, Kolozsvár-Budapest, 2007. 78-83. old.

⁹⁹ I.m.: 65. old.

¹⁰⁰ I.m.: 67. old.

¹⁰¹ I.m.: 68. old.

¹⁰² Nagy Lajos: *Megszámláltattál*. Bánffy Miklós regénye – Révai. Nyugat, 1935. 5. szám, 419-420. old.

séggel, ahogy még senki sem írta meg belülről látva (...) Ha semmi mást nem adna gróf Bánffy Miklós könyve, mint ezt a széles képet erről az elzárt világról, a közöttünk élő nagyszerű exotikumról, akkor is kitűnő mű volna”.¹⁰³

1937-ben jelent meg a trilógia második kötete. Az első még magában hordozta a cselekmény, a történelmi folyamat jó irányban való kibontakozásának lehetőségét, a valószínűségét annak, hogy a folytatásban Abády Bálint életútja felülemelkedhet, úrrá lehet a hétköznapi történéseken, eseményeken. A cselekmény azonban a tragikus végkifejlet felé halad e kötet már a címében hordozza a lesújtó ítéletet: *és hijjával találtattál*.

A Pásztortúzban megjelent bírálat a trilógia folytatását „az erdélyi, sőt az egyetemes magyar élet regényé”-nek nevezi. Úgy véli, a regény drámaiságában a kálvini predesztináció is szerepet játszik: „a regény alakjainak életfolyását eleve meghatározzák bűneik és a súlyos bűnökkel terhelt társadalom sajátos viszonyai (...) az alakok jellemében rejlő, eredeti alkati jellemvonások determinálják a cselekmények hosszú során át kibontakozó sorsfordulatokat (...) ezért nincs a regényben lélekelemzés, nincs életsorsokkal foglalkozó elmélkedés, ezért csupa cselekmény, mert hajtja azt az egyéni és közösségi élet alkatában rejlő determináló erő, amely csak egy kibontakozást enged, csak azt, amely a regényben szemünk előtt történik”. A regény szereplőinek sorsa, Tavaszy Sándor kritikája szerint, az eltékozolt lehetőségek foglalta: „Mennyi szépség, mennyi tárgyi érték az erdélyi föld természeti tájaiban, a városokban, a falvakban, a házakban, a kastélyokban! Mennyi eltékozolt és elveszített jó! Hogy nő az önvád, hogy sajog a lelkiismeret ostorcsapása! Milyen mélyre zuhantunk, mekkora kegyelemből estünk ki!” Mindennek ellenére remélni, hinni szeretné, hogy Bánffy Miklós könyve olvasóit önvizsgálatra buzdítja: „ennek a műnek nyomában őszinte bűnbánattartásnak kell következnie, amely a magyar katharzis új útját nyitja meg”.¹⁰⁴ Féja Géza az Erdélyi Helikonban megjelent tanulmányában¹⁰⁵ Nyirő József, Tamási Áron és Kós Károly szomszédságában említi Bánffy Miklós nevét, aki „a hagyományos erdélyi emlékiratot virágoztatta ki újra”. Regényét „a szenvedély emlékművé”-nek, „egy egész társadalmi osztály múzeumá”-nak nevezi. Elismeréssel szól a regényhősök megjelenítéséről: „Nincs e négy vaskos kötetben egyetlen szokványos alak, kellékszerű arc sem. Tulajdonképpen egy családról van szó, végsőkéig összeforrott osztályról: az író nem fölfedező, nem új belső tájak vándora, hanem minden titkok tudója, s ezért csodálatosan könnyed, biztos kézzel rajzolja meg alakjait. A rokon vér értette itt meg maradéktalanul a rokon vért, innen származik írásának tökéletes epikai hitele.”¹⁰⁶ Azt is észreveszi azonban, hogy az *És hijjával találtattál* lapjain, hogy „a mese, a cselekvés szempontjából gazdagabb ugyan, de mégis halványabb az elsónél”. Az író társadalomszemléletét „bűntudat és hűség jellemzi (...) beismerte osztályának, s egyszersmind önmagának minden vétkét és gyöngeségét. Emlékiratából nem vádirat lett, hanem érdekes diagnózis: az orvos a saját szervezetéről mond ítéletet”.¹⁰⁷ Abády Bálint e küzdelemben végképp könnyűnek találtatott: „az a végzete, ami általában a magyar arisztokrata politikuskóké, hogy nem ismeri annak a társadalomnak a természetrajzát, melyet vezetni szeretne. (...) nem nő hozzá az események egyre szédítőbb méreteihez. De Bánffy, az író, fölējük nőtt s immár magaslatról nézi őket.”¹⁰⁸ A regény gerincét alkotó nagy szerelem sem válhat igazi,

¹⁰³ Szerb Antal: *Megszámláltattál*. Bánffy Miklós regénye – Révai. Nyugat, 1935. 5. szám, 420-422. old.

¹⁰⁴ Tavaszy Sándor: *Bánffy Miklós műve*. Pásztortúz 1937. 17. szám 337-338. old.

¹⁰⁵ Féja Géza: *Bánffy Miklós emlékirata*. Erdélyi Helikon, 1937. 8. szám, 557-563. old.

¹⁰⁶ I.m.: 558. old.

¹⁰⁷ I.m.: 559. old.

¹⁰⁸ I.m.: 560-561. old.

nagy szenvedéllyé, hisz Abády Bálintot és Uzdy Pálnét nem a személyiségükből fakadó szenvedély, hanem „osztályuk viszi a maga végzetének útján: a terméketlenség s a céltalanság hínárjába. Mindkettejük szerelme: menekülés. Az egész életszenvedély, a félig sikerült sors keres benne kárpótlást, s minden megrázó küszködésük dacára csak nagy viszony lesz belőle”.¹⁰⁹ Bánffy Miklós regényének legnagyobb értékét abban látja, hogy „olyan emberi beismerést nyújt osztályáról, mely páratlan a magyar irodalomban (...) egyúttal történelmi dokumentumot nyújtott, s ezt a művet nem kerülheti ki senki, aki a magyarság sorsával és rendeltetésével tuskodik.”¹¹⁰

A Korunkban megjelent bírálat,¹¹¹ az elismerés és az elmarasztalás néhány kitételében egybecseng Reményik Sándor és Féja Géza írásával. Gaál Gábor a regény meseszövegéről maga is elismeri: „Bánffy ért a külső rajzhoz. S amerre a magányosságában lehangolt Abády jár: jó illusztrációs anyag a háború előtti magyar arisztokráciáról (...) a regény körképszerű, hiteles adalékokkal, hiteles életérzéssel”; e rajzok „elevenek, s hitelességük miatt, legalábbis újabb irodalmunkban: egyedüliek”.¹¹² Azt azonban kétségbe vonja, hogy mindez bírálat volna, a szerző megmarad a „bemutatás” szintjén, továbbá, hogy „a világ felfogása dolgában Bánffy epikája korántsem magasrendű”. A következtetése is ehhez igazodó: „Abády egy esztéta epekedéseivel és búsongásaival jár szerte a mindenfelé aláaknázott honban. A föld alatti dübörgésekre nincs füle, nem megszállott a mindenek szétesésének előszelében, mint ama feldúlt Széchenyi, akit a kedvére nem való dolgok és veszedelmek előérzete shakespeare-i felhörgésekre riasztott”.¹¹³

Az *Erdélyi történet* harmadik kötetének – *Darabokra szaggattatol* – megjelenésére Móricz Zsigmond is felfigyel. A Kelet Népében közölt rövid méltatásában elismerőleg ír róla: „Mikor Kisbán Miklós megjelent a színpadon, az irodalomban, mindenki örömmel köszöntötte: új író. Amint kiderült, hogy Kisbán Miklós egy grófnak az álneve, azonnal rájött az egész világ, hogy dilettáns. Most már harminc éve példás szorgalommal ír, s példátlan kitartással marad az irodalmi közvélemény szemében műkedvelő grófnak. Úgy látszik, ennyi hátrányát el kell viselnie grófságának. Ezt a regényciklusát sem ismerem, csak a jelenlevő könyvét, e ciklus harmadik kötetét olvastam most. Én a legnagyobb örömmel fogadom el hivatottnak és illetékesnek minden sorában. Sőt csodálom is: a magyar élő arisztokráciáról még senki ilyen kíméletlenül s irgalmatlanul nem nyilatkozott. Ha Veres Péter mint elbeszélő a maga életének nyers anyagával igazolja szociális állásfoglalását, gróf Bánffy Miklós kasztársainak pontos és alapos arcképsorozatával s az egész tetemből áradó nehéz s reménytelen levegővel igazolja a társadalmi megújulás szükségességét.”¹¹⁴ Véleményét Kovács Lászlónak, az Erdélyi Helikon szerkesztőjének írt levelében is megerősíti: „Nagy műnek tartom, de az előző két rész nincs a birtokomban. Érdekes, hogy anélkül, hogy ő tudná, a Tolnai Lajos regényére emlékeztet sok mindenben.”¹¹⁵

¹⁰⁹ I.m.: 562. old.

¹¹⁰ I.m.: 563. old.

¹¹¹ Gaál Gábor: „És hijjával találtattál...”. *Korunk*, 1937. 10. szám, 908-910. old.

Újraközölve: Gaál Gábor: *Válogatott írások*. I... 631-633. old.

¹¹² I.m.: 631-632. old.

¹¹³ I.m.: 633. old.

¹¹⁴ Móricz Zsigmond: *Bánffy Miklós: Darabokra szaggattatol*. Kelet Népe, 1940. 14. szám

¹¹⁵ Móricz Zsigmond: *Levél Kovács Lászlónak*

Móricz Zsigmond levelei, II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963, 349. old.

Makkai Sándor viszont mindhárom regény birtokában és ismeretében ír az *Erdélyi történet*-ről.¹¹⁶ Bírálata súlyát és hitelét növeli, hogy Magyarországra történt áttelepedéséig maga is az erdélyi íróársadalom kimagasló tagja volt, sikeres történelmi regények szerzője. Elismerése már az első mondatokban megfogalmazódik: „A hatalmas mű: szerzőjének életműve és a magyar irodalom maradandó értéke. Majdnem ezerhét száz, sűrűn nyomtatott oldalon, időben és tapasztalásban nagy élet gazdag látomása bontakozik ki az olvasó előtt. Zárt, de egész világ, amelyet »vérevel itatva« keltett életre a múlt árnyából a szellemidéző művész és ugyanakkor halk, komoly szóval magyaráz a bölcs tanító, »népének őszült vándora«”¹¹⁷ A regény esztétikai értékeiről szólva, nem hallgatja el annak árnyoldalait sem: „a művészi kidolgozás tekintetében fel lehet fedezni a mű folyamán bizonyos egyenetlenségeket, ragyogó csúcspontokhoz mértén homályosabb, elmosódóbb részleteket, ami egy ilyen hatalmas, sok évig készülő alkotásnál csöppet sem csodáltnivaló. Különösen a politikai részeknek a regény meséjébe való beleszövésénél találunk, – inkább a harmadik és negyedik kötetben, – némi zökkenőket. Egy-egy ilyen részlet kívülről marad a regény tulajdonképpeni medrének s csak külsőleges összekötője a belső eseményeknek. (...) Viszont, azt is kötelességünk kiemelni, hogy nem egyszer éppen a politikai háttér megrajzolásával éri el a legművészebb hatást: szívszorító sejtetését a feltartóztathatatlanul közeledő végzetnek.”¹¹⁸ Móricz Zsigmond érvelésével egybehangzóan védi meg Bánffy a teljes társadalmi kép megrajzolását hiányoló bírálatokkal szemben. „Mondhatnók azt is, hogy társadalmilag nem adja a teljes Erdélyt, mert tulajdonképpen csak a főúri réteg életét jeleníti meg alakjaiban és azok sorsában. Ez az ő vállalt feladata is, emberi és írói »kalandjának« belső értelme. Ezt kellett adnia, mert ezt, így, soha senki előtte nem adta, ilyen belülről, ilyen teljesen és ilyen végzettel-terhes értelemben.”¹¹⁹ Az arisztokrácia életét megjelenítő cselekmény kifejelete elkerülhetetlenül sodorja osztályát a végzet felé. Makkai Sándor úgy véli, hogy a híjjával-lételnek és a darabokra szaggatásnak egyik legmélyebb oka: „a történelmi vezetés örökösei és a szellem hivatott hordozói reménytelenül elszakadtak egymástól”,¹²⁰ attól a tradíciótól, amelyet a fejedelmi kor alakított ki. Az örökösök méltatlanná váltak az örökségre: „nem látják, esetleg nem akarják látni az országhalál kísértetét, mely egyre rémítőbben sötétlik fel a láthatáron”.¹²¹

Az író 70. születésnapja alkalmából az Erdélyi Helikon Tamási Áron, Molter Károly, Illés Endre, Kovács László, Lőrinczi László, Málnási Bartók György, Bíró József, Kós Károly írásai közlésével tisztelgett az erdélyi irodalom kiemelkedő személyisége előtt.

Molter Károly a regényíró pályafutását tekinti át benne.¹²² Sorait az elismerés hangján indítja: „Az erdélyi regényírás great oldman-je lett. Kemény Zsigmond és Tolnai Lajos után szép-fenn látható. Önálló, külön egyénisége komoly érték az utolsó negyedszázadban, pedig a kortárs bizonytalan szemével nézzük még a művét.”¹²³ Regényfolyamában „visszanyúlt a tegnapha, hogy megmagyarázza az egész nemzet süllyedésének okait”.¹²⁴ Művét Móricz Zsigmond *Erdélyével* hozza párhuzamba: „Móricz lentről, a mélyből rohamoz fölfelé, Bánffy

¹¹⁶ Makkai Sándor: *Erdélyi történet*. Erdélyi Helikon, 1940. 10. szám, 712-718. old.

¹¹⁷ I.m.: 712. old.

¹¹⁸ I.m.: 714. old.

¹¹⁹ I.m.: 715. old.

¹²⁰ Uo.

¹²¹ I.m.: 717. old.

¹²² Molter Károly: *A regényíró Bánffy*. Erdélyi Helikon, 1943. 10. szám 553-561. old.

¹²³ I.m.: 553. old.

¹²⁴ I.m.: 554. old.

főnről mutat a mélybe, ahová zuhanni fog a megszámlált és hijjával talált vezető osztály. Móricz főtulajdonsága az erő, Bánffyé a részvét...”¹²⁵ Azonos vonásokat fedez fel az *Erdélyi történet* és az erdélyi magyar irodalom másik nagy alkotása, Tamási Áron *Ábel* című regénye között: „Mindkét regény erdélyi robinzonád, a társtalanság újrakezdése, a »segíts magadon s az Isten is megsegít!« – társadalom-elvi alapjából kiindulva.”¹²⁶ Úgy véli, hogy a Bánffy-regény más egybevetést is elbír: „Ember, talaj és hangulat, – Bánffy mindháromban Erdélyt láttatja. Ebben tér el valamennyi nagy prózáirónktól, akikkel összemérhető s ebben az erdélyiségben csak Kemény Zsigmond mögött marad el – hatalom és erő tekintetében. A hangulat gazdagsága szempontjából igazabb Jósikánál és változatosabb Keménynél, bár utóbbi komorságát nem is éri el. Néhol pedig a tájfestésben felülmúlja Jókait, mert összehasonlíthatatlanul jártasabb e földön s ezért anyagszerűbb nála.”¹²⁷ A regény kitűnően megrajzolt alakjai közül Molter Károly – Gaál Gábor tíz évvel előbbi elismerő szavaival egybecsengve – kiemeli Milóth Adrienne ábrázolását: „talán a legnagyobb műgondot itt érezzük, e női arcképből, melyhez hasonló, amelynél kifejezőbb nő-alak kevés van femininumban gyöngébb és szegényes irodalmunkban. Benne kapjuk a regény osztó igazságát is: szerelem és kötelesség közötti harcból hogy kél ki egy asszony tisztán és mégis megbűnhődve!”¹²⁸ Molter Károly az író szándékát, a regény művészi üzenetét az alábbiakban összegezi: „Bánffy e művével saját osztályának is nagy szolgálatot tett, mivel meggyónt helyette és elborzasztotta bűneitől, visszariasztotta halálos útján a sivár végtől és a köztevékenység felé utasította. Az egész Bánffy-mű nemcsak nagy-regény, hanem szociális és nemzeti cselekedet is: munkára szólít egy társadalmi réteget, mely dicső múltját felejtve, ernyedten hullatta ki kezéből a gyepőt a szakadék szélén. (...) Eötvös után még egyszer élesen kimondta a rendiség teljes csődjét az országvezetésben.”¹²⁹

A budapesti Ráday Gyűjteményben őrzött kéziratos hagyatékban található az a följegyzés, amit Bánffy Miklós Kolozsvárott, a háború után írt saját trilógiájáról. Az először Nemeskürty István által közzétett szövegrészletben olvashatjuk: „Regénytrilógiámat belső parancsból kellett megírnom. Növekvő aggodalommal láttam, hogy dacára annak a szörnyű katasztrófának, ami népünket lesújtotta, senki sem akarta látni azokat a bűnöket, amik odavezettek... Senki nem mondta: »ezen az úton többé ne járj!« (...) Mi minden bajt és hibát csakis magunkon kívül keresünk, szemet hunyunk saját vétkeink fölött... A nemzeti program külsőséges maradt: a »nem, nem, soha!«, és a »mindent vissza!«. De hogy egy »mindent vissza« esetén milyen föladat elé áll a nemzet: arról szó sem esett (...) Senki nem látta meg, hogy az 1914 előtti vezető osztályt ábrázoló kritikám ugyanúgy érvényes a háború utáni vezetőkre is. A forradalom utáni vezetőréteg (1920-1945 között) ugyanazt a haláltáncot járta, amit elődei 1904 és 1914 között jártak. (...) Azt hittem, mikor ezeket megírtam, hogy a magyar közvélemény föleszmél erre.”¹³⁰

A korabeli irodalmi közvélemény, láthattuk, érdemei szerint méltatta. Politikusaink azonban közömbösek maradtak a jelzéssel, figyelmeztetéssel szemben. Bánffy Miklós intése pusztába kiáltott szó maradt. A háború utáni idők ennél is mostohább sorsot szántak neki. Az alkotó és műve is évtizedekig katakombalétre kárhoztatott.

¹²⁵ I.m.: 555. old.

¹²⁶ I.m.: 556. old.

¹²⁷ I.m.: 557. old.

¹²⁸ I.m.: 559. old.

¹²⁹ I.m.: 560-561. old.

¹³⁰ Nemeskürty István: *A beteljesedett jóslat...* 830. old.

„Az elfogulatlan kritikus, történész és olvasó előtt nem kétséges, hogy Babits Mihály Halálfiái (középosztály) és Kassák Lajos Egy ember élete (munkásság) című művei mellett – az Erdélyi történet – a legjelentősebb művészi alkotás a monarchia bukásának okairól.”

Fábián Ernő

A Bánffy Miklós körül kialakult izoláció, a szerzőt és regényét övező hallgatás falát – bevezető sorainkban utaltunk rá – Méliusz József próbálja áttörni, 1957 tavaszán, amikor az Utunk hasábjain megjelent cikkében¹³¹ fölvetette a két világháború közti erdélyi magyar irodalom újraértékelésének az igényét, azt a szándékot, hogy mindazt, ami abban érték, újra hozzáférhetővé tegyék az olvasók számára. Az 1956-tal palackjából kiszabadult szellem azonban mihamar szárnyaszegett madárként zuhant vissza a földre, hisz a változástól megrettent hatalom a restauráció, a konzervativizmus, az irredentizmus, a nacionalizmus rémével riogatva vert vissza, fojtott el minden jó szándékú törekvést, indított újabb erőteljes offenzívát az erdélyi magyar irodalmi, kulturális hagyományok, értékek elismerése, újraélesztése ellen. A lap hasábjain hónapokig elhúzódó vita bontakozik ki, melynek első célpontja – mondhatjuk: áldozata – Bánffy Miklós volt.

Nagy István *Nézzünk hát szembe* címmel – a későbbiekben ez rovatcímként fogta egybe a vita anyagát – jelenteti meg írását,¹³² mely elsősorban a trilógia elfogult, osztályalapú elemzését nyújtja. A regény főhőse, Abády Bálint, általa pedig a könyv szerzője egy elismerő szót sem kap, minden szándéka és cselekedete kérdéses és elítélendő: „Magánélete, gazdasági elképzelései, szerelmi viszonya, hitelszövetkezeti elgondolásai, a nemzetiségek felé való kétszínű »megértése«, mind-mind a földesúri csökevények fenntartására és az ország gyarmati függésben tartására irányultak, hiába kendőzi ezt szépre Bánffy a regénycselekmény bonyolítása folyamán, a regény befejezésével elárulja igazi szándékát. Bánffy tipikus kifejezője annak az erdélyi mágnás ábrándnak: mit kellett volna tenniük az okosabb elnyomás és kizsákmányolás, illetve az ésszerűbb rabszolgotartás érdekében.” Értéket csupán egy szempontból lát benne: „arisztokratái intim magánéletének rajzával hiteles anyagot szolgáltat mai szocialista-realista íróinknak...” A kommunista eszméket valló munkásíró összegzésképpen, a „mágnás ábrándok” megidőzésén túlmenően még bizarrabb, úgymond, aktuálpolitikai üzenetet olvas ki az Erdélyi történetből: „Regény-trilógiájának egésze azonban tanácsul szolgált gazdájának, Horthynak, miként menthetnék, ami még menthető, hogyan hosszabbíthatnák meg a feudalizmus felbomlásához szükséges időt.” Következtetése sem lehet más, mint elutasító: „Én azt hiszem, Bánffy regénytrilógiáját néhány komoly, valóban önleleplező fejezetétől eltekintve, nem tekinthetjük átértékelendő örökségünknek.”

Három hónappal később Marosi Péter megerősíti a Méliusz József által fölvetett igény jogosultságát. Irodalmi téren kettős feladatot tart időszerűnek: „különös figyelmet kell szentelnünk a mai tárgyú, témájú mondanivalójú műveknek, de nem halaszthatjuk tovább a két világháború közötti idők romániai magyar irodalmának a felmérését sem.” Két, egymás utáni Utunk-számban megjelent tanulmányában¹³³ keresi a választ a címben megfogalmazott

¹³¹ Méliusz József: *Közelmúltunk irodalma*. Utunk, 1957. 13. szám

¹³² Nagy István: *Nézzünk hát szembe*. Utunk, 1957. 15. szám

¹³³ Marosi Péter: *Mit ér Bánffy trilógiája?* Utunk, 1957. 25. és 26. szám

kérdésre: „mit ér Bánffy trilógiája?” Jól átgondolt és mesterien megkomponált írásában – bár részletkérdésekben itt-ott engednie kell kora irodalompolitikai elvárásainak – túllép a Nagy István által képviselt merev, osztályszempontú, ideológiai állásfoglaláson, rámutat a kritikai szempontjaik közti eltérésekre is: „Főként abban nem értek egyet Nagy Istvánnal, hogy jóformán fel sem veti a trilógia mai tanulságainak, mai *hatásának* a kérdését.” Mire alapozza a maga érvelését? „A *mű* nem mindig mondja csak azt, – néha nem fejez ki annyit, máskor sokkal többet fejez ki, – mint ami a szerző elvont eszmei szándéka. (...) ...az új helyzetben *módosulhatott a regény visszhangja is.*”¹³⁴ (Kiemelések a szerzőtől.)

A tanulmány folytatásának első mondata egybecseng a háború előtti bírálók java részének értékelésével: „Bánffy trilógiája, függetlenül a szerző szándékától, olyan kegyetlenül *leplezi le* a kilencszázas évek erdélyi és magyarországi arisztokráciáját, hogy a képnek nincsen párja a magyar irodalomban. (...) ...a szerző nem úgy nézte a világot, mint kommunista bírálója. Annál értékesebb számunkra, hogy szubjektív képe objektív tartalmában a mi igazunkat bizonyítja. Ezt a leleplező tartalmat kell elsősorban értékelnünk – ma.” Nagy Istvánnal egyetért abban, hogy „Bánffy szerette, mentegette, meg is akarta fiatalítani, újírtani osztályát, de nem véletlenül írta fel regénye elé a biblia legfenyegetőbb szavait: Megszámláltattál, hijával találtattál, darabokra szaggattatol! Bánffy, a diagnoszta, szereti súlyos betegét, mindent megtesz megmentéséért, de kórképe kegyetlenül őszinte. A betegség jeleit reálisan tárja fel.” Az írás befejező részében – a „számadás”-ban – bár nem állítja, hogy „a trilógia újrakiadása legsürgetőbb feladataink közé tartozik”, azt mégis „kötelező olvasmányként” adná az egyetemi hallgatók kezébe. Tanulmányából azt is hírül vehetjük, hogy „készül már az előszó és a kiadó terveiben szerepel a trilógia. Megjelenésével újabb teret hódítunk az irodalomtörténet csataterén.”

A hír csak hír maradt, a térhódítás még sok esztendő várattott magára. Ismerve a kort, amelyben Marosi Péter tanulmánya született, ma is becsülnünk kell azt az elvi kiállást, amelyről bizonyosságot tett: „...az a körülmény, hogy súlyosan lemaradtunk a két világháború közötti romániai magyar irodalom (a Korunk-csoport, a Helikon-csoport különböző rétegei) konkrét értékelésével, arra figyelmeztet, hogy *milyen nagy károkat okoz az irodalmi művek szűklátókörű elemzése, az író tudatának és a mű objektív mondanivalójának mechanikus azonosítása.* (...) Nem lehet tovább elhallgatni írókat, műveket, vagy nem szabad tovább hallgatni azokról sem, akikre állandóan hivatkozunk formálisan, de valójában nem elemezzük műveiket. Irodalomtörténeti munkánkban is »offenzívába« kell átmennünk.”¹³⁵ (Kiemelés a szerzőtől.) Sajnos, az offenzíva elmaradt! Ellenkezőleg! Huszár Sándor már idézett publicisztikai pamfletje a tanúság rá, hogy a Nagy István-vonal győzedelmeskedett, újabb évekkel odázta el, késleltette az újraértékelést, évtizedekkel az életmű egyes darabjainak megjelentetését, megismerését.

A revideálás Magyarországon is késett. 1963-ban, a Benedek Marcell szerkesztette *Magyar Irodalmi Lexikon* szócikke¹³⁶ tömören, a fontosabb adatokat felölelve, objektíven ír róla. A *Magyar Irodalom Története 1919-től napjainkig* a *Magyar Irodalom Romániában* című fejezetében tizenkét sort szentel a bemutatására, megemlítve, hogy „legnagyobb vállalkozása *Erdélyi történet* című regénytrilógiája (1934-1940), a Ferenc József-kori arisztokrácia életvitelének ábrázolása.”¹³⁷ Ennyi. A *Kiadások* fejezetben felsorolja a Bánffy Miklós-könyvek címét és megjelenésük esztendejét.

¹³⁴ I.m.: Utunk, 1957. 25. szám

¹³⁵ I.m.: Utunk, 1957. 26. szám

¹³⁶ *Magyar Irodalmi Lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963. 96. old.

¹³⁷ *A magyar irodalom története 1919-től napjainkig*. VI. Kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966, 946. old.

Velük szinte egy időben jelent meg Illés Endre – *A Nagyúr* című dráma megítélésekor már említett – Bánffy-tanulmánya a Kortárs 1965. évfolyamában. Írása Bánffy Miklós *Megszámláltattál...* című kötetének 1982-es kiadásában – negyedjére – előszóként jelenik meg. Azt váránk, hogy az emlékirót 1943-ban fenntartás nélkül dicsérő kritikus ezúttal is Bánffy Miklós mellett áll. Korántsem! A tanulmány rendkívül lefokozó, helyenként sértő hangvétele, a hiteltelenítés szándékával írott sorok nemcsak a közlés időpontjában, hanem még sok ideig kirekesztették őt az értékteremtő és -hordozó írók sorából. A nyolcvanas években Illés írása szolgált ellenérvként a trilógia erdélyi újrakiadását szorgalmazó kiadói szándékkal szemben. Az alkotót és műveit dehonasztáló soraiban a trilógia értékelése vonatkozásában felemás következtetésekre jut: „néhány beavatott úgy tudja, hogy az *Erdélyi történet* a lappangó magyar *nagyregény*.”¹³⁸ (Kiemelés a szerzőtől) Nem világos: azokat szólja le, akik első megjelenésekor zömében pozitív módon méltatták az alkotást, avagy a hatvanas évek politikai-ideológiai okokból Bánffy Miklósról és művéről hallgatni kénytelen személyekre utal? A regényről felemás következtetésekre jut: „És a nagyregény, a nagy akarás – rögtön az első kötetben – széthullik két részre. Egyik fele érdektelen szerelmek története, életunalommal, boldogtalansággal, jóra való vágyakkal, a francia romantika kelléktárából kölcsönvett naiv bonyodalmakkal, eldugott szerelmes levéllel, örült férjjel, beteg gyerekekkel, zülléssel, végül felmagasztosulással. A másik fele azonban az erdélyi és magyarországi felső tízezer életének páratlanul izgalmas megjelenítése. Egy új, megsokszorozott, huszadik századi, az eredetnél színesebb és dúsabb *Apor Péter-freskó*. Jelentés az osztály hivalkodó gazdagságáról, majd kevély, cifra, felfordult állapotjában koldusságra való változásáról. A lépes méz tábláiban van ennyi kis kamra, és mindegyik kamrában ilyen sűrű, édes, dús íz.”¹³⁹ (Kiemelés a szerzőtől) Elgondolkozhatunk: az ily műveket alkotó író nevezte dilettánsnak? Milyen művészi megfontolásból tette ezt, mit sem változtatva ítéletén másfél évtizeden át? Vélekedése döbbenetet váltott ki Kós Károlyból, aki a regényíró is megvédi a méltatlan támadástól. Áprily Lajosnak írja, 1965. június 8-án: „Olvastam (Taxner barátunk jóvoltából) Illés Endrének a »Kortárs«-ban megjelent írását Bánffy Miklósról (»A dilettáns«). Bevallom, felháborított a nagyképű, vállveregető hang, amivel ez a szürke írófióka, ez a szorgalmas mesterember merészeln beszélni arról a »nagyúrról«, akivel annakidején, mint a Révai-testvérek alázatos cselédje csak hasravágódva mert tárgyalni. De Illés Endre »dilettánsa« azért mégis igazi művész volt. Nemcsak az Élet művésze, de az irodalomé is, Illés E. elvtárs pedig mégis csupán amolyan író-szakmunkás, mesterember, aki most látta idejét, hogy a halott művész-nagyúrba vitézül belemarjon. Hogy itt nálunk sok a sakál ma, azt tudva-tudom; de Nálatok sem vészett ki ez a nemes vad.”¹⁴⁰

Bánffy Miklósnak az irodalmi köztudatba való visszatérés kiskapuja újra csak Erdélyben nyílt meg, Sőni Pál egyetemi jegyzetében.¹⁴¹ 1969-ben megjelent munkájában Bánffyt is oda sorolja az erdélyi irodalom legjava alkotói közé, aki – színműveihez hasonlóan – „az epikában is a változatosságot keresi. Írói alkatának jegyei legplasztikusabban talán a novelláiban domborodnak ki (*A haldokló oroszán*, 1914), mégis a két világháború közti romániai magyar irodalom legnagyobb lélegzetű, legszélesebb keretek közt mozgó művét ő írta meg”. A trilógiát „nemcsak Bánffy, de az egész romániai magyar próza legnagyobb vállalkozása”-ként

¹³⁸ Illés Endre: *Bánffy Miklós*. Bánffy Miklós: *Megszámláltattál...* című kötet (Helikon Kiadó 1982) előszava, 15. old.

¹³⁹ I.m.: 16. old.

¹⁴⁰ Kós Károly *Levelezése*. Összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, szerkesztette, a kísérő tanulmányt és a jegyzeteket írta Sas Péter. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2003, 598. old.

¹⁴¹ Sőni Pál: *A romániai magyar irodalom története*. Editura didactică și pedagogică, București 1969. 53-56. old.

tartja számon. Aztán mintha megijedne elismerő szavaitól, Gaál Gábor, Méliusz József, Nagy István, Molter Károly, Marosi Péter bírálataira hivatkozva, idézetek közé bujtatva juttat az írónak elismerő szavakat.

Közel másfél évtized múlva, a Kriterion Könyvkiadó Bánffy-kötete elé írt előszavában azonban egy egész más pályaképet jelenít meg. A hivatkozási alapul szolgáló kritikák szerzői gárdája is kiszélesül. Az előbb említettek mellett ott látjuk Ligeti Ernő, Makkai Sándor és Szerb Antal nevét. Immár maga is a pozitív befogadók táborába áll. „Bánffy igazi epikummal tudott kitölteni egy olyan hatalmas keretet, amely alatt mindenki más erdélyi író összeroppant volna.”¹⁴² A trilógia három részének a címében is célzatosságot lát: a benne foglalt ítélet és üzenet kivetítését. Ebben a megvilágításban Abády Bálint is kedvező fénybe kerül: „...sok emberrel kerül érintkezésbe, akarva, nem akarva részese a rangjának megfelelő társadalmi életnek, sőt a természet világával is kommunikál. Így kerülhet sor az erdélyi táj, az erdő, a havas szépségét visszaadó remek leírásokra, s így szövődik a magánéleti csomópont köré az a társadalmi hálózat is, amely a mű igazi értéke, amely a reveláció erejével hatott és felejtethetlenné teszi az *Erdélyi történetet*.”¹⁴³ Végül feloldódik egy másik, mesterségesen épített ellentmondás is – a gróf és az író között: „Bánffy nem érte be azzal, hogy ő Bánffy, hanem megalkotta a romániai magyar próza legmonumentálisabb regényét. Mely alá joggal írhatta volna, úgy is, mint ember, úgy is, mint művész: *dixi et salvavi animam meam*.”¹⁴⁴ (Kiemelés a szerzőtől.) Innen kezdődőleg már csak a mű hiányzik, hogy az olvasóközönség is megismerje azt.

Előre siettünk az időben. Hisz 1973 Bánffy Miklós születése centenáriumi esztendeje volt, alkalom arra, hogy személyét, életművét kortársai is „megszámlálják”. Az alkotó és a mű erdélyi utóéletét feltérképező Dávid Gyula filológiai pontosságra valló, a tájékozódást oly nagy mértékben elősegítő adatgazdag tanulmányából¹⁴⁵ tudjuk, hogy A Hétben megjelent, színművei felújítását szorgalmazó írás,¹⁴⁶ Bányai Lászlónak a Bánffy Miklós közéleti szerepét vizsgáló tanulmánya¹⁴⁷ mellett más írások is a közfigyelem előterébe állították személyiségét.

Tamás Gáspár Miklós, a kolozsvári irodalmi hetilap munkatársa, Bánffy trilógiáját a szomszéd nemzetek irodalmának hasonló műveivel veti egybe: „Alapvető élménye a Monarchia bukása volt. De ezt a témát, amelyet a magyar, az osztrák, a horvát, a cseh irodalom annyi nagy műve »énekelt meg«, Bánffy nem tudta kidolgozni summum opus-ában, az *Erdélyi történet* című regénytrilógiájában.” Miért nem sikerült ezt elérnie? A megemlékezés írója szerint egyfelől azért, mert „a »Mi Grófok is Emberek Vagyunk«-féle frazeológiát nem sikerült teljes egészében leküzdenie”, másfelől pedig „célja egy szociálpolitikai lidércnyomás konok bizonygatása és egy nosztalgia melletti érvelés. Nem művészi cél.”¹⁴⁸ Az írásra a marxista esztéta, Csehi Gyula reagál a Korunkban. Egyetért abban, hogy Bánffy műve

¹⁴² Söni Pál: *Bánffy Miklós útja...* 23. old.

¹⁴³ I.m.: 29. old.

¹⁴⁴ I.m.: 31. old.

¹⁴⁵ Dávid Gyula: *Bánffy Miklós utóélete a romániai magyar irodalomban*. Erdélyi Múzeum, 1993. 1-2. füzet, 116-130. old.

Újraközölve: Dávid Gyula: *Erdélyi irodalom – világirodalom*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2000. 184-208. old.

¹⁴⁶ Gergely Géza: *Felfedezésre vár Kisbán Miklós, a színpadi szerző...*

¹⁴⁷ Bányai László: *Bánffy Miklós közéleti szerepe...*

¹⁴⁸ Tamás Gáspár Miklós: *A nagyúr*. Száz éve született Bánffy Miklós. Utunk, 1973. 48. szám

„nagyon is egyenlőtlen alkotás”, de azt sem hallgatja el, hogy „a trilógia első két részét annak idején, amikor még tele voltam a szerző személyét és szerepét illető súlyos és talán nem indokolatlan politikai fenntartásokkal, nagy érdeklődéssel olvastam és jó könyvnek tartottam. (...) ...ez az oeuvre megérdemelne egy elmélyült, komoly tanulmányt, amely – gondolom – pontot tehetne a »Bánffy, az író«-kérdésre, ahogy még néhány ilyen tanulmány elkelne, például Makkai Sándor, Reményik Sándor életművéről is.” Hozzáteszi: a centenáriumi megemlékezés írója „elfelejti megmondani azt, hogy a Bánffy-trilógia ma is érdekes (nyomban hozzáteszem, ingerlően, sőt bosszantóan érdekes) olvasmány”. Ebben az írásban is ott húzódik az arisztokrata és az író közé húzott mesterkélt elválasztó vonal. „A magánélet, az érzelmek, a szerelem ábrázolása és a bensőséges kapcsolat a természettel hinti be ezt az egészében oly kiábrándítóan nem színvonalas szöveget olyan lapokkal, mozzanatokkal és jelenetekkel, amelyek arról tanúskodnak, hogy mire lett volna képes gróf Bánffy Miklós, ha legalább írói alkotó munkájának utolsó szakaszában átadta volna a szót és a tollat Kisbán Miklósnak.”¹⁴⁹

A szellemi hídverés, kis lépésekben ugyan, de konok kitartással folytatódott. Az 1977-ben és 1979-ben Romániában kiadott tankönyvekben a középiskolás diákok már tananyagként ismerkedhettek Bánffy Miklós nevével. Ha az órán beszélhettek róla, akkor nem csupán a tantervbe foglalt címeiről eshetett szó. „A jég megtört: Bánffy nevét nem lehet kirekeszteni az irodalmi köztudatból” – olvashatjuk Dávid Gyula idézett tanulmányában.¹⁵⁰ Talán mondanunk sem kellene, hogy mindkét tankönyv szerzői hármában ott találjuk Dávid Gyula nevét.

Az igazi áttörést azonban a sokat halogatott Bánffy-kötet megjelenése hozta el, két kisregényének megjelentetésével Romániában, 1981-ben, valamint a *Megszámláltattál...* budapesti kiadásával, 1982-ben.

Az 1981-es esztendőhöz kötődik a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon megjelenése is, amelyben Veress Dániel jegyzi a Bánffy Miklósról írott szócikket.¹⁵¹ „A háromrészes, öt-kötetes regény az erdélyi és a magyarországi felső tízezer életének freskója, az 1904 és 1914 közötti idők, a Ferenc József-i korszak színes, érdekes megjelenítése” – olvashatjuk a tárgyilagos ismertetést.

Az újra kiadott művek tágabbra nyitották az életműbe való betekintés lehetőségét, hisz immár volt közvetlen hivatkozási alap. Fábíán Ernő a Korunkban, mély gondolatokat hordozó esszéiben¹⁵² az életmű csúcsát jelentő *Erdélyi történetet* elemzi. A trilógiáról alkotott értékelés objektív, nem terheli semmiféle elfogultság és előítélet. „Bánffy Miklós regénytrilógiájában az arisztokrácia képtelen önköréből kilépni, irreális különvilágának impulzusaitól hajtott cselekvései nem kerülnek összhangba a társadalom elvárásaival, ezért próbálkozásai rendre kudarccal végződnek. Még a legjelesebb arisztokrata, Abády Bálint sem tud olyan eszmét sugallni, példát mutatni, amely átjárná, megtermékenyítené – arisztokrata és nem arisztokrata – környezetét.”¹⁵³ Az osztályszempontú elvárásnak nyoma sincs, helyébe az esztétikai értékelés kritériumait hangoztatja: „A művészet – Bánffy regénye is – a bomlás folyamatát

¹⁴⁹ Csehi Gyula: *Egy centenárium ürügyén*. Korunk 1974. 2. szám, 301-303. old.

¹⁵⁰ Dávid Gyula: *Bánffy Miklós utóélete a romániai magyar irodalomban...*

¹⁵¹ *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon, I.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981. 154-157. old.

¹⁵² Fábíán Ernő: *Egy korszak regénye – amely „abból áll, amit elmulasztott”*. Korunk, 1982. 11. szám 835-840. old.

Újraemlítve: Fábíán Ernő: *A példamutatás erkölcsse*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1984. 159-173. old.

¹⁵³ I.m.: 838. old.

nem *ostorozza*, hanem érzékletesen megjeleníti, valóságos képet rajzol róla, vagy mint Robert Musil, elvonatkoztatottan modellálja.”¹⁵⁴ A regény legfőbb értéke éppen ebben az írói felismerésben, ábrázolásban rejlik: „Az arisztokrácia elbukott, mert elvesztette önmagát, elvetélte léte értelmét. Bánffy Miklósnak erről írt regénytrilógiája irodalmunk egyik legértékesebb alkotása.”¹⁵⁵

Az 1929-ben kirobant „vallani és vállalni” vita irodalomtörténeti feldolgozását tartalmazó, 1984-ben megjelent kötetében Kántor Lajos hívja fel a figyelmet arra, hogy az *Erdélyi történet* előzményeként, annak keletkezéstörténetében Tamási Áron *Czímeresek* című regénye mellett Kuncz Aladár *Felleg a város felett* című regénye is szerepet játszhat, „amennyiben az oltvári történések néhány jellemző motívuma szintén visszatér Bánffy regénytrilógiájában (és ott kapja meg a nagy epikus kereteket s a meglepő, a korabeli romániai magyar prózában talán páratlan lélektani mélységet)”.¹⁵⁶ Kántor Lajos egyértelműen pozitívan értékeli Bánffy Miklós művét: „Amiben Bánffy *Erdélyi története* páratlan irodalmunkban, az a freskó-hatás, azon belül pedig az egyes szereplők változatos, árnyalt bemutatása, a jellemek és helyzetek gazdagsága, lélektani hitele. Aligha túlzás Móricz Zsigmond paraszti univerzumával vagy Thomas Mann polgárvilágával állítani párhuzamba Bánffy Miklós arisztokrata társadalmát. Az *Erdélyi történet* szerzője ilyenformán valóban »megmutatta« a *Czímereseket* író Tamási Áronnak, hogy milyenek is a belülről látott és láttatott grófok és grófnék, bárók és bárókisasszonyok – ám nem azzal, hogy felmentette volna osztályos társait (akiktől az irodalom és a művészet révén ha nem is teljesen, de némiképpen az életben is eltávolodott), hanem úgy, hogy az »ördögi« vonatkozásokat is emberarcra rajzolta, nem kaptafa után dolgozott; minthogy ismerte, bízhatott és bízott a valóság erejében. Abády Bálint és Uzdyné Milóth Adrienne mellett a hús-vér regényfigurák egész csapatát teremtette meg...”¹⁵⁷

Ennek ismeretében igen meglepően hat az a „visszalépés”, amely az Erdélyből kitelepült Huszár Sándor már említett tanulmányában tapasztalható. Téves alapállásból indul ki – Bánffy Miklós önvallomása az igazolás erre –, amikor azt állítja, hogy „alighanem a forradalom okozta megrázkódtatás kényszeríti arra, hogy egész életét újra átgondolja. A forradalom nélkül ez a könyv nincs.” De a közéleti, politikus mellett a regényírórt sem illeti kímélet. Ítéletében az ötvenes évek frazeológiája köszön vissza: „Bánffy erőfeszítése Abády jellemképének, az általa képviselt világnak a reális tételéért tiszteletre méltó – a kép, az eredmény ma azonban inkább sajnálatot ébreszt. Ennyi jó szándék, tudás és akarat, és mindhiába. Bánffy ugyanis – és itt van a könyvének és életének minden tragédiája – *a modern idők sodrába került országot nem előre akarja vinni, hanem vissza. Számára az új Magyarország – még a huszadik század közepén is! – egyetlen politikai modell alapján épülhet fel, és ez a feudalizmus. Az Erdélyi történet dokumentumértéke tehát nem az a kép, amit világról szerzője tudatosan nyújt, hanem amit akarata ellenére a könyvben kifejez.*”¹⁵⁸ (Kiemelések a szerzőtől.) Akarata ellenére? Két évvel később mennyire másképp ítéli meg e szándékot és megvalósulást Pomogáts Béla: „az életképszerű jelenetek minősítik legjobban az író és tárgya viszonyát, azt a kettős magatartást, amelyet Bánffy Miklós tanúsít az általa felidézett és ábrázolt társadalmi réteggel szemben. Ez a kettősség az azonosulásban és a szembefordulásban van, következményei az írói világképben, illetve az ábrázolásmódban egyaránt megtalálhatók: a

¹⁵⁴ Uo.

¹⁵⁵ I.m.: 840. old.

¹⁵⁶ Kántor Lajos: *Vallani és vállalni*. Egy irodalmi vita és környéke (1929-1930). Kriterion Könyvkiadó Bukarest, 1984. 138-139. old.

¹⁵⁷ I.m.: 139-140. old.

¹⁵⁸ Huszár Sándor: *Valóság helyett délibábok*. Bánffy Miklós három élete... 118. old.

világkép szintjén az arisztokrácia hagyományos eszményeinek elfogadásában, ugyanakkor életmódjának kritikai elutasításában, az ábrázolás szintjén pedig abban az egymást kiegészítő nosztalgiában és iróniában, amellyel Bánffy saját osztályáról nyilatkozik. Gaál Gábor annak idején tévesen ítélte meg a regényt, amikor számon kérte rajta az arisztokrácia világának egyértelmű elutasítását, azt a határozott kritikát, amely erkölcsileg és politikailag a leg-radikálisabb módon leszámol a főrendű osztály eszményeivel, magatartásával, életvitelével. Ez az ítélet nemcsak azért volt értelmetlen, mert a regényben megnyilatkozó írói szemlélet helyett egy egészen más szemléletet, tehát egy másik regényt követelt, hanem azért is, mert az *Erdélyi történet* irodalmi karakterét és értékét éppen a szemlélet, a világkép és az ábrázolásmód imént jelzett kettőse szabja meg.”¹⁵⁹

Bánffy Miklós perújrafelvételében tanúnak jelentkezik Kolozsvári Grandpierre Emil is. Az *Életünk* című folyóiratban közölt „eretnek esszé”-jében¹⁶⁰ vitába száll Illés Endrével, az általa Bánffy Miklósról aggatott „dilettáns” minősítés miatt. Bánffy írói tisztességét és tisztaságát látja igazoltnak abban, amiként tárgyához, a regényben megelevenített arisztokráciához viszonyul: „Bánffy csakugyan úgy ír, úgy ítélkezik az ország vezetőiről, mintha nem egyazon osztályba tartozna velük. Társadalomkritikája oly kíméletlen, amire irodalmunkban nincsen példa. Bírálata szenvedélyes, ám ugyanakkor elfogulatlan.”¹⁶¹ A téma a későbbiekben is foglalkoztatja, megírja a *Perújrafelvétel* folytatását is.¹⁶² Nem kendőzi el, jó néhány példával igazolja az írói ökonómia és míveség terén a trilógiában fellelhető negatív mozzanatokot, ám összességében a mű védelmére kel: „ha Bánffy történetesen híjával volna minden irodalmi kvalitásnak, az *Erdélyi történetet* akkor sem hantolhatjuk el jószerint szó nélkül, mint a hírhedt *Spenót*.”¹⁶³ Maga is hitet tesz a trilógia szépirodalmi értéke mellett: „Az irgalmatlan önbírálat, sőt a föl-föltörő büntudat teszi Bánffy művészileg kevésbé sikerült művét egyedülállóvá irodalmunkban.”¹⁶⁴

A Bánffy-életmű megismerésének igénye a kisregénykötet megjelenését követően is ott munkált az erdélyi irodalmi köztudatban. Bizonyoságként hivatkozunk Bajor Andor tanulmányára,¹⁶⁵ amely 1990-ben jelent meg. Tehát a megjelenés történelmi kontextusát sem terhelik már politikai tiltások. Figyelemre méltó tanúságtétel a trilógia értékei mellett, akár Huszár Sándor fentebb ismertetett írása ellenpólusaként is értelmezhető. Bevezető soraiban szerényen jegyzi meg: „előre kell bocsátanom, hogy nem közlök semmi eredetit, és remélhetőleg nem okozok meglepetést. (...) Mert mit is mondhatnánk – meglepőt és eredetit – egy olyan íróról, akiről a magyar irodalom egyik legnagyobb kritikusa, Schöpflin Aladár írt bírálatot, és olyan lángelme érdemesített figyelmére, mint Ady Endre?”¹⁶⁶ Nem is azzal lep meg, amit ír, hanem

¹⁵⁹ Pomogáts Béla: *Konzervatív reformer Erdélyben...* 36. old.

¹⁶⁰ Kolozsvári Grandpierre Emil: *Perújrafelvétel*. Eretnek esszé Bánffy Miklósról. *Életünk*, 1987. 2. szám. 133-146. old.

¹⁶¹ I.m.: 138. old.

¹⁶² Kolozsvári Grandpierre Emil: *Perújrafelvétel II*. Megjelent a szerző *A beton virágai* című kötetében. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1988 116-172. old.

¹⁶³ I.m.: 169. old.

¹⁶⁴ I.m.: 170. old.

¹⁶⁵ Bajor Andor: *Bánffy Miklós Erdélyi története*

Másodközlés: a szerző *Betűvetők becsülete* (Gloria Könyvkiadó Kolozsvár 1996) című kötete, 401-420. old.

¹⁶⁶ I.m.: 401-402. old.

azzal, ahogyan írja: értő elmével és nyílt szívvel, az írás, az alkotás iránti mély alázattal. Soraiban mégis fellelhetők olyan felismerések, megállapítások, értelmezések, amelyek gazdagítják, árnyalják a trilógiáról alkotott képünket. Megítélése szerint Bánffy regénye „nem egyéni tragédiákról szól, hanem az arisztokrácia és a történelmi magyar állam belső összeomlásáról. Az uralkodó osztály fölhalmozott adósságáról, amelyet végül a magyar nép örököl, kiegyenlítés céljából. Lényegében ez a tragédia. (...) Az arisztokrácia, nagy és korszerűtlen műveltségével, előkelő helyzetével és a valóság teljes félreismerésével önmagával sem tud mit kezdeni.”¹⁶⁷ A regény főhőse személyiségében is talál olyan tájékozódási pontokat, ahonnan nézve egész más fényben lép elénk: „A megszámláltatott, híjával találtatott és majd darabokra szaggatott kaszthoz tartozik Abády Bálint is. Minden erényével, jó szándékával és okosságával. Aki rossz vonaton ül, hiába ül rajta ellenkező irányba, legfennebb a postakocsira küzdheti át magát, de hősi fáradozásaiban is egyre távolodik valódi céljától. Abády egy negatív társadalmi közösség pozitív hőse.”¹⁶⁸ Végkövetkeztetése is figyelemre méltó: „Bánffy műve az egész magyar irodalom számára érték. Talán az a legnagyobb gyöngéje, hogy magyarul írták. Így senki sem akarja például magyarra fordítani. (...) Bánffy haladásellenes politikus volt, de a való igazság jelentős írója.”¹⁶⁹

1993-ban jelent meg újra teljes terjedelmében Bánffy Miklós főműve, az *Erdélyi történet*, Nemeskürty István egyértelműen pozitív értékítéletet hordozó, a kötet utószavaként megjelentetett tanulmányával.¹⁷⁰ Előzményeként említsük meg, hogy már 1981-ben szorgalmazta a trilógia megjelentetését. Az *Élet és Irodalom*ban megjelent írásában hitet tesz a mű időtálló értékei mellett: „Akinek megvan otthon a polcán ez a trilógia, érdemes levennie és belefognia. Olyan részleteket talál, amelyeket ha Martin du Gard magyarul 1939/40-ben megjelent *A Thibault család*-jában fedezünk fel, lelkesedünk a gyönyörűségtől.”¹⁷¹ A trilógiával egyazon évben jelent meg Nemeskürty István irodalomtörténeti munkája is,¹⁷² amelynek Bánffy Miklósról szóló részében rendkívül elismerő hangon ír az *Erdélyi történet*ről: „Egy magyar *Thibault-család*, melyből a kései olvasók megtanulhatják, hogy indult el a szekér a lejtőn... Egyetlen mondatát sem érezzük ma korrigálásra szorulónak; egy Ady indulatával ábrázolja a század eleji eseményeket, hűvösebb eleganciával ugyan, de nem kevésbé szemléltetően. (...) Ám ne higgyük, hogy Bánffy regényfolyama csak történelmi érdekességű, bár forrástanulmánynak se az utolsó. Bánffy olyan írói kvalitásokat mutat fel, amelyeket csak Móricz: a szélesen áradó, hömpölyögve mesélő nagy regény e korszak magyar prózájából hiányzik. Ezt teremti meg Bánffy. (...) Bánffy Móricz mellett a magyar nagyregény betetőzője; Mikszáth legjobb folytatója; mivel azt a világot ábrázolja, amelyet Móricz nem ismert és így le sem írt, de amely az összeomlásért felelős volt: Móricznak nélkülözhetetlen kiegészítője. Szabó Dezső szerette volna azt megírni, amit Bánffy végül is elvégzett.”¹⁷³

A Protestáns Szemle 1993-ban, az író születése 120. évfordulója esztendejében különszámmal tiszteleg Bánffy Miklós emléke előtt. A megjelentetett írások sorában olvashatjuk Szegedy-

¹⁶⁷ I.m.: 414. old.

¹⁶⁸ I.m.: 415. old.

¹⁶⁹ I.m.: 420. old.

¹⁷⁰ Nemeskürty István: *A beteljesült jóslat...*

¹⁷¹ Nemeskürty István: *A hátsó polcraól*. Bánffy Miklós: *Erdélyi történet*. *Élet és Irodalom*, 1981. 39. szám

¹⁷² Nemeskürty István: *A magyar irodalom története 1000-1945* I-II. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993

¹⁷³ I.m.: 877-878. old.

Maszák Mihály *Baltazár lakomája* című tanulmányát.¹⁷⁴ Gazdagon adatolt írásában kiemeli, hogy a regénycímekben kifejezett bibliai példázat „nemcsak a mágnásokra, de általában a történelmi Magyarországra értendő”,¹⁷⁵ sőt, annál is tágabb horizonton is érvényes üzenetet hordoz: „Dániel könyvének szavai nem kizárólag a történelmi Magyarországra vagy a rövidlátóan politizáló Ballplatzra vonatkoztathatók, de akár az egész földrészre is, melynek államai sorra szegik meg az érvényes szerződéseket. Európa különböző részei nem törekednek a kölcsönös megértésre. Egymást kizáró távlataik viszonyítása teszi az *Erdélyi történetet* kiemelkedően fontos művé a magyarság önismerete szempontjából.”¹⁷⁶ A művészi megformálás tekintetében, gyengeségei ellenére figyelemre méltónak és időszerűnek érzi azt: „Tagadhatatlan, hogy az öt kötetben sok az egyenetlenség. Különösen az Abády Bálint s Milóth Adrienne szerelmi kapcsolatával foglalkozó részekben érezhető a szecessziós írásmód modorosságainak továbbélése. Bánffytól távol állt Krúdy képzeletének öntörvényűsége, Kosztolányi szigorú önfegyelme vagy a regény megújításának Szentkuthyra jellemző törekvése. Értéktörző műként sem fogható az *Erdélyi történet* olyan következetesen megszerkesztett regényekhez, mint a *Tündérkert* vagy az *Iszony*. A huszadik század egészét meghatározó történelmi mozgalmak megjelenítésének átfogó igénye, s különböző nyelveknek s értékrendeknek ütköztetése azonban messzemenően indokolja, hogy Bánffy alkotását kiemeljük a méltatlanul elhanyagolt magyar regények közül, amelyek nélkül sokkal egyszínűbb volna irodalmunk. Az ember teremtette értékek nem egyetemesek, hanem mindig valamely időben s térben meghatározott összefüggésrendszer függvényei. A magyar irodalom időről időre átértékelésre vár. A huszadik század végén, amikor az egyesítés és a szétszakadás erői ismét harcban állnak Európában, különösen időszerű lehet Bánffy három részes regénye, mely e fájdalmas folyamat előtörténetének egyik legfontosabb szakaszát különösen árnyalt módon jeleníti meg.”¹⁷⁷

Az 1993 karácsonyán teljes terjedelmében kiadott trilógia utószavában – *A beteljesült jóslat* – Nemeskürty István a mű kvalitásait helyezi előtérbe: „A történelmi események hiteles előadása mellett a trilógia egy szenvedélyes, beteljesületlen szerelem nagy írásművészettel ábrázolt története.”¹⁷⁸ Kiemeli zenei kompozícióhoz hasonlítható mintaszerű szerkesztését, impresszionista festők ecsetjére emlékeztető tájleírásait. Az alkotói pálya áttekintése során bő szemelvényekben ismerteti Bánffy Miklós műveinek kritikai visszhangját.

A regénytrilógia megjelenése fordulópontot jelent a Bánffy Miklós-életmű megismerésében és megítélésében. A rendszerváltásnak kellett eljőnie ahhoz, hogy az *Erdélyi történet* évek óta hiányolt kiadása valóra válhasson, s immár nemcsak a kevés beavatott, hanem az olvasóközönség is kézbe vehesse azt – Erdélyben és az anyaországban is.

Imre László terjedelmes tanulmánnyal¹⁷⁹ reagál a rég várt kiadói eseményre, a trilógia megjelenésére. A *Hitel* című folyóiratban 1994-ben megjelent írásában részletesen idézi a regény megírásának indítékait, azt a „belső parancsot”, amely Bánffy Miklóst a trilógia megalkotására készítette. A benne leírt hatalmas tabló kordokumentum. Ám az író mondanivalója, kortársainak szóló üzenete, intelme napjainkban is időszerű üzenetet hordoz. „Bármilyen nagy

¹⁷⁴ Szegedy-Maszák Mihály: *Baltazár lakomája* (Szigorú visszapillantás a történelmi Magyarországra) *Protestáns Szemle*, 1993. 3. szám, 198-209. old.

¹⁷⁵ I.m.: 208. old.

¹⁷⁶ I.m.: 209. old.

¹⁷⁷ Uo.

¹⁷⁸ Nemeskürty István: *A beteljesült jóslat...* 827. old.

¹⁷⁹ Imre László: *Bánffy Erdélyi története*. *Hitel* VII. évf. 6. sz. 1994. június, 95-102. old.

dokumentáris hitele is van, s bármely rokonszenvesek is művészi erőfeszítései, az *Erdélyi történet* végső tanulsága és jelentősége igazából a mából érthető és hasznosítható, mert legfőbb dilemmája nem veszítette el aktualitását. Amikor Bánffy (és hősei) felpanaszolják, hogy 1914 előtt Magyarországról akartak (tapintat és helyismeret nélkül) erdélyi politikát csinálni, akkor azok a mai »hazafias« szövegek jutnak eszünkbe, amelyekben sokkal több a tapsra és népszerűsége vágyó »magyarkodás«, mint a tárgyismeret, az önzetlen segítőkészség. Amikor a reformkor óta román többségű Erdélyből szólva a Monarchia vezetői úgyszólván nem hajlandók szembe nézni a tényekkel, akkor felidéződnek a nagyhangú és felelőtlen (színvonalaltalan és periférikus körökben fellelhető) ábrándkergetők.¹⁸⁰ Ugyancsak a trilógiából lesűrhető tanulságként fogalmazza meg: „...amíg minden baj okát más népekben keressük, amíg mindig újra és újra önfelmentő ürügyekkel kerüljük el azt, hogy szembenézzünk önnön elégtelenségeinkkel, s vádaskodunk és panaszkodunk ahelyett, hogy a szellemi és erkölcsi emelkedés, a munka és az összefogás fáradságos vállalkozásába fognánk, addig nem sikerülhet semmi ebben az országban. (...) Lassan egy évszázad telik el az ábrázolt események óta, s több mint fél évszázad a regény keletkezése óta, de a képlet nem veszített időszerűségéből, s a tőle eltérő, egymást követő s rendre kudarcot valló megoldási kísérletek miatt sokkal inkább érvényben van mint valaha.”¹⁸¹

A magyarországi megjelenést követően Benkő Samu a *Kortársban* közölt fontos tanulmánya¹⁸² kezdősoraiban találóan állapítja meg: „a remekműveknek éppen az a legbiztosabb ismertetőjelük, hogy legfeljebb ideig-óráig merülnek feledésbe”. Újabb megjelenésük nem csupán emlékezetünket frissítik fel: „a trilógia mostani újraolvasása páratlan irodalmi élménnyel gazdagított”. A cselekmény, az ábrázolási eszközök tekintetében felhívja a figyelmet arra, hogy „a regény egésze éppen úgy, mint Bánffy életpályájának számtalan biográfiai adaléka, arról a tudatos erőfeszítésről vall, hogy az író mind a saját intellektuális alkata megépítésében, mind pedig kedveltebb hősei jellemének megrajzolásában a reneszánsz emberideált tartotta a követésre leginkább érdemesített példának.”¹⁸³

A hazai könyvsikernek külföldön is visszhangja lett. Ablonczy Bálint a trilógia francia fordítójával, Jean-Luc Moreau-val készített interjúban¹⁸⁴ számol be róla. Bevezető soraiban olvassuk: „Komoly sikert aratott Franciaországban Bánffy Miklós *Erdélyi történet* című trilógiájának első darabja, a *Megszámláltattál...*, a kötet alig egy hónap alatt elfogyott, a tekintélyes francia napilap, a *Le Monde* kritikusa prousti magasságokat emlegetett, mások a szicíliai Lampedusa világnak magyar párját vélték fölfedezni az erdélyi író-politikus alkotásában.” A továbbiakban a fordító szavait idézzük, előbb arról, hogy fordítóként mi ragadta meg leginkább: „Bánffy és alteregója, a főhős Abády személyisége és a mű összetettsége ragadott meg. Az a sajátosan erdélyi, magyar és arisztokrata szemszög, amelyből az Osztrák-Magyar Monarchia haláltáncát megismerhetjük. Izgatott az a kettősség, ami Bánffy Miklóst és Abády Bálintot egyaránt jellemzi: az erős szülőföldi, erdélyi kötődés mellett az európai érzékenység.” A siker titkára vonatkozó kérdésre adott válasz: „...a francia olvasók egy része kedveli a nagyregényeket, a sagákat, ez is közrejátszik a sikerben. Sokan mondták, hogy teljesen ismeretlen világot fedeztek fel. Fontos ez a könyv, mert Erdély múltjának egy szeletét magyar szemszögből mutatja be, és ez – valljuk meg – eddig nem sokszor volt jellemző.

¹⁸⁰ I.m.: 101. old.

¹⁸¹ I.m.: 102. old.

¹⁸² Benkő Samu: *Nagyúr, kapás, mind egy rakás*. Bánffy Miklós: *Erdélyi történet*. *Kortárs* 1994. 10. szám, 71-79. old.

¹⁸³ I.m.: 74. old.

¹⁸⁴ Ablonczy Bálint: *Erdélyi haláltánc*. *Heti Válasz*, IV. évf. 48. sz. 2004. nov. 25. 42-44. old.

Hiszen egy mai térképen a regény egyik fő színhelyét, Kolozsvárt nem találhatja meg az érdeklődő – ott csak Clujt láthat. Talán a Trilógia hozzájárul ahhoz, hogy Erdély említésekor a franciák ne vámpírokra gondoljanak.”

Utaltunk arra, hogy Dávid Gyula „megszámláló” írása elénk tárja az életmű 1945 utáni romániai recepciótörténetét. Most, hogy Bánffy Miklós életművét taglaló, különösen pedig az *Erdélyi történet*hez fűződő, azt értékelő, egymást kiegészítő vagy egymásnak éppenséggel ellentmondó elemző írásokat – a teljesség igénye nélkül – számba vettük, magunk is meggyőződhattünk a tanulmány kezdősorainak igazáról: „Volt és van alkalmunk bőségesen megtapasztalni, hogy az irodalmi művek sorsát nemcsak a befogadó olvasóközönség ízlésváltozása formálja, hanem az írás és olvasás viszonyába gyakran adminisztratív eszközökkel durván beleszól a történelem is.”¹⁸⁵

6

„Az a fiatal magyar főember, aki a millenniumi ünnepély hódoló felvonulásában úgy lovagolt el a magyar király előtt, mintha Arany Jánosnak a Daliás időkről szóló eposzi álma testesült volna benne meg, néhány hónappal ezelőtt betegen, öregén átlépett a magyar határon olyan szegényen, mint egy bujdosó kuruc közlegény. Aki úgy indult el élni, így jött át meghalni”

Ravasz László

Az életút, az alkotói pálya utolsó, fájdalmas szakaszára a történelem vetette rá árnyékát. A háborút követően osztálya napja végképp leáldozott. Mindennek áldatlan, tragikus személyi következményeit Bánffy Miklós sem kerülhette el.

Ablonczy László többször idézett tanulmánya mellett Marosi Ildikó kötetei¹⁸⁶ alapján részleteiben is nyomon követhetők a negyvenes évek második felének azok az eseményei, melyek a megpróbáltatás esztendei voltak számára.

Közéleti, politikai szerepvállalását felidéző fejezetünkben utaltunk arra, hogy Bukarestben a háborúból való közös kiugrási lehetőségekről tárgyalt román politikusokkal, többször is arra kérte Horthy Miklós kormányzót, hogy a magyar csapatok harc nélkül adják fel Kolozsvárt, megmentve ezzel a várost egy esetleges ostrom és utcai harc következményeitől. Szalontai Balázs a Ráday Gyűjteményben található dokumentumok alapján utal arra, hogy „1945-ben, az igazoltatások során Bánffy joggal hivatkozhatott humanista magatartására. Az ő neve is szerepelt a listán, amelyet Csernisov szovjet tábornok állított össze a magyar szellemi élet ama tagjairól, »akik a német és nyilas uralom alatt kifogástalanul viselkedtek«. Balogh Edgár szintén kezeskedett érte: »Bánffy Miklóst mint írórt ismerem, aki a magyar uralkodó osztályok bírálatával adott bizonyosságot értékes regényeiben.«”¹⁸⁷

¹⁸⁵ Dávid Gyula: *Bánffy Miklós utóélete a romániai magyar irodalomban...* 116. old.

¹⁸⁶ Marosi Ildikó: *Kis/Bán/Ffy Könyv*. Bonchidai Prospero. Pallas–Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 1997

Marosi Ildikó: *Bánffy Miklós estéje*. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2002

¹⁸⁷ Szalontai Balázs: *Bánffy Miklós utolsó évei...* 219. old.

A felégetett és kifosztott bonchidai kastély romokban hevert. Ennek ellenére nem tartott azokkal, akik végleg elhagyták Erdélyt, az otthonukat. Az őt ért anyagi csapás ellenére reménykedett abban, hogy eredményesen fölveheti a küzdelmet a kisajátítás ellen. Kolozsvárra, a Király utcai házába húzódott vissza s ott élte remete-életét, rendkívül szerény anyagi körülmények közt, a nélkülözés határán. Az 1945-ös földreform javai nagy részéről megfosztotta. Magányában írta a jelennek tanulságul kínált politikai tárgyú munkáit.

Úgy érezte, hogy a Műemlékvédelmi Bizottság elnökeként még cselekvő szerepe lehet a hazai közéletben. Hasonlóképpen reménykedett abban, hogy az irodalmi tevékenység terén is kötődhet a nyilvánossághoz. Tagja lett az 1945-ben alakult Romániai Magyar Írószövetségnek. „Mint háborúellenes, antifasiszta politikus és természetesen mint kiváló író találta meg helyét a háború után újjászerveződő erdélyi magyar szellemi életben. Munkatársa lesz az 1946-ban meginduló Utunknak, amelynek hasábjain Gaál Gáborral, Kós Károllyal és Szentimrei Jenővel együtt képviseli a nemzetiségi irodalom megújulását.”¹⁸⁸ A lappal kiépült kapcsolata azonban hamarosan megromlott, az általa jegyzett *Beszéljünk semmit!* című rovat sem lett hosszú életű. Az 1946 karácsonyára kért és beküldött írásait elutasították. Bánffy Miklós 1947 januárjában levélben értesíti Gaál Gábort arról, hogy további együttműködésük lehetetlenné vált: „...ezután ne számíts többé reám. Nem orrolok és nem haragszom. Téged én korántsem vádolok, tudom, hogy nem vagy igazi gazdája a lapnak.”¹⁸⁹ A szakítás előzményei sorába tartozik az a rendkívül kemény politikai támadás, amelyet Emil Isac intézett Bánffy Miklós ellen. Dávid Gyula tanulmányából idézzük annak néhány kitételét: „1946-ban Emil Isac egy Gaál Gáborhoz írott nyílt levelében a Románia Liberă hasábjain követelte »Horthy egykori külügyminiszterének« eltávolítását a romániai magyar irodalmi életből (...) azt állítja róla, »abban tetszeleg, hogy írónak képzele magát«, hogy »akarnok dilettantizmusával... évek hosszú során át terrorizálta az irodalmi és művészvilágot«, hogy »az 1940-1944 közötti Horthy-uralom idején a budapesti főrendiházban... vidám képpel toltta Horthy szekerét.«”¹⁹⁰ Hogy mennyire méltatlan és igaztalan volt ez a támadás a magát a magyar irodalom barátjának nevező, Ady-kapcsolatával büszkélkedő román értelmiségi részéről Bánffy Miklóssal szemben, azt hadd ellenpontozzuk a bécsi döntés meghozatalakor, Észak-Erdély Magyarországhoz való csatolásakor a romániai Magyar Népközösség elnökeként kiadott kiáltványa soraival: „Magyarok! Németország és Olaszország augusztus 30-án Bécsben határozott sorsunkról. (...) Adjuk biztosítékát ebben a történelmi órában annak, hogy mi, magyarok, mindenütt és minden körülmények között meg tudjuk őrizni azt a férfias fegyelmet és magyar méltóságérzetet, amelyről mindenkor tanúbizonyságot tettünk. Legyünk bölcsen megértők azok iránt, akiknek szintén otthona Erdély. Csak így maradhatunk méltók Erdély földjéhez!”¹⁹¹

A méltatlan, durva támadást követően minden kapu bezárult előtte, helyzete mind tarthatatlanabbá vált. Emiatt fordul 1947-ben útlevelekérellemmel a román hatóságokhoz, 1948 tavaszán pedig, mikor minden anyagi forrása kiapad, kivándorlási útlevelekérelmet nyújt be. Ezzel egy időben lemond az Erdélyi Református Egyházkerület főgondnoki, valamint az Erdélyi Múzeum Egyesület alelnöki tisztségéről. Marosi Ildikó *Bánffy Miklós estéje* című kötetében közölt hetvenhét levél megrendítő képet nyújt arról a helyzetről, lelkiállapotról, érzésről,

¹⁸⁸ Pomogáts Béla: *Konzervatív reformer Erdélyben...* 37-38. old.

¹⁸⁹ Ablonczy László: *Bánffy Miklós élete, halála és feltámadása...* 2000. július, 39. old.

¹⁹⁰ Dávid Gyula: *Bánffy Miklós utóélete a romániai magyar irodalomban...* 116-117. old.

¹⁹¹ Kós Károly: *Kőből, fából házat... igékből várat.* In *memoriam Kós Károly (1883-1983)* Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1983. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte és az utószót írta Sas Péter, 292. old.

amely élte utolsó esztendeiben a teljes kilátástalanság határára sodort író eltöltötte. Ugyanerről „tudósít” az *Íme az ember* című drámájához 1948. február 16-án írott verse is, melyből az alábbi sorokat idézzük: „Félszázadig szívemben hordozám / A hit és kétség örök viadalát, / Magam látását, dogmák tanítását, / És annak képét, aki a szeretet / Szavát először hirdeti, / És a világ ezért Őt keresztre feszíti. (...) Mert az emberállat egyformán silány, / Gyűlöl mindent, ami kimagaslik, / A sár és a göröngy sohasem változik, / Ezredévek múlnak és mégis ugyanaz, / Virul és gyarapszik / A burján és a gaz, – / És ami kiváló mindig elbukik.”¹⁹²

Kérelme hónapokon át megválaszolatlan maradt. Ezért, kétségbeesésében, 1949. augusztus 16-án a Petru Groza miniszterelnöknek írt levélben tárja fel kilátástalan sorsát. „...egész vagyonomat elvesztettem és nyugdíjam sem lévén, most 76 éves koromban, a szó legszorosabb értelmében nincs miből megélnem”. Kilátásba helyezi, hogy kérelme teljesítésének további megtagadása esetén „nem marad egyéb számomra, mint az öngyilkosság, vagy az éhenhalás...”.¹⁹³ Micsoda szégyenbélyege a kornak! A lét peremére szorult író kérelme ezúttal meghallgatásra talált: 1949. szeptember 30-án boldogan írja a Budapesten élő testvérnénjének, Barcsayné Bánffy Katinkának: „Végre, végre megjött a kiutazási engedély!”¹⁹⁴

Október közepén hagyja el szülőföldjét, Erdélyt s szeretett városát, Kolozsvárt. Az eltávozással kapcsolatban utalunk egy szájhagyományként tovább élő mozzanatra, jelesen Kelemen Lajos, a tudós kolozsvári levéltáros búcsúszavaira, ahogyan az három visszaemlékezésben, méltatásban fennmaradt. Mikó Imre: „Mielőtt elutazott volna, felment az Erdélyi Múzeum levéltárába búcsúzni. Kelemen Lajos azzal vált el tőle: – *Nem könnyű itthagyni egy nyolcszáz éves múltat.* Valóban nehéz szívvel távozott ő, akit valami mindig visszahozott ide – 1926-ban is, 1945-ben is.”¹⁹⁵ Huszár Sándor Marosi Péterre hivatkozva írja: „A távozó Bánffy Miklós a kolozsvári állomáson Kelemen Lajossal találta magát szemben, aki tőle búcsúzni jött. Hogy a gróft ez meglepte vagy sem, nem tudom, de hogy efelett többen is csodálkoztak, az tény. Kelemen Lajos (...) nem volt elragadtatva az ide betelepült Bánffyak szerepétől. De búcsúzni kijött, és e szavakkal nyújtott kezét a grófnak: – *Méltóságos úr, búcsúzom öntől abból az alkalomból, hogy ötszáz év után elhagyja Erdély földjét.*”¹⁹⁶ Bajor Andor tanulmányában egy harmadik változat olvasható: „Kevesen kísérték ki a kolozsvári állomásra. De többek között Kelemen Lajos is, a nagy erdélyi történész. Kelemen Lajos nem szerette Bánffyt, ismerte őseinek hibáit IV. Béláig visszamenőleg. Hír szerint ezeket mondta a világgá indulónak: – *Kegyelmes uram, nagyon sajnálom, hogy hétszáz esztendő után itt-tartózkodás után elhagyja Erdély földjét.*”¹⁹⁷ Ez is kortörténet.

Bánffy Miklós 1949. október 15-én érkezett Budapestre, immár súlyos betegen. Betegségéről és haláláról felesége, Váradi Aranka, a Nemzeti Színház örökös tagja naplójában olvashatunk.¹⁹⁸ 1950. június 6-án hunyt el.

A Farkasréti temetőben Ravasz László püspök búcsúztatta. Beszédében Jób történetére utal: „Mindene volt, amivel a gazdag Isten megajándékozhatta legkegyesebb és legkedvesebb hívét. És mindent elveszített.” Hasonló sors jutott Bánffy Miklósnak is: „Történelmi neve,

¹⁹² Bánffy Miklós: *Íme az ember.* Reformátusok Lapja, 1999. április 4.

¹⁹³ Bánffy Miklós: *Levél Petru Grozához.* Reformátusok Lapja, 1999. április 4.

¹⁹⁴ Marosi Ildikó: *Bánffy Miklós estéje...* 211. old.

¹⁹⁵ Mikó Imre: *Bánffy Miklós emberközében...* 354. old.

¹⁹⁶ Huszár Sándor: *Valóság helyett délibábok...* 102. old.

¹⁹⁷ Bajor Andor: *Bánffy Miklós Erdélyi története...* 420. old.

¹⁹⁸ *Váradi Aranka naplója 1944-1952.* Közli: Marosi Ildikó: *Bánffy Miklós estéje...* című kötetben

családi előkelősége, magyar viszonyokhoz mérten nagy vagyona, nagyszerű fizikuma, mindent elbíró egészsége bármilyen nagy ajándékok is, ingyen sem említhetők azokhoz képest, amiket lelkiekben kapott. Annyi tehetséget, amivel kortársai közül talán senki sem dicsekedhetett. Közéleti pályája felvitte a legmagasabb csúcsra. Zordon, de nagyvonalú történelmi átalakulások cselekvő vagy szenvedő hőse, s eközben megadatott neki, hogy valójában nagy ügyeknek valóban nagy szolgálatot tegyen.”¹⁹⁹

A szomorú hír eljut Erdélybe is. Kós Károly leveleskönyvében az alábbi sorokat olvashatjuk róla: „...hírét vettem, hogy meghalt Bánffy Miklós gróf. (...) Éppen 37 éve, hogy megismerkedtem Vele itt Kolozsváron, és azóta sok-sok mindent éltünk és tusakodtunk át együtt, vagy egymással szemben. De csak most érzem igazán és fájdalmasan, mennyire szerettem és becsültem azt az embert, aki a maga osztályának sorsát olyan jól előre látta, és olyan bölcs belenyugvással tudta viselni az utolsó pillanatig.”²⁰⁰

Végakarata, hogy örökös nyughelye a Házsongárdi temetőben, családjá kriptájában legyen, csak jó negyedszázad múlva teljesülhetett, 1976. október 29-én. A kegyeleti eseményről Marosi Ildikó *Kisbán Miklós újra itthon* címmel adott hírt – nem rajta múltott, hogy csak három hónapos késéssel közölte – A Hét című bukaresti hetilapban: „Van, akinek mindenből busásan juttat az élet. Fényből, pompából, rangból, művészetből, sikerből, bukásból és nyomorból is. Neki még temetésből is kettő jutott. (...) Első temetésére a kevés gyászoló közül így emlékszik vissza Szántó György özvegye levélben: »Szomorú volt a temetése. Nagyon kevés ember volt ott. Hivatalos személyiségre még a régiek közül sem emlékszem senkire. Egyedül Major Tamást láttam, aki akkor a Nemzeti Színház igazgatója volt. Mi, a helikoniak ott voltunk, Kovács Laci és Suli, Kádár Imre, Tamási Áron és Alizka, Vitányi János, Gyuri és én. A temetés végén odamentünk a feleségéhez, Várad Arankához. Úgy éreztük, mi helikoniak nem szabad szétszéledjünk, s ahogy Erdélyben szerettünk beszélgetni, fehér asztalnál emlékeztünk. Tort ültünk az elillant évek szőlőhegyén a magunk módján.« Kisbán Miklós végakarata azonban az volt, hogy örökös nyughelye itthon legyen. Ezért most, huszonhat évvel halála után, földi maradványait exhumálták, elhamvasztották, és egy fehér urnában hazahozták – mert mindnyájan megszámláltatunk, hójával találtatunk és darabokra szaggattatunk a babiloni fali írás szavai szerint. A Házsongárdi temetőben, bonchidai földben nyugszik.”²⁰¹

Bánffy Miklós születése 120. évfordulóján a Romániai Magyar Szó megemlékezést közölt, Nagy Pál tollából. Abból értesülhettünk, hogy az író emlékét megörökítendő, a Dunamelléki Református Egyházkerület Püspöki Hivatala Bartha László magánkezdeményezésére, Bánffy Miklós születése 120. évfordulóján emléktáblát helyez el az író budapesti lakása, a Reviczky utca 5. szám alatti ház falára.²⁰² 2000. november 26-án a kolozsvári kripta falára is márványtábla került „Gergely István tervei szerint, Starmüller Géza kivitelezésében, Bartha László budapesti gyógyszergyári mérnök költségén. Felirata: »Bánffy Miklós író, politikus, az Erdélyi Református Egyházkerület főgondnoka. 1873. XII. 30. – 1950. VI. 6.«”²⁰³ Mindemmellett ma is időszerűnek tartjuk Nagy Pál megemlékező írásában fölvetett kérdést: „...mikor helyezünk emléktáblát Kolozsvárt a Király utcai Bánffy-ház homlokzatára?”

¹⁹⁹ Dr. Ravasz László: *Mi maradt meg?* Bánffy Miklós felett. *Protestáns Szemle*, 1993. 3. szám, 162. old.

²⁰⁰ Kós Károly *Levelezése...* 431-432. old.

²⁰¹ Marosi Ildikó: *Kisbán Miklós újra itthon*. A Hét, 1977. január 28.

Újra: Marosi Ildikó: *Kis/Bán/Ffy Könyv. Bonchidai Prospero...* 135. old.

²⁰² Nagy Pál: *Bánffy Miklós 120. születésnapján*. Romániai Magyar Szó, 1993. december 30.

²⁰³ Marosi Ildikó: *Bánffy Miklós estéje...* 383. old.

A Bánffy Miklós főműve iránti érdeklődést és annak jobb megismerését szolgálta K. Jakab Antal kritikusként a kolozsvári Helikon című irodalmi lap *Szöveggyűjtemény helyett* című rovatában közölt három részes sorozata is, amely az Erdélyben akkor még hozzáférhetetlen trilógia részletes bemutatásával járult hozzá az alkotó és műve beépítéséhez napjaink szellemi körforgásába.²⁰⁴

Az író születése 125. évfordulója alkalmából Kolozsváron a Protestáns Teológia dísztermében az Erdélyi Múzeum-Egyesület, az Erdélyi Református Egyházkerület és az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület tartott megemlékezést, amelyen Csiha Kálmán püspök az egyházkerületi főgondnok, Benkő Samu a közéleti férfiú, Szegedy-Maszák Mihály pedig az író munkásságát méltatta.

7

„Bánffy Miklós emberi és művészi életének az Írás szerinti halhatatlanságra rendelt idejét senki nem vitathatja és el nem veheti, amíg Erdély és magyarság él e földön. Ahogyan Reményik Sándor sírjánál ő mondta a házsongárdi temetőben: »...mindenütt ott lesz, és örökké, ahol él, küzd és szenved a magyar«.”

Ablonczy László

Az elmúlt évszázad során több százra tehető a Bánffy Miklós életművel foglalkozó tanulmányok, vitacikkek száma. A pályái nagyobb felében, 1944-ig, munkásságát művei esztétikai, irodalmi értékei szerint méltatták vagy marasztalták el. Azt követően, az 1970-es évek közepéig a politika, az ideológiai megközelítés szempontjai dominálnak. Adott a recepciótörténet harmadik szakasza is, amelyet Bánffy Miklós műveinek újrakiadása, a műközpontú megközelítés jellemez. Magyarországon Kolozsvári Grandpierre Emil, Tóth Ágnes, Pomogáts Béla, Major Zoltán, Nemeskürty István, Ablonczy László, Sas Péter; Erdélyben Sóni Pál, Dávid Gyula, Fábrián Ernő, Bajor Andor, Benkő Samu, Marosi Ildikó, Nagy Pál, Murádin Jenő, Vallasek Júlia neve jelzi azt a küzdelmet, amely Bánffy-életmű elismeréséért, valós értékei és jelentősége méltatásáért, a szellemi áramkörbe történő újabb bekapcsolásáért folyt az utóbbi negyedszázadban. A tekintélyes névsorba illesszük be a nagyváradi irodalomtörténész, Indig Ottó nevét is, aki mindjárt a 90-es fordulat után a Kelet-Nyugat című irodalmi lap hasábjain idézi emlékét: „Író a történelemben! Író a hadak útján! S ha el is kell tekintenünk a felkiáltójelek túlzásaitól és reális mércére helyezzük a történeteket, nem lehet nem tudomásul venni Bánffy korszak-meghatározó egyéniségének meghatározóit: tollal-gondolattal-tettel volt a cselekvés embere, a régi nagy erdélyi humanisták és polihisztorok nemes utódja, aki úgy írt mindig a történelemről, hogy maga is a história szereplőjévé lett.”²⁰⁵

²⁰⁴ K. Jakab Antal: Bánffy Miklós: *Erdélyi történet*

Megszámláltattál. Helikon, IX. évf. 15. sz. 1998. augusztus 10.

És híjjával találtattál. Helikon, IX. évf. 16. sz. 1998. augusztus 25.

Darabokra szaggattatol. Helikon, IX. évf. 17. sz. 1998. szeptember 8.

²⁰⁵ Indig Ottó: „...Szeretne komolyak által is komolyan vétetni”. Kelet-Nyugat, 1990. július 8.

Újra közölve: Indig Ottó: *Arccal az időnek.* Literátor Kiadó Nagyvárad 1996, 100-102. old

Eljött az ideje annak is, hogy Bánffy Miklós életét és munkásságát kötetekben ismertessék. Takács Péter, a Debreceni Egyetem nyugalmazott történész professzora 2006-ban megjelent művével²⁰⁶ makacs előítéletek falait kívánja lerombolni. A Nap Kiadó kiváló *Emlékezet* sorozata keretében jelent meg a Sas Péter által gondozott újabb, *A Nagyúr. Bánffy Miklós emlékezete* című kötet,²⁰⁷ mely igen gazdag válogatást közöl a szerzőről szóló méltatásokból, kritikákból, műelemzésekből. Megannyi reflektorfény, mely Bánffy Miklósról és életművére irányul, segíti hozzá az olvasót, hogy valós értékei szintjén ismerje meg, helyezze el őt irodalmunk csillagképében. Ugyancsak Sas Péternek köszönhető az 1896-ban szerző nélkül megjelent *Mesék* című százlapos kötet írójának beazonosítása és újrakiadása.²⁰⁸ A könyvben illusztrációként tizenhat kép – tus- és ceruzarajzok, akvarellek – a színházi díszlettervező gazdag képzelőerővel és tehetséggel megáldott munkásságából nyújtanak ízelítőt.

Az eddigiekhez tegyük hozzá „kívülről” jövő visszhangot, jelesül, Ion Chinezu *Aspecte din literatura maghiară ardeleană* (Kolozsvár, 1930) című kötetében, valamint a *Preocupări literare* című folyóirat 1939. évfolyamában írott elismerő szavait, továbbá Gavril Scridon ugyancsak pozitív méltatását, aki az *Istoria literaturii maghiare din România 1918 – 1990* című munkájában bő terjedelemben elemzi Bánffy Miklós munkásságát.

A bevezetőben a megelőlegezett bizalom hangjait idéztük meg. A szellemi időutazást, a művek világában való megmártózást zárjuk néhány, az életmű egészét minősítő gondolattal, melyek egy időben jelentenek megmérettetést és az érdeklődés felkeltését az író személye és alkotásai iránt.

Kolozsvári Grandpierre Emil: „Egyetlen magyar író sem közelített tárgyához az övéhez mérhető fölkészültséggel, európai műveltséggel, elfogulatlan józan ésszel, minden szenzációhajszát elkerülő tapintattal.”²⁰⁹ Bajor Andor: „Bánffy Miklós eredménytelenül vívódott főúri helyzetével, rendkívüli okosságával párbajra hívta az arisztokráciát; de ezt olyan fölénytel művelte, hogy a plebejusok vették föl mindig a kesztyűt. Íme, egy gróf, aki még a grófokat is megveti. Úgy provokálta a világot, mint a nappali fényben pislogó uhu a civil madarakat.”²¹⁰ Marosi Ildikó: „Sokat késtünk a méltó értékeléssel, főleg mi, erdélyiek, pedig az elmúlt 20. században nem volt olyan magyar főrend, felelős politikus, aki jobban érezte, értette volna Erdélyt, mint gróf Bánffy Miklós, és nem volt olyan hatalmas – nem kiáltó, de figyelmeztető – szava senkinek, mint az *Erdélyi történet* írójának. Tegyük hozzá rögtön a helyrehozhatatlanság szomorúságával: visszhangtalanabb se! Beteljesedett rajtunk a falírás – annyi különbséggel, hogy előbb darabokra szaggattattunk, és ma már híjával is találtatunk! Történelmi késéssel most utólag legalább az írói művet vegyük birtokunkba, hiszen Bánffy Miklós az erdélyi lélek legavatottabb, legnagyobb tehetséggel és felelősségérzettel megáldott, legszenvedélyesebb bűvárlója.”²¹¹ Nemeskürty István: „A Széchenyi István, Jósika Miklós, Eötvös József-szabású művész-államférfiak utolsó sarja Bánffy Miklós gróf. Magunkat tesszük kisebbé, ha nem méltatjuk.”²¹²

²⁰⁶ Takács Péter: *Bánffy Miklós világa*. Kisebbségkutatási Könyvek. Lucidus Kiadó, Budapest, 2006

²⁰⁷ *A Nagyúr. Bánffy Miklós emlékezete*. Nap Kiadó. Válogatta, szerkesztette, összeállította Sas Péter, 2008

²⁰⁸ Bánffy Miklós: *Mesék*. Sajtó alá rendezte, szerkesztette és az előszót írta Sas Péter. Noran, 2007

²⁰⁹ Kolozsvári Grandpierre Emil: *Perújrafelvétel II...* 165. old.

²¹⁰ Bajor Andor: *Bánffy Miklós Erdélyi története...* 405. old.

²¹¹ Marosi Ildikó: „*És következtek könyörtelen idők*”. Marosi Ildikó: *Bánffy Miklós estéje* című kötet előszava – Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2002., 5. old.

²¹² Nemeskürty István: *A beteljesült jóslat...* 842. old.

A Bánffy Miklós műveivel szembeni igazságtétel és elismerés jele, hogy legjelentősebb alkotása, az *Erdélyi történet*, a kilencvenes évektől kezdve angol, francia és német nyelvterületen is megjelent, sőt Japánban is folyamatban van a kiadása. A trilógia ottani kritikai fogadtatása új elemekkel gyarapíthatja a gazdag Bánffy-irodalmat.

„Magatartásra tanított”

Szabó Dezső, az elsodort író

*„Mint egyén nincs értelmem,
mint egyén ostoba talány vagyok,
melynek megoldása a megsemmisülés.
Én nem vagyok én: én egy lebírhatatlan életakarát vagyok
(...)
életakarata vagyok fajomnak.”*

Szabó Dezső

Ady Endre elhivatottságát emlékezetünkbe idéző szavak. Olyan ember írta le 1922 júliusában, *Panasz* című kötetének előszavában, aki a nagy költő kortársa volt, aki, gyakori eltévelyedése, tévedése ellenére, a XX. század első felének egyik leghatásosabb – s ami ezzel együtt jár –, legvitatottabb írói közé tartozik.

A hozzáfordulás igényét a budapesti Nap Kiadó irodalomtörténetünk nagyságait reflektorfénybe állító In memoriam sorozatában 2002-ben megjelentetett kötete – Szabó Dezső: *Az elsodort író* – ébreszti az olvasóban. Az odafigyelés mindenképp jogos, kétszeresen az: egyfelől azért, mert nemzedékek sora nőtt fel anélkül, hogy nevét, munkásságát megismerhette volna; másfelől az önmagunk, szellemi örökségünk iránti megbecsülésből, ez irányú kötelezettségünkéből fakadóan, amelyet Nemeskürty István 1987-ben az *Alföld* című debreceni folyóirat hasábjain kibontakozó Szabó Dezső-pörben fogalmazott meg – „Egyetlen értékünkéről sem mondhatunk le: a történelem előtt morzsáért is felelősek vagyunk.”

Ismeretlenségre kárhoztatva

Tájékozódás végett önkéntelenül is levesszük könyvespolcunkról a Magyar Irodalmi Lexikont, felütjük Szabó Dezső címszavánál. Kolozsváron született 1879. június 10-én. Középfelsőfokú tanulmányait a Farkas utcai Református Kollégiumban végezte; Eötvös-kollégista lett Budapesten, ahol magyar-francia szakos tanári diplomát szerzett. Másfél évtizedes tanári pályafutása alatt egy évig Nagyváradon, 1909 és 1913 között Székelyudvarhelyen tevékenykedett. Ez utóbbi helyen született a Tisza István miniszterelnököt bíráló írása, amely országos hírnevet szerzett számára, a *Nyugat* című folyóirat munkatársai sorába emelte. Az elkövetkező négy évtized alatt szépíróként, tanulmányíróként és publicistaként egyaránt a magyar szellemi élet élvonalába tartozott. Budapest ostroma idején, 1945. január 13-án halt meg.

Az 1966-ban kiadott hatkötetes Magyar Irodalomtörténet Szabó Dezsőről írott fejezetének kezdősorai ugyancsak figyelemfelkeltő gondolatokat rögzítenek. „A különös egyéniségekben és tehetségekben gazdag huszadik századi magyar irodalomnak kevés olyan izgalmas alakja volt, mint Szabó Dezső. Az egyik legeseménytelenebb életű író, aki életében és életével az örökös izgalmak – botrány és lelkesedés, gyűlölet és rajongás – forrása volt; az egyik legnagyobb közönségsikerű író, aki azonban nem írói erényeivel, hanem elsősorban gondolataival, eszméivel tett maradandó hatást; az egyik legnagyobb műveltségű és gondolatilag legigényesebb író, akihez foghatóan tragikus gondolati, elméleti zsákutcákba szinte egyetlen kor- vagy pályatársa sem tévedett. Végül az egyik legtöbbet emlegetett író, akit ugyanakkor jószerint ma már senki sem olvas.”

Sokat emlegetik és mégsem olvassák? Vajon azért, mert a fejezetíró, Nagy Péter szerint „szépirodalmi műveinek túlnyomó része a mai olvasó számára szinte-szinte élvezhetetlen (...) a legnagyobb horderejűnek szándékolt szépirodalmi művei – még a legsikerültebb és legjelentősebb alkotása, *Az elsodort falu* is – úgyszólván olvashatatlanok”. Miként s hogyan olvasható egy olyan író, kinek művei az adott korban jóformán meg sem jelentek? Hartyányi István által 1991-ben összeállított Szabó Dezső-bibliográfiájának tanúsága szerint 1950 és 1979 között csupán egy elbeszéléskötete (*Feltámadás Makucskán* – 1957), valamint az *Életeim* című önéletírása jelent meg – 1965-ben Budapesten, a többi jószerint hozzáférhetetlenül feküdt a könyvtárak elzárt polcain, ha ugyan nem jutottak a kiselejtezés, a megsemmisítés sorsára.

Az 1957-ben a Magvető Kiadónál megjelent válogatott írások által keltett remény – az életmű olvasó-közelbe hozása, a benne rejlő értékek feltárása és megismertetése –, úgy tűnt, realitássá válhat. A Kortárs 1958 januári száma közli Erdei Sándor vitaindítónak szánt Szabó Dezső-tanulmányát. (A lábjegyzetben azt olvashatjuk, hogy „Részletek a Szépirodalmi Könyvkiadó kiadásában megjelenő Szabó Dezső válogatott elbeszélései című kötet előszavából.”) A tanulmány szerzője nem titkolja, hogy maga is azok közé tartozott, akik hatása alá kerültek. Fájónak tekinti a hallgatást, amely az író ’45 után övezi: „Csak egymás közt beszéltünk róla, túrtuk, hogy a nyilvánosság porondján Szabó Dezsőből csak az állványkonstrukció romjai dicstelenkedjenek, s túrtuk, hogy a romokkal együtt az egész Szabó Dezső eltemettessék.” Arról sem hallgat, ami túlhaladottá vált benne, de elismeréssel illeti kiállítását a harmincas évek végén megindult zsidóüldözéssel szemben: „A fasiszta zsidóellenes törvények megjelenése idején leleplezte az antiszemitizmust s a szégyenteljes törvényeket »egy jóvátehetetlen történelmi gaztény öngyilkos tervének«, a kalandorok, kloáka-diktátorok, szálláscsinálók offenzívájának nevezte.” A folyóirat áprilisi számában szerkesztőségi cikk jelenik meg, amely szerint Erdei Sándor írása „súlyos és egészében helytelen szemléletű tanulmány (...), riasztó, demonstratív dokumentuma a rasszista ideológia és a kispolgári nacionalizmus összekeverésének”, amelyre azonnal reagálni kellett volna, mert „a késlekedés nehezen helyrehozható zavart okozott a közvéleményben”. Bizonyára ez is közrejátszott abban, hogy az MSZMP KB mellett működő kulturális elméleti munkaközösség kiadta állásfoglalását a „népi” írókról. A Szabó Dezsőről szóló bekezdésben olvashatjuk: „Szabó Dezső jelentette a legerősebb szellemi lökést a »népi« ideológia kialakításához”. Az *elsodort falu* is kap néhány becsmérlő szót: e regény a faji gondolat, az antikommunizmus hirdetője, amely „mindvégig éreztette negatív hatását”. A Király István akadémikus az *Alföld*-ben 1987-ben megjelent *Az ellentmondások írója* című tanulmányában utal arra, hogy az állásfoglalás megítélése szerint Szabó Dezsővel „vette kezdetét Ady emberiség felől meghatározott, emberiség felé nyitott nemzet-tudatának csak magyar tudattá – nemzeti öncélúsággá – való szűkítése: a harmadikutas nacionalizmus.”

Szabó Dezső válogatott elbeszéléseit a Szépirodalmi Könyvkiadó húsz évvel később, 1979-ben jelentette meg, *A kötél legendája* címmel, korántsem Erdei Sándor előszavával, azt az író korábbi monográfiája, Nagy Péter jegyezte.

Törések a hallgatás, elhallgatás falán

A már említett irodalomtörténet Szabó Dezső-fejezetében, nem véletlen, hogy zömében az író hibái, vétkei kerültek előtérbe. Nagy Péter önálló monográfiákban – *Szabó Dezső indulása* (1958), *Szabó Dezső az ellenforradalomban* (1960), *Szabó Dezső* (1964) – teszi vizsgálat tárgyává az életmű részterületeit, illetve egészét. Király István, a fentebb említett tanulmányában úgy értékeli, hogy a monográfiák szerzője az MSZMP 1958-as állásfoglalása szellemében elemezte a neves író és gondolkodó munkásságát, szellemi kisugárzását, következképp: „az

eszmeiség mérlegelésében Szabó Dezső tévedései lettek súlyosabbak, fölébe nőttek igazságainak”. Nagy Péter, akit ugyancsak felkértek az Alföldben zajló vitában való részvételre, a főszerkesztőhöz írott levelében visszautasítja Király István megállapítását: „Szabó Dezsővel sokkal korábban kezdtem el foglalkozni, mint a határozat megszületett, s létrejötté után sem hiszem, hogy befolyásolt volna a munkámban...”.

A hazai, ideológiai alapú értékeléssel párhuzamosan a nyugati emigrációban a temesvári születésű Gombos Gyula (1913-2000) író, irodalomtörténész dolgozza fel Szabó Dezső életművét. Nagymonográfiája több kiadásban került az olvasók elé: 1966-ban és 1969-ben Münchenben az Aurora kiadónál; 1975-ben New York-ban, 1989-ben pedig Budapesten jelenik meg, a magyar irodalomnak felbecsülhetetlen szolgálatot tevő Püski Kiadónál. Görömbei András debreceni egyetemi tanár a Hitel című folyóirat 1993. évi 9. számában méltatja az emigrációban élő szerzőt és művét: „Túllép az irodalom szűkebb értelemben vett esztétikai szempontjain, őt elsősorban nem az esztétikum, hanem a magyar sors alakulása izgatja, de meggyőződése, hogy ezt a magyar sorsot legmélyebben a magyar művészet fejezi ki. (...) Történelmi jelentőségűnek Szabó Dezső munkásságában a jobb- és baloldallal egyaránt szembenálló, »mindkét idegenség felé egyaránt harcot indító magyar tisztánlátást« minősíti. Ady folytatóját látja benne, aki Ady reménytelenségére cselekvéssel, programmal válaszolt, a látélet mellé rögtön oda tette »tanítását a szabadulásra«, a kibontakozás magyar elvét, »egy nép századokra szóló életkonceptiójára«-t. A harmadik út gondolatát. Egy olyan út elképzelését, amelyen járva a magyarság önmaga legszebb lehetőségeit bontakoztathatja ki, szabadon, függetlenül.” Gombos Gyula vonzó, az írói életmű alapos ismeretén alapuló, ideológiai kötöttségektől mentes, rendkívül olvasmányos monográfiát írt. Záró soraiban költői kérdések özönével „felel” a Szabó Dezső ellen élteben és halta után felhozott vádakra: „Ő árulta el a hagyományokat, aki a századforduló alvadt hazugságai alól az elsők közt kezdte azokat kiadni, s egy gyökértelenülő korban annyi történelembe-kötő gyökérrel volt erős? S nem azok közé tartozott-e ugyanakkor, akik a legmerészebben mentek elébe minden újat hozó törekvésnek szellemi és társadalmi téren egyaránt? S nem azok vádolták-e antiszemizmussal, akik maguk épp türelmetlenségükben sohasem tettek különbséget jogos kritika és jogtalan üldözés között? S nem épp azért zsidóbérencezték mások, mert mindenre-orvosság antiszemita uszításukat nem volt hajlandó osztani? S volt-e, aki a kommunizmus és a náciizmus ellen több bátorsággal és nyitottabb sisakkal állt ki, mint ő, s nem akkor, amikor ezek ellen olcsón és kockázat nélkül lehetett és lehet szavalni, hanem a helyszínen az áradás gát-szakító pillanataiban?” Ez a kérdészuhatag önmagában is elegendő ok volt arra, hogy Gombos Gyula munkáját a magyarországi hivatalos irodalompolitika ne engedje nyilvánossághoz jutni.

E kis kitérő után térjünk vissza az Alföld-ben zajló vitára. Király István elkerülhetetlennek tartja a Szabó Dezső-i életmű újragondolását: „előítéleteket kell oszlatni vele”. Ezt akkor is el kell végezni, ha tudjuk, hogy „politikai bölcséletében a faji gondolat lett az egyik lényegi eszmei szervező”. Elismeri, hogy a teljességigény munkált benne: „Egybevegyült itt a jó s a rossz, az igen és a nem, a pozitívum és a negatívum. Ami retrográd volt: egy – igaz: romantikus, de még ebben a formában is forradalmasító – antiimperialista világképbe is beletartozott. Így lehetett ez az életmű, a befogadók felől szemlélve, nemcsak vakvágány, de ugyanakkor lázadásra készítő, erjesztő erő is. Nem pusztán irracionalizmust, fajbölcséletet, harmadikutas illúziókat lehetett felszedni és továbbvinni innét, de antiimperialista indításokat is: a nemzeti identitásőrzés, a nép iránti felelősségérzés s az elidegenedés minden formája elleni tiltakozás kötelességét.” Barta János hozzászólásában a Szabó Dezső irodalmi munkáiból kiérződő publicisztikai jelleget a „tett igényé”-vel motiválja, az „nem engedte, hogy hibátlan mű szülessen”. Az elsodort falu című regényben ennek ellenére „érvényesül egy alapvetően epikus szándék: az enciklopédikus jelleg. A mű a történelem és a társadalom adott korszaka

felől nézve az agónia enciklopédiája, az identitásvesztés és identitáskeresés panorámája”. Nemeskürty István utal arra, hogy „a magyar tisztikar németellenes, a Szovjetunió elleni háborút helytelenítő, hazáját féltő része Szabó Dezső (és a népi írók) hatása alatt állott”. Értékelése, évtizedek múltán is egyértelmű: „szépprózájának jelentékeny része nemzeti irodalmunk örök értéke, ugyanakkor egyértelműen elhatároljuk magunkat kártékony gyalázkodásaitól”. Pomogáts Béla szerint „Szabó Dezső igen tisztán látta a korszak – a harmincas évek – nagy nemzeti és társadalmi kérdéseit, és kivételes bátorsággal ítélte meg a mind fenyegetőbb történelmi veszedelmeket”. Utalt arra is, hogy bár kezdetben az volt, mégis igaztalan őt antiszemitaaként megbélyegezni, hisz Az *antijudaizmus bírálata* című írásában revideálja önmagát, A *végzet ellen* (Hungarizmus és halál) című cikkében szenvedélyesen elítéli a fasiszta mozgalmakat. Azok közé tartozott, akik óvták a nemzetet a háborúba sodródástól, 1939 januárjában a Magyar Élet című lapban Imrédy Béla miniszterelnöknek címzett levélben nyilvánosan figyelmeztetett: „semleges, semleges, semleges lenni: ez az egyetlen magyar kötelesség” (*Querelae Magyarorum*). Szabó Dezső eszméi ma is ellentmondásos tünődésekre készítetnek – olvasható ki Gróh Gáspár tanulmányából. Az összképben ott vannak a keményen csatázó közíró tévedései is. Hozzáteszi azonban, hogy „Szabó Dezsőnek is meg kellene adni a tévedésnek azt a jogát, ami másoknak kijutott”. Keserűen állapítja meg: a második világháborút követő „pusztulás nemcsak a Szabó Dezső által élesen bírált társadalmi rendszert búcsúztatta, hanem olyan értékeket is, amelyeknek hiánya máig érezhető. Nem született meg a magyarságnak az a megerősödött kohéziója, amelyet ma nemzeti identitásnak neveznénk (...) Máig hiányzik a nemzeti sors, a történelem, politika, művelődés egészében való gondolkodási készség; szellemi egység helyett kicsinyes érdekközösségek személyes élű bandaharcai folynak. S lehetne még folytatni mai szellemi életünk neuralgikus pontjainak felsorolását. S mindaddig, amíg ezekre nem találunk orvosságot, Szabó Dezső igazságaitól ugyanúgy félhetünk, mint tévedéseitől.”

A romániai magyar olvasók 1982-ben, közel negyven éves kihagyás után vehettek kezükbe új kiadású Szabó Dezső-kötetet. Az *Életeim* önéletrajz első és második részében a XIX. századvégi Kolozsvár, a nélkülözés határán tengődő polgári család életét, keserves küzdelmét vetíti elénk. Molnár Gusztáv előszavában a fiatal Szabó Dezső eszméit teszi vizsgálat tárgyává, kora eszmeáramlatai fénykörében boncolva ideológiáját. Elmélyült gondolatmenetéből ragadunk ki két igen figyelemre méltó megállapítást: „Túlságosan könnyű volna a Szabó Dezső-i (vagy bármilyen más, hasonlóan totális jellegű, teljes magyarázatra törekvő) elméleti-ideológiai rendszert felelőssé tenni a nevében elkövetett vagy elkövethető gyalázatoságokért. Az eszme önmagában mindenekelőtt kulturális érték (nem mindig az!), és nem felelős semmiért. (...) A fiatal Szabó Dezső ideológiája ma pontosan azért válhatott oly fontossá számunkra, mert kritikai értelmezése hozzásegít az *elfeledett csillag*, a társadalmi különeműség és többszólamúság, az autonóm, nem pedig ideológiailag és hatalmilag totalizált társadalomfejlődés lehetőségeinek újrafelfedezéséhez.”

Az *Életeim* című kötetel szinte egy időben jelent meg a kiváló kovásznai tanár, filozófus, Fábián Ernő tanulmánykötete – A példaadás erkölcsse – s benne Szabó Dezső-tanulmánya, A *hitvitázó ideológiája* címmel. Feltehetően ez írás tartalmának és hangütésének is része volt abban, hogy az 1984-ben kiadott Kriterion-kötetet mihamar vissza is vonták a könyvüzletekből, a könyvtárakban is az indexre tett könyvek sorába került. Fábián Ernő munkája – a szerző szavai szerint – „kísérlet Szabó Dezső eszmetörténeti jelentőségének értékelésére, hogy ne maradjon homályban írásainak érdeme”. Szabó Dezső munkásságában a társadalom erőtereit kutató, azt befolyásolni akaró gondolkodót tekinti elsődleges jelentőségűnek, aki „regényeivel és elbeszéléseivel saját ideológiáját akarta gyűjtőanyagává tenni”. Véleménye igazolásaként Az *elsodort falut* említi. „A példamondás és a profetikus programhirdetés széttöri azonban a regényvilág emberi viszonyait, s az élet teljességének helyén az írói indulat kerekedik felül.”

A tanulmány rávilágít Szabó Dezső ideológiájának koordinátáira, elhelyezi azt a korabeli kísérletek és áramlatok körében. Óva intett attól, hogy azokat a kor eszmetörténeti összefüggéseiből kiragadva elemezzük, értékeljük, minősítsük, s még inkább attól, hogy előítélettel viszonyuljunk hozzá: „kultúránk szenvedné kárát, ha Szabó Dezső írásainak értékét szerzőjük hitvitázó, féktelen temperamentumáért elfelejtenénk”.

A hallgatás, elhallgatás falán való teljes áttörést a budapesti Püski Könyvkiadó valósította meg azzal, hogy 1991-ben megkezdte Szabó Dezső teljes életművének kiadását.

„...erős meggyőződés, hogy eltemethetetlen könyvet írtam”

A regényének kiadót kereső Szabó Dezső írta e szavakat Kner Imrének. Öt levélben szorgalmazta annak kiadását, hisz művének „áramló emberisége, forradalmi merészsége minden irányban, nagy művészi emóciója túl fog kiáltani minden kicsinyes kiadót (...) Van egypár főalakom, ezekben ráng, vonaglik az egész háború, az egész mostani Magyarország. És milyen étellel!”

Az elsodort falut azonban nem a Kner-nyomda adja ki, a Táltos Kiadó jelenti meg, egymást követő négy kiadásban. A második kiadáshoz írt előszavában Szabó Dezső maga foglalja össze az alkotásával szemben felvetett kifogásokat – „1. Szép, de nem regény. 2. Rossz a szerkezete és nincs főhőse. 3. Ismert közéleti alakok szerepelnek benne. 4. Bőjthe János valószínűtlen Jókai-féle alak. 5. Túlozza az élet sötét színeit. 6. Morált sértő jelenetek vannak benne. 7. Nyelve túlmesterkél, fásasztó, vagy: túlspontán, rendezetlen, zsúfolt. 8. Irány-regény.” – s nyilván cáfolni igyekszik azokat.

A kifogások is jelzik: a regény az érdeklődés középpontjába került. Érthető, hisz az alkotás szinte egyidejű az azt ihlető eseményekkel; a monarchiabeli magyar társadalom agóniája, a háború, az összeomlás még fájdalmas, be nem hegedt seb a nemzet, a korabeli olvasók tudatában.

Kevés olyan alkotás van a magyar irodalomban, amely ennyire sarkítottan osztotta meg az irodalmi közvéleményt. Észrevételeit szinte egy időben veti papírra Babits Mihály és Fülep Lajos, de míg Babits Mihály „az irodalmi némaság hónapjai”-ban megjelent regényből a „mély magyarság feltörő vallomásai”-t olvasta ki, Fülep Lajos kemény szavakkal bírálja azt: „meg kellett mondanom Szabó Dezsőnek, aki az igazságot fanatikusan szereti, hogy regénye rendkívül tehetséges ember rendkívüli eltévelyedése”. Juhász Gyula szerint: „Nem jó regény, nem is éppen regény, de az ön kivételes temperamentumával és vulkanikus erejével teljes”, majd hozzáteszi: „a letiport magyarság féltésében és a jövő akarásiában, a haladás, a fejlődés, a kultúra útja nem a faluba vezet (...), hanem onnan föl és egyre tovább”. Kosztolányi Dezső véleménye sokkal lesújtóbb: „...regényírói alkotóképességet nem lelek sehol. Az, aki írta, mindig nagyobbra nyitja ki a száját, mint mondanivalója megkívánja. (...) Minden alakja kivétel nélkül viaszab. (...) Gyengébb magyarsággal megírt könyvet nem olvastam. Tudniillik nincsen stílusa.”

A bírálatok erdejében utaljunk pár sorban Németh Lászlónak az Erdélyi Helikon 1928 decemberi számában megjelent Szabó Dezső-tanulmányára: „Az elsodort falu Szabó Dezső egész életét kimondó, legjelentékenyebb műve, a magyar irodalomtörténetből ki nem fakítható remek. Egy zuhanó s egy életretalált emberpárban az egyetemes és a magyar élet szintézise.” Féja Géza 1943-ban megjelent pályaképe is részletesen foglalkozik vele: „Az elsodort falu azért is nagy kísérlet, mert össze próbálja foglalni az egész országot, az egész magyar társadalmat. Elnagyolt és nagyszerűen átértzett figurák tömege hemzseg a regényben. Ábrázolása biztos és hiteles, ha a romlás hétköznapi alakjairól és eseményeiről van szó, de

egyszerre elnagyolt és papirosízű lesz, ha közéleti emberekre vagy pedig írókra tér. (...) Amit Szabó Dezső ebben a regényben prédikál, az minden bizonnyal a legbecsületesebb s a leghelyesebb magyar állásfoglalás volt 1918-20-ban. (...) ebben a regényben bontakozik ki Szabó Dezső stílusának ódai szárnyalása, olykor a magyar ódai pátoz minden zengzetessége, hangjának ősi nemessége feltör belőle. (...) Társadalmi tudata ebben a regényben egyszerre megnől, kivirágzik. Sorskérdéseink summáját meg senki nem fogalmazta meg ilyen bátran, nagyvonalúan és tökéletesen. Nagyszerűen rátapint a magyar életberendezés csődjére. (...) A kor hamis humanizmusával szemben volt bátorsága a humánus valóságát bemutatni. A kelet-európai messianizmus egyik legnagyobb feltörése ez a könyv.” Király István a fentiekben már idézett tanulmányában, 1987-ben, részletesen elemzi a regényt, elhelyezve azt az életmű vonulatában. „A kitágult világ volt Az elsodort falu színtere (...), benne egy felkészületlen gyermeknépnek sorsa: a magyar népi sors.” Ugyanakkor: „a *pusztulás* regénye volt (...) a *halál* volt a regényben a szimbolikus főhős.” Összegzése egy csodálatos mondat, mottóként is írható a regény fölé: „rekviem egy népért volt ez a regény; epikába sűrűsödő nemzeti fájdalom”.

Miként dolgozza fel magában mindezt a huszonegyedik század olvasója? Csupán önmagam érzéseire hagyatkozva, a regény sodrásától elragadva, mondhatni egy szuszra olvastam újra. Több mint nyolcvan év elegendő ahhoz, hogy olvasásakor kihulljon belőlünk a konkrét valósággal való összevetés, a regényalakok mögött megbúvó személyek valós vagy torzított ábrázolását szembesíteni serkentő ingere, hogy átadhassuk magunkat az egyéni sorsokban feltáruló sodró cselekménynek, a hősök által felvillantott kitörési kísérletek, lehetőségek útvesztőinek.

A magyarság történelmi fordulópontja, korszaka tárul fel előttünk a regény lapjain, kivetítve egy háromszéki székely falura, a résszel példázva az egészet, a teljességet. A cselekmény a békeidők csendjében indul, az öröknek hitt faluban, ahol egy-egy névnap jelenti a társadalmi eseményt. A Ferenc bácsi temetésén bekövetkező háborzongató kocsmái orgia azonban jelzi, hogy a felszín alatt bomlóban az az erkölcsi tartás, amely a századok során a faluközösségre, a társadalomra jellemző volt.

A regény erővonalai négy személy körül rajzolódnak ki – négy életpálya, a maga lehetőségeivel, zsákutcáival: Bőjthe János a faluhoz való hűségben, az iránta érzett felelősségben; Farkas Miklós a társadalom-megváltó küzdőtéren; Schönberger Sarkadi Géza a gyorsan gyarapodó gazdagság nyújtotta háttér és összeköttetések politikai kamatoztatásában; Farcády Judit a könnyű élet délibábja kínálta úton elindulva, azon haladva akarja megvalósítani önmagát – ki-ki a maga belső, meggyőződésbeli vagy lelki indítékai szerint, emelkedő vagy alászálló pályán, őszinte, tiszta elvektől vagy önző számításoktól vezérelve. Nem papírmásék ők, nem eleve meghatározott, elrendelt küzdőtéren mozognak, mindannyiuk előtt ott az választás lehetősége. Köröttük rajzolódik ki a társadalom, amely maga is sodródik végzete felé. Még nincs Trianon, de már felsejlik a nemzeti tragédia minden következménye; a román betörés előrejelzi Erdély elvesztésének drámáját. Nyilvánvaló, hogy az író rokonszenve Bőjthe János mellett áll, hisz ő testesíti meg az alkotó eszmei és konkrét célját, későbbi küzdelmeinek is központi gondolatát: a parasztság fölemelését, mely, szerinte, egyedüli garanciája a nemzet túlélésének, talpra állásának. A sorsok kibontakozása, a háttér hitelessége a mai olvasónak is élményt nyújt. A regény stílusa, nyelvezete a mai olvasóban korántsem támaszt a Fülep Lajos és Kosztolányi Dezső lesújtó bírálatából kiolvasható ellenérzéseket.

A regény tizenegy kiadása a legmeggyőzőbb igazolása annak, hogy oly sorskérdéseket emelt középpontjába – a megújulás lehetőségét és akaratát, a közösség szolgálatának elvülhetetlen parancsát –, amelyek minden korban érvényes erkölcsi tanulságként, elvárásként állnak előttünk.

„A magyar szellem magányos vándora”

Darvas József szavait idéztük a Város az ingoványon című regényének záró soraiból. Találó jellemzés, hisz Szabó Dezső valóban oly egyéniség volt, aki egymaga vívta harcát, aki – Gombos Gyula szavaival – „mindig szembe úszik az árral, mindig az erősebbnek szegül ellen, mindig a hatalom arcába vágja, s mindig az akkor legkényelmetlenebb igazságot”.

Az elsodort falu megjelenése 20. évfordulóján Szabó Dezsőnek írott Bartók Béla-levélből idézünk: „...regényeivel, novelláival s rengeteg sok tanulmányával, az egész magyar életre kiterjedő bírálataival több mint 30 éve mutat példát a bátor kiállásra s az öncélú magyarságnak, független nemzeti életnek kiküzdésére, féltékeny őrzésére.” A hatvan éves Szabó Dezső köszöntésére Móricz Zsigmond is tollat ragad: „Soha nagyobb szükség nem volt rá, hogy a magyar faj egész egyeteme egységes és közös irányt, munkát és cselekvést vállaljon, mint ez izzó és izgalmas napokban, melyek ismeretlen jövőt hordoznak méhükben. S ha az Ady verseiben mintha a magyar ég és a magyar föld horzsolnák egymást, szakadatlanul villámok cikáznak – a Szabó Dezső írásainak viharfelhős tömkelegében az örök magyar mennydörgés hallatszik és robban.”

Szabó Dezső vállalta a munkát, a cselekvést. Keresztury Dezső szerint „sok tekintetben úttörője az új Magyarországnak”. „Voltak tévedései és túlzásai; temperamentuma vitte rá; érdekből nem túlzott, és érdek félre nem vezette” – árnyalja a személyiségéről alkotható képet Rónay György. Hatásáról, kisugárzásáról Várkonyi Nándor szavaiból bonthatjuk ki a kortársakra gyakorolt hatását: „Magatartásra tanított, s ez több minden irodalmi teljesítménynél, mert bennünk élő örökség és cselekvő hagyomány.”

A hatalmában megerősödött marxista ideológia zászlóvivője, Lukács György, ellentétes hangot üt meg: „Szabó Dezső akarata ellenére, szakadatlan érintkezésbe került kora reakciós világfelfogásával. (...) antikapitalista társadalomszemlélete beletorkollik a reakciós világtendenciák áramlatába.” Ez akkor súlyos következményekkel járó ítélet volt. Következménye: egyoldalú elbírálás, elhallgatás, torzítás. Veres Péter 1965-ben joggal teszi szóvá, hogy „munkásságát még csak egyoldalúan bírálták el”. De lehetett volna más sorsa az internacionalizmust fennen hirdető, azt a nemzeti gondolat fölé helyező korban annak az írónak, aki – ugyancsak Veres Péter szavaival – „a bajba jutott magyarság panaszait és káromkodásait sírta el”, kinek magyarságszeretete kisugárzó erővel bírt? Legfennebb csak annyi, amennyi – Illés Endre a két háború közti irodalomról megjelent kötetében írja róla – „az örvényekben alámerülő haza, a nemzeti sors és tragédia irracionális magyarázata” megjelenítőjének, „a faji öntudat ébresztése, a romlatlan falu mítoszának hirdetése” programjával fellépő gondolkodónak, bár ezeket és tízezreket vonzott, a szocializmus eszmevilágában kijárhatott: „Elhanyagolt író. De mindenképpen beletartozik a két háború közt élő és nyíló magyar prózába, a történetébe”.

A Püski Kiadó által 1991-ben, a Szabó Dezső életműsorozatban megjelentetett Az egész látóhatár című tanulmánykötet újból ráirányította az irodalomkritikusok és -történészek figyelmét. Ez adott alkalmat Fábian Ernőnek is arra, hogy az Alföld hasábjain vizsgálat tárgyává tegye Szabó Dezső nemzetállamról alkotott gondolatait. „Soha nem tagadta, hogy a magyarságnak joga van az elszakított területekhez, de belátta, hogy az irredenta szenvedély megöli a visszaszerző akaratot. A meddő és konfliktusokat keltő irredentizmus helyett a közép-európai összefogást hirdette, a szomszéd népekkel kötendő *Treuga Deit*, anélkül, hogy valamilyen integráció keretében egyik nemzet is feladná politikai és kulturális önállóságát.” Ebben, amint a Németh László által is szorgalmazott tejtestvériség-gondolatban napjaink európai uniós törekvéseiben is követendő célok nyernek megfogalmazást. Ugyane kötet értékelése, méltatása vezette Imre Lászlót következtetése megfogalmazására: „Elválasztható

az igazság a hamisságtól, s a korhoz kötött, korába »ragadt« Szabó Dezső mellett sűrűn megpillanthatjuk azt az igazmondót, akinek a XXI. század számára is van érvényes gondolata.”

A Nap Kiadó által megjelent *In memoriam*-kötet olvasásakor a magunk Szabó Dezső-képének a megrajzolására nyerünk biztatást – mondhatnánk: kényszerítő késztetést. Méltatásunkat nagyszerű monográfusa, Gombos Gyula szavaiban megfogalmazott reménnyel zárjuk: „Az a magyar társadalom, melyben élt és működött, egykori szerkezetében már nem létezik, mint ahogy megdőltek azok a hatalmak is, melyek ellen oly mindent kockára tevő bátorsággal küzdött. De igényeinek java – az önálló magyar műhely – ma is a mi igényünk. S talán nem hiú remény, hogy igénye lesz azoknak is, akik utánunk következnek.”

„...mindig hűségesen szolgáltam”

Kós Károly levelezése

*Kós Károly levelezésének közreadása*²¹³ rendkívüli nyeresége a magyar irodalomnak, különösen értékes forrásmunka az alkotó és életműve megismeréséhez, folytatása és kiegészítője annak a törekvésnek, amely A Marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság levelesládája, Gaál Gábor Levelek és Benedek Elek irodalmi levelezése, A Helikon és az Erdélyi Szépművészeti Céh levelesládája (1924-1944) című kötetek, valamint Kuncz Aladár és Molter Károly leveleinek kiadása által kíván az erdélyi szellemi műhelyekbe betekintést nyújtani.

Az erdélyi irodalmi közvélemény fájó emléke, hogy a nemzeti elfogultságtól túltengő Romániában a Kós Károly születésének centenáriumáról való megemlékezéseket, rendezvényeket hatalmi szóval betiltották.

Ám ezúttal is bebizonyosodott, hogy a tiltás ellentétébe csap át, az életmű iránti érdeklődés minden addiginál fokozottabb lett; könyvek, tanulmányok hosszú sora jelzi, hogy újra elfoglalhatta helyét az egyetemes magyar kultúra szellemi égboltján. Joggal, hisz személyében oly elődöt tisztelünk, aki Féja Géznak írott levelében maga rajzolta meg azt az életmodellt, amely világítótoronyként állhat előttünk a hitehagyó, az egyéni boldogulás primátusát valló világban: „...megkaptam az élettől, a Sorstól mindazt, még többet is, mint amennyit elvárhattam. Megadatott nékem, hogy a nehéz sötét időkben lelkét vesztett erdélyi magyar népünket – hitem szerint – szolgálhattam öntudatának, hitének, bizakodásának megtartásában, erősítésében.” (555. sz. levél) Tette ezt végtelen alázattal, elhivatottsággal, a szülőföld iránti hűséggel. Az élet két ízben is választás elé állította. Az Erdélyből kimenekülő százezrekkel együtt ő is elhagyhatta volna Erdélyt – „1919-ben lemondottam biztos építésztanári elhelyezkedésemről a fővárosban (...) 1944-ben is, amikor az előnyomuló szovjet-román csapatok elől a magyar hatóságokat és intézményeket költöztették ki Magyarországra (a mezőgazdasági főiskolát Keszthelyre), akkor is itthon maradtam – a semmire” (516) –, azonban sem a biztos egzisztencia, sem a sokat ígérő karrier meg nem ingathatta: „...engem kötelezett annak a népnek a szolgálata, melynek mindent köszönhettem, ami bennem érték volt, s így becsület dolga volt, hogy vállaljam a sorsát is. Ezért tehát – Erdély választottam, ahonnan akkor minden futva futott ki, és vállaltam a bizonytalan jövőt és a bizonyosan nincstelen jelent. Minthogy: »ez rendeltetett nekem a sorstól«.” (398) Maradt s lett kisebbségbe sodródott népének élő lelkiismerete, cselekvésre buzdító kiáltó szó, őrző-védő lármafa a történelmi viharok idején. Czine Mihály joggal nevezte őt, halálakor, „a hűség és teremtés példájá”-nak, aki „vállalta a kisebbségbe jutott magyarság új életre ébresztését és vezetését, a romok közti építést”.

A Sas Péter – számos tanulmány szerzője és több Kós-kötet gondozója – által közzétett 726 levél tekintélyes volumen, ám korántsem teljes. Tekintsük kiindulópontnak, amely hozzásegíti ahhoz, hogy a még lappangó, illetve visszatartott Kós-leveleket is közlésre „szólítja”. Örvendjünk annak, ami a kezünkbe került, segítségükkel az alábbiakban mélyedjünk el abba a szellemvilágba, amelybe általuk juthatunk be, követve azokat a csapásokat, amelyeken nem egyszer úttörőként, kemény és állhatatos küzdőként vágott magának utat – az építészetben, közéletben, irodalomban.

²¹³ **Kós Károly Levelezése.** Összegejtötte, sajtó alá rendezte, a kíséző tanulmányt és a jegyzeteket írta Sas Péter. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2003, 894. old.

Az építész

*„Hajlékot Istennek, / hajlékot embernek /
kőből, fából / házat, / raktál a léleknek /
kőnél, cserefánál / erősebb igékből / várat.”*

Kányádi Sándor

Az építész tevékenysége a Kós-életmű leginkább feltárt, legkidolgozottabb területe. Számos tanulmány, továbbá Pál Balázs 1971-ben megjelent monográfiája, különösképpen pedig Anthony Gall 2002-ben közölt tanulmánya és adattára ismerteti az építész Kós Károly munkásságát.

Rendkívül ígéretes pályája a múlt század első évtizedeiben bontakozik ki, abban az időben, amikor a magyar szellemi élet egésze is forrásban van. Kós Károly – Bartók Bélához és Kodály Zoltánhoz hasonlóan – a népi kultúrához nyúl vissza. Erdélyország népeinek építése (1908) című munkájában fogalmazza meg a maga hitvallását: „Népművészetünk alapja a középkor művészete, nemzeti művészetünk alapja a népművészet.” Ennek szellemében keresi a maga útját, a fundamentumot, amelyre az új magyar építészet alapozhat, kibontakozhat: „...eddig minden munkálkodásom, minden dolgom nem volt más, mint éppen a mi erdélyi magyar népünk, a székelység és Kalotaszeg népművészetének, építészetének, nyelvének egész csudásan megmaradt nemzeti karakterének tanulmányozása, hogy annak alapján dolgozhassak, tehessek valamit, ami talán – magyar lesz.” (8)

E törekvést jelzik, példázzák – egyénileg vagy társként megvalósított – első munkái: a budapesti Állatkert, a zebegényi római katolikus templom, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum, a kolozsvár-monostori református templom, a budapesti Wekerle-telep központi tere, valamint a sztánai ház, a Varjúvár – hogy csak a legfontosabbakat említsük. E munkákról, építészeti hitvallásáról leginkább Bierbauer (Borbíró) Virgil, Major Máté, Merényi Ferenc, Pál Balázs építészeknek, sepsiszentgyörgyi barátaihoz írott leveleiből nyerhetünk információt.

Építészeti munkái közül a Varjúvár volt számára a legkedvesebb. Sík Sándornak írja: „Az ablakom nyitva és lenn a hegyoldali csaltiban csattog a fülemile. Az almafa virágzik, és én érzem az illatát, és az orgona illatát is. A hold világít, és ezek a vén hegyek olyan csudálatosan szépek és titokzatosak és monumentálisak és örökkévalók. És én tudom, érzem, hogy itt körülöttem 32 ezer kalotaszegi magyar él (...) tusakodnak a földdel, a hegyekkel és megmaradtak, és meg fognak maradni fiaikban és unokáik unokáiban velem és az unokáim unokáival együtt. És szép tavaszi holdvilágos estéken fogják hallgatni a fülemülét és látni fogják az öreg Vlegyászát, ahogy én azt most látom. És ez nagy dolog és tudni, hinni benne jó. És holnap reggel megyek, és vetek kukoricát.” (273) Kós Károlytól szokatlan lírai vallomás, amely egyaránt szimbolizálja a tájhoz és az emberekhez való kötődést, az élet és a munka szépségét, megtartó hitét és erejét. Ennek ismeretében érthetjük meg azt a levelekben vissza-visszatérő bánatot, fájdalmat, amelyet a Varjúvár 1944 őszén történt felprédálása okozott. Borbíró Virgilnek írja: „...a forradalom, illetve a rajtunk átzúdult világháború viharja nyomán felkavarodott szennyes áradás, vagy még világosabban: az oroszok nyomán kullogó sakálok, a harcterek hullafosztogató gyáva rablói fegyverrel támadtak reánk, kiűzték otthonunkból, és kifosztottak mindenünkből, elpusztítottak mindent, amit egy életen át építettem, gyűjtöttem magamnak.” (372) A Maniu-gárda okozta csapás áldozatául estek Kós Károly építészeti dokumentumai is.

A kisebbségi sorsot vállaló Kós Károly életében az építészet háttérbe szorult, csupán kisebb munkákban öltött testet, de lelkében mindenkor hű maradt hozzá: „...én az építészetet vállaltam annak idején a magam egyetlen, szívem szerinti hivatásomnak, és ha e hivatásom egyenes útjáról le is sodort a történelmi sors, és sokáig kizárólag más utakra kényszerített is a kötelességem (...) mégis olyankor voltam igazán boldog, amikor építészeti problémával foglalkozhattam.” (488) E mögött mindenkor ott volt a népi, nemzeti kultúra sajátos jegyeinek a tanulmányozása, érvényesítése. Művészi tevékenységét – közte az építészetet is – szolgálatként fogta fel és akként művelte: „az igaz művésznek (írónak, építő-, képző- és zeneművésznek) mindenütt a világon, minden időben és minden körülmények között a Sors által rendeltetett kötelezettsége (volt, van és lesz), hogy a maga népének és szülőhazájának sorsát vállalja és élete munkájával szülőhazáját és annak népét, megbecsült hagyományait szellemében hűségesen szolgálja.” (662)

A politikus

*„minden szavad – kódex betűkkel írva –
a hűség és szolgálat igéje,
tőled tanultuk őket egykoron mi,
és megtanulni most is kötelesség.
Követni őket most is KÖTELESSÉG!”*

Kiss Jenő

A népe sorsával való azonosulás, a szolgálat parancsa tette őt politikussá is. A Benkő Samu által 1991-ben közzétett Kós Károly életrajzban olvashatjuk: „...tizennyolc esztendőskoromban találkoztam első ízben a – politikával”. Az esemény az erdélyi románság demonstrációja volt a memorandum-perrel szemben. Meghatározó élmény volt számára a lovas csendőrök fellépte, amint a későbbiekben, 1911-ben, az erdélyi románság kulturális egyesülete, az ASTRA, félszázados évfordulója alkalmából összehívott balázsfalvi gyűlés. Tudatosítja benne, hogy „ez itt már nemzet”, amellyel Erdély jövője szempontjából számolni kell. „...a zárt sorokban, egységes vezetés alatt és öntudatosan előrenyomuló oláhsággal szemben az erdélyi elszegényedett, fáradt és reményvesztett magyar társadalom lépésről lépésre, lassan, de folyamatosan kénytelen visszavonulni minden téren.” (17)

A népéért való cselekvés szándékával adta ki 1912 januárjában a Kalotaszeg című lapot, amelyben „jellegzetesen transzilván szemléletű cikkei”-vel Erdély gondjaira hívja fel az olvasók figyelmét. Mindez csupán kicsiny előjátéka annak, ami Erdélynek Romániához történő csatolása után vár rá.

Trianon sokkoló hatással volt az erdélyi magyarságra. Vezetői semmiképp sem akarták elfogadni azt, gyors felülvizsgálatában reménykedtek. Emiatt az erdélyi vezető réteg passzivitásra szólított mindenkit, arra, hogy ne írják alá az új főhatalom iránti hűségnyilatkozatot. A tömeges kivándorlás, kitelepítés számottevően apasztotta, gyengítette a magyarság sorait.

Kós Károly azok közé állott, akik szembeszálltak ezzel a szemlélettel. 1921. január 23-án, Paál Árpáddal és Zágonyi Istvánnal együtt kiadják a *Kiáltó Szó* című röpiratot. Megjelenése félszázados évfordulóján idézi annak politikai indítékát: „1919 után »kiáltó szavával« elsőként próbálta hazai magyar tömegeinket az öngyilkos passzivitás letargiájából életre ébreszteni, megláttatni vele a valóságot, melyet a sors parancsából tudomásul kell vennie, és megmutatni a végső célt, melyhez az utat a maga erejével kell törnie, hogy megszerezhesse a maga belső élete és sajátos kultúrája megtartásához és építéséhez szükséges feltételeket.” (593) A röpirat

a kisebbségbe jutott erdélyi magyarság sorskérdéseit bátran fölvető dokumentum, amely egy időben buzdít cselekvésre – „dolgoznunk kell, ha élni akarunk, és *akarunk* élni, tehát dolgozni fogunk” –, ugyanakkor megfogalmazza azt a keretet is, amelyben a kétmillióes kisebbségi magyarság élni akar: „mi magyar fajú, magyar hitű és magyar nyelvű polgárai Romániának nemzeti autonómiát akarunk, aminek birtokában bennünk Nagy-Románia megbízható polgárságot fog nyerni.” Kérdezhetjük mai önmagunktól: hány év is telt el azóta?!

A cselekvésre buzdító ember szavának akkor van igazán hitele, ha maga is bizonyít. Ezt tette Kós Károly, amikor 1921. június 5-én, Bánffyhunyon létrehozta az Erdélyi Néppártot. „Nekem kellett megszólalnom, aki nem vagyok politikus, nem vagyok szónok, aki csak egy szegény és szerény erdélyi építész vagyok és akarok maradni.” (83) Politikai szándékai támogatására és népszerűsítésére néplapot kíván indítani: „Politikája: reális, erdélyi politika, mely végső céljául az autonóm nemzetek által alkotott autonóm Erdélyországot vallja.” (85) Munkáját, küzdelmét a remény és a hit élteti, az ad erőt hozzá: „...rendíthetetlenül hiszek abban, hogy megérem még azt az Erdélyt, amelyben otthon érezzük magunkat mindnyájan népek és nemzetek, akiket a sors ide rendelt.” (95) Hisz valós eredményt csak a közösen végzett munka hozhat. A politikai harc tisztátalansága azonban végképp elriasztja a politikától, más téren keres magának kibontakozási lehetőséget.

1944 őszén, bár az élet – a Varjúvár feldúlásával – mostohán bánt vele, elérkezettnek látja az időt, hogy újra bekapcsolódjék a politikai élet sűrűjébe. A Tompa Lászlónak címzett levélben olvashatjuk: „Különben Kolozsváron békés világ van. És megfeszített munka folyik az új, jobb rendért és világért, amit ki akarunk kényszeríteni a Sorstól. Nem unjuk magunkat. Mert mindenkinek kétszer annyi a dolga legalább, mint valaha is volt: a kenyérért és a jövő magyar életért.” (339) A „...dolgozó magyar nép érdekében, az ő jövő élete, a magyar életmunka érdekében” lőt, fut, tárgyal minden lehetséges fórumon, „nehogy elveszítsük csatánkat az élet és a munka frontján, aminek elkerülhetetlen következménye volna, hogy Erdélyről és mindenről, amit itt eleink, Erdély földjében porladó őseink teremtettek, építettek, gyűjtöttek és jóban-rosszban megőriztek, le kell mondanunk, talán örökre.” (341) Kemény szavak!

Három év múlva maga vonja meg a küzdés mérlegét. „(1)944 ősze óta szinte semmit nem csináltam, ami tulajdonképpen mesterségem – akár épület, akár írás –, ami hivatásom és életem célja, értelme volt. De csináltam – politikát. Mert kellett, muszáj volt, az idők így és ezt parancsolták reám. Népünket át kellett menteni azon a lelki válságon, mely természetes velejárója a mi, minden eddigénél nagyobb társadalmi, kulturális és anyagi átalakulásnak, ami a világ minden népe számára ma elkerülhetetlen történelmi parancs.” (351) Bekapcsolódik a Magyar Népi Szövetség munkájába, országgyűlési képviselő. Hisz abban, hogy az új rendszer valóban egy bizonyosan jobb, igazabb, becsületesebb világot akar felépíteni, e küzdelemben maga is részt kíván venni. „Dolgozunk és hiszünk, remélünk.” (364)

Ezzel egyidejűleg érzékeli a visszásságokat is. Lakatos Istvánnak, a szociáldemokrata politikusnak írja 1945 szeptemberében: „...a jogos kritikának megnyilvánulása tilosabb és veszedelmesebb, mint volt valaha. Aki kritizálni merészel, az fasiszta-gyanús, akit félre kell állítani, vagy éppen a bíróság elé kell utalni.” (341) Az 1949-es letartóztatási hullám kérdéseket vet fel benne: „Nem tudom megítélni, ma még ezt, mert nem tudom, nem tudhatom, hogy ami velük történt, az ő hibájukból történt-e, vagy csak vak áldozatai annak a világviharnak, amely ma körülöttünk tombol.” (366) 1952-ben az intő jelek folytatódnak: „Egy kicsit idegeskedtünk, és részben még idegeskedünk a most lefolytatott, illetve még le nem folytatott komprimálások miatt, melyek nagyszámú szellemi munkást fosztottak meg munkahelyétől.” (377) Szabédi László öngyilkossága aggodalommal tölti el, érzi, hogy az túlmutat a személyi tragédián: „Hogy miért? Nem tudom. Nem értem. Nem adok igazat neki. De akaratlanul is

eszembe jutott az ő esetével kapcsolatosan néhány nagy magyar és nem magyar szellem neve és sorsa.” (439) A hűséges levelezőtársnak, Kabay Gábornak írja Sepsiszentgyörgyre, 1973 decemberében: „Valakik azt szeretnék, hogy tűnjön el minden, ami a mi utódainkat az ezeréves múltra emlékeztetné. És ebben az igyekezetükben akadnak közülünk valók is, aki ezt a »metamorfózist« buzgóan segítik.” (654) Kiábrándultságának ad hangot a László Gyulának címzett levelében is: „Ez a mai új világ nem az én világom. Nem az, amit egykor megálmodtunk, amit építeni is próbáltunk. Idegen világ ez, és az emberek is benne idegenek.” (668)

Kós Károly politikai nézeteinek, elveinek és bátorságának fontos momentuma 1956 októbere. Czine Mihálynak írja: „Erdélyben a felület alatt háborog már a tenger, és abból születnie kell valaminek. Olyan szabadság félének.” (402). Hosszú idő múltán épp ekkor látogat Budapestre. A forradalom napjaiban feleségével a református egyház Kálvin-téri vendégházában tartózkodik. Hazaérkezte után Molter Károlynak számol be az átélt eseményekről: „...jóformán még most sem tudok gondolkozni rendesen, és sok mindentől alaposan elment a kedvem, igen sok volt, amit 4 hét alatt láttam és éltem.” (404) A Tabéry Gézának küldött levél a forradalom nagyságát érzékelteti: „...láttam egy olyan grandiózus drámát, amelyet sem Sofoklesz, sem Shakespeare, sem Madách még álmukban sem tudtak volna elképzelni. (...) Ez volt életemben a harmadik nagy nemzet-tragédia, melyet megéltem. És ez volt a legszörnyűbb.” (415)

Nem sokkal hazaérkezte után „előttem feküdt egy írás, amelyet alá kellett volna írnom, s ha okos ember volnék, alá is írtam volna – írja Kiss Jenőnek. – De én nem vagyok okos ember, csupán egy nagyon szerény és nagyon alázatos erdélyi magyar író – tehát nem írtam alá, mert nem hiszek abban, ami abban az írásban volt.” (406) Hogy mit is kértek tőle, arról, másfél év múltán, Áprily Lajosnak számol be. „Történt pedig ez akkor, amikor minden román állampolgár ugyancsak gyanús volt, aki az 56-os őszi magyarországi események alkalmával Magyarországon volt, s én ráadásul megtagadtam a romániai magyar íróknak az 1956-os forradalmat elítélő nyilatkozatának aláírását.” (424) Elgondolkozhatunk azon, hogy még hányan merték ezt a „felkérést” visszautasítani?!

Az irodalomszervező

*„A Megtartó Szellem szívós jókedvében
teremtette őt, hogy az anyanyelv, az építő
látás legidőtállóbb formáit
kezünkbe és szellemünknek adja.”*

Páskándi Géza

A politikában csalódott, abból kiábrándult Kós Károly a húszas évek elején az irodalmi élet felé fordul. Nem véletlen, hogy elképzeléseit elsőként Benedek Elekkel osztja meg, aki ugyancsak a nagy erdélyi exodus idején tér haza háromszéki otthonába, Kisbaconba. „Nekünk kötelességünk felrázni népünket, szívébe bátorságot, bizalmat önteni, lelkébe hitet vetni – különben baj, nagy baj lesz.” (90) Ehhez több kell, mint a Vasárnap című napilap: „Utána jönne egyéb kiadványok, könyvek, füzetek, esetleg lapok elindítása a Kaláka égisze alatt, ahová tömöríteni akarjuk azokat, akik igazi erdélyiek.” (91) Már a kezdet kezdetén kirajzolódik az a törekvés, amely az erdélyiséget az itt élő nemzetek egységében határozza meg. Ehhez azonban kevésnek bizonyult az Erdélyi Néppárt önálló sajtóorgánumának támogatására létrehozott Kaláka betéti társaság. Érzi, látja, hogy könyvre, könyvekre volna szükség, színvonalas irodalmi alkotásokra.

Sztánai otthonában nagy és szép álmok születnek. Hisz ki lenne erre hivatottabb, mint Kós Károly, akiről e leveleskönyv bevezetőjében oly találóan állapítja meg Sas Péter: „Léleképítő munkásságával kora legjelentősebb, legelhivatottabb erdélyi könyvgrafikusává, könyvművészévé, Misztótfalusi Kis Miklós igaz utódává vált.” (Ennek ékes bizonyága a Sas Péter gondozásában a Holnap Kiadó által 2009-ben kiadott *Kós Károly, a könyvművész* című gazdagon illusztrált kötet.) Az Áprily Lajosnak, 1924 januárjában címzett levélben már kész a terv: „Egyet akarnék: bizonyítani, hogy lehetne Erdélyben igazán szép könyveket kiadni, és az igazán szép könyvre nem fizetne rá senki.” (103) Március havában már a megvalósulásról ad hírt a Nyíró József, dr. Paál Árpád, Ligeti Ernő, Zágoni István, Kós Károly és Kádár Imre nevével jegyzett nyilatkozat: „...lelkünkbeli való igaz vágyunk lelkes kalapácsával tervet kovácsoltunk (...) ERDÉLYI SZÉPMÍVES CÉH a mi vállalkozásunk (...) adni akarunk az esztendő tizenkét hónapja szerint egyelőre és összesen tizenkét erdélyi könyvet, tizenkét írónak tizenkét munkáját.” (106) Az ESZC, az erdélyi magyar szellemi élet egyik legeredményesebb, legéletképesebb vállalkozásának bizonyult: „...a Céh kiadásában 1925-1944 között összesen 165 kötetnyi könyv jelent meg”. (597)

Kós Károly választott igazgatóként irányítja a kiadó munkáját, a megszűnéséig. A nagy erdélyi mecénásnak, báró Bánffy Ferencnek címzett levelében a kiadó céljaként említi: „...Erdély írómunkásainak és vele Erdély magyar kultúrájának szabadságát és függetlenségét megóva, munkánkat közös erővel, és csupán az irodalomnak igazi barátaira támaszkodva, az üzletes v. politikai vállalatoktól vagy klikkektől mentesen valósíthatjuk meg.” (126) Ez csak kemény, kitaró és elveihez ragaszkodó munkával érhető el, beleértve az összeütközések, bírálatok kereszttüzét is, például egyes művek – köztük Tamási Áron *Czímeresek*, Berde Mária *Szentségvívők*, Kacsó Sándor *Vakvágányon* című regénye – kiadásának elutasítása miatt. Mindvégig ragaszkodik az alapításkor vallott elvekhez: az erdélyiség – közismertebben: a transzszilvanizmus – gondolatához: „...nekünk itt van a missziónk, itt vár reánk az ugar, amit törnünk kell: az erdélyi magyarságban és a többi erdélyi népekben.” (162) Tudatában van annak, hogy a könyvkiadó működtetése jóval túlmutat önmagán, jóval több mint üzleti vállalkozás. Az 1929 márciusában közzétett körlevelében ezt így fogalmazza meg „...amit csináltunk, és amit csinálunk, az a legszebb, legtisztább magyar kisebbségi munka, minden mellékíztől, minden salaktól ment, minden megalkuvás nélkül való nemzetépítés: kultúrpolitika. Alkotó, építő munka befelé, és a legerősebb, mindennél legeredményesebb nemzeti propaganda kifelé. Kenyérnél és aranynál értékesebb és soha el nem fogyó lelki kenyeret és lelki gazdagságot akarunk kitermelni ebből a gazdag, de elhanyagolt erdélyi ugarból.” (186)

Az 1926-ban Kemény János báró által összehívott marosvécsi találkozón jött létre a Helikon íróközösség, amelynek állandó tagjai sorában ott találjuk Kós Károly nevét is. A leveleskönyv abban is segít, hogy eloszlódjék a Benedek Elek mellőzéséről kialakult tévhit. Az 1967-ben Féja Gézához írott levélben olvashatunk arról, hogy előbb Kemény János levélben, majd Bánffy Miklós és Kós Károly személyesen hívták meg őt, „Benedek Elek azonban azzal az indokkal, hogy ő csak elnökképpen vehetne részt a találkozón (...) nem fogadta el a meghívást.” (522)

A részvénytársaságként működő vállalkozás adja ki, 1928-tól az Erdélyi Helikon című irodalmi lapot – „...megindításával az erdélyi írónak és a magasabbrendű igényekkel rendelkező olvasónak régi vágyát teljesítettük” (168) –, melynek fejlapján szerkesztőként, 1932-1934 között Kós Károly neve szerepel.

1944 után bekapcsolódik ugyan az irodalmi életbe, ő tervezi az 1946-ban meginduló Utunk című irodalmi lap fejlécét, a szervezés és irányítás azonban már nem az ő kezében van.

Kós Károly irodalomszervező tevékenységének taglalásakor szólnunk kell a transzszilvanizmusról is, mely az irodalmi köztudatban az ő nevéhez kötődik. Az előbbieken többször

utaltunk sokágú munkássága erdélyi gyökereire, beágyazottságára. Az irodalomtörténet nem egyszer negatívan értékelte, értelmezte ez irányú elveit. 1943-ban a kolozsvári fiatalok Termés című lapja e tárgyban megfogalmazott körkérdésére írott válaszában olvashatjuk: „Gyanús és bélyeges lett sokak szemében az, aki Erdélyt merete vallani hazájának és Erdély sorsát – a magáénak –, minden körülmények között.” Az erdélyiség, az erdélyi gondolat létjogosultságának alátámasztásakor hivatkozik a földrajztudós Teleki Pálra, aki kiemeli az Erdély „külön történelmi szerepében és történelmi sorsában” hordozott jegyeket; utal továbbá a 342 évre terjedő külön állami létre, valamint az e régióban tapasztalható sajátos fajtakeveredésre. „Erdély tehát van és Erdély külön egység, természettől adott, változtathatatlan egyéniség.” Ebből eredezteti a maga álláspontját: „Az erdélyiség tehát, az erdélyi magyarnak az Erdélyen kívüli magyartól való különbözősége, adottság, valóság, eredmény, nem »gondolat«, nem kitalálás.” (330) Leszögezi azonban, hogy ez semmiképp sem jelent elkülönülést, nem jelenthet szembenállást az összmagyarsággal szemben: „Erdélyiség és magyarság nem zárják ki egymást, sőt, talán tudatosabb az erdélyi magyarban a maga magyarsága, mint az alföldiben éppen azért, mert itt vegyesen él két másik néppel (amellyel azonban soha sem keveredett).” (uo.) A sorsvállalásra – menni vagy maradni – vonatkozó sorai fájóan időszerűek: „Eldobtuk-e magyarságunkat akkor, amikor Erdélyt vállaltuk? Bizony mondom: ha nem vállaltuk volna mi erdélyiek Erdélyt, ha kifutottunk volna mind innen, akkor követtük volna el a legnagyobb, leggyávább árulást magyarságunkkal szemben.” (uo.)

Helyesen jegyzi meg Czine Mihály a kilencven éves alkotóművészt köszöntő írásában: „Erdélyi íráson nem regionalizmust értett Kós Károly. Az erdélyi magyar irodalmat az egyetemes magyar irodalom részének tudta.” Társítsuk ehhez hozzá az építőművész alkotásait elemző Anthony Gall véleményét: „A transzilván egységről vallott nézetei vezették el Kóst ahhoz a kísérlethez, hogy a közös formanyelv segítségével teremtsen Erdélyben történelmi kiegyezést és szintézist.”

Az író

*„Bened, ha szólalsz, Erdély lelke szólal –
Lelke a voltnak, az időtelennek –
Hangodat hallva: kürtöt hallok olykor,
Mely nekem is még életről izenget.”*

Tompa László

A szépíró Kós Károly életművének eddigi legterjedelmesebb, legalapvetőbb elemzését Varró János végezte el az 1973-ban megjelent kismonográfiájában. A benne foglaltak, valamint a későbbiekben megjelent tanulmányok elismerőleg méltatják a mennyiségében ugyan nem nagy, de az erdélyi magyar irodalom szempontjából rendkívüli jelentőségű életművet.

A leveleskönyv az alkotóműhely legbensőbb kamráiba juttat el bennünket, rávilágít a művek keletkezési folyamatára, megjelenésük körülményeire és egyöntetűen pozitív fogadtatásukra.

Irodalmi munkásságának indítékaira, céljaira mutat rá a Baumgarten Alapítvány kuratóriumának címzett levele, 1938-ban: „Jól, avagy rosszul csináltam? Nem tudom, nem kérdeztem. Kellott csinálnom, és csináltam, mert akartam: csinálják mások is. Szükségünk volt írókra és irodalomra. A mi irodalmunkra, mely az erdélyi magyar kisebbség életéért való politikai munkája. Az egyetlenül bizonyos, a bizonyosan helyes, a semmiféle külső erőtől vagy éppen erőszaktól nem függő, a véletlennek alá nem vetett, a mi földünkre és a mi népünkre, a mi múltunkra ráépített, a népünk eledelül és megtartásáért való magyar irodalomra.” (304)

Ennek a törekvésnek, szándéknak a jegyében születtek első alkotásai, későbbi művei is, javarészükből erősen beágyazottan Kalotaszeg, illetve Erdély életébe. Az öncélú művészet, a különböző modern irodalmi áramlatok korában küldetéstudattal, társadalmi és nemzeti elkötelezettséggel vállalja, végzi munkáját: „...az írónak nemcsak az a köteles munkája, hogy írjon, hanem az is, hogy higgyen abban rendületlenül, amit ír, és amit cselekszik. Hogy élő és lobogó lelkiismerete legyen a maga népének, s annak igaz, hűséges prófétája legyen – ha kell, a halálig...” (406) Írói hitvallásának lényegét fejezik ki az élete alkonyán, 1971-ben Czine Mihálynak írott sorok: „Mert – ha van is tehetsége – csupán az az író igazi író, aki elsősorban és mindenekfelett a maga népének hűséges fia, sorsának elválaszthatatlan osztályosa, népének útkereső gondját, terhét jóban-rosszban egy életre elkötelezetten vállaló, figyelmeztető kalauza, s akinek mondanivalója, a hagyományok fundamentumára épülve, híven tükrözi népének a hazai valóságban jelentkező sajátos sorskérdéseit.” (591)

Mindezt nem csupán a maga munkásságára vonatkoztatta. Ez számára mérce, értékmérő volt mások megítélésében is. Illusztráljuk ezt két szemléletes példával. A kortárs magyar irodalomból Illyés Gyula munkásságát rendkívül jelentősnek ítélte. Mit tartott abból különösen kiemelendőnek? „Illyés Gyulát nemcsak mint a mai legnagyobb generális magyar íróművészt, de mint az egykori hazából kiszakadt magyarságot számontartó és sorsát szívében viselő bátor védelmezőjét is mindenekfelett tisztelem, becsülöm és szeretem.” (693) Ugyanezzel az igénnyel – a nép és nemzet iránti szolgálattal, honi begyökerezettség – követi nyomon a szocreál kalodájában vergődő, majd abból kiszabadulni törekvő erdélyi magyar irodalmat. Az 1944 utáni első esztendőkből megjelent művekről keserűen állapítja meg: „A mai erdélyiek pedig – unalmasak, erőltetettek. Prózájukon valahogy azt érzem, hogy – parancsra íródtak, és nem a maguk mondanivalóját írják, hanem a másokét. Nem érzem azt, hogy hiszik is azt egészen, teljes hitükkel, amit írnak és vallanak.” (373) Húsz év múlva, 1971-ben, megelégedéssel állapítja meg, hogy új szelek fújnak a hazai tájakon: „...a 70-es évekre fordulóban nagy, alapos irányváltás kezdődött meg: visszakanyarodás a mindenek felett a maga népének elkötelezett irodalom útjára, melyen a maga nemzeti múltja hagyományainak alapjára és a maga népe alkotó szellemében építi tovább az új, modern magyar irodalom sajátosan erdélyi szemléletű épületét (...) A kezdet tehát biztató, és én hinni akarom, hogy a folytatás is bátor és győzedelmes lesz.” (620) Bizakodásának alapjaként Sütő András *Anyám könnyű álmot ígér*, Bálint Tibor *Zokogó majom*, Szabó Gyula *Gondos atyafiság* című regényeit, Székely János *Dózsa* című drámáját, Páskándi Géza színdarabjait említi, de odafigyel és elismeréssel szól a Forrás-nemzedék kitűnőségeiről is, kiemeli Csiki László, Czegő Zoltán, Tömöri Péter, Farkas Árpád, Magyar Lajos „alapos irodalmi kultúráját és igazi írói elhivatottságát.” (591)

Könyveit kiadják, drámáit színpadra viszik. Művei újrakiadásakor a színpad mögött azonban ott rejlik a cenzúra, a diktatúra dogmái alapján működő irodalompolitika. Jó példa erre a *Hármaskönyv* megjelenése körüli huzavona. „...nem az lett, aminek szerettem volna” – írta 1969-ben Féja Gézának. – Kiadását megelőzően „hónapokig tartó purparlé kezdődött, keserves csatározás, melyben – természetesen – én maradtam alul (...) Így kerültek a kötetbe olyan írások, melyeket én kihagytam volna, s kimaradtak olyanok, melyeket én szívesen láttam volna benne. No, de sikerülhetett volna rosszabbul is.” (555) A rosszabb be is következett: a könyvet röviddel megjelenése után betiltották.

Hasonló tortúrát kellett elszenvednie Varró János kismonográfiájának is. Annak ellenére, hogy Kós Károly azt „komoly, nagy tárgyismerettel, dokumentációval alátámasztott, szigorúan marxista munkának” (uo.) érezte, megjelentetése évekig csúszott. „Múlt karácsonyra kellett volna megjelennie – olvassuk az 1969-ben Féja Gézához írott levélben –, de még most is vitatkoznak pro és kontra az elvtársak, és jórészükből csak lényeges javításokkal javasolja kiadásra.” (uo.) Elgondolkozhatunk azon, hogy a nemzete és népe iránt elkötelezett alkotó és a hatalom börtöneiben évekig szenvedő irodalomtörténész munkája mily sok gondot adhatott

a szabad szellemet palackba visszakényszerítő, a dogma Prokrusztész-ágyába nyomorító cenzoroknak, mígnem 1973-ban zöld utat adtak a kismonográfia megjelentetésének! A mű csonkított formában is elérte célját: lapjain az erdélyi magyar irodalom egyik legnagyobb alakját állította elénk, kinek műveiből, novella- regény- és drámahősei emberi nagyságából, szülőföld- és népszerűségéből magunk is erőt meríthettünk.

A levelező

*„Űl a kőszáli sas az öregség börtönében.
Olykor megemeli szárnyát kitörni készülöben,
de rácsba ütközik. A rács
aranyból is rács marad.”*

Károlyi Amy

A természet szépségével átítatott, a szabad szárnyaláshoz, folytonos mozgáshoz szokott élet számára a kolozsvári Széchenyi téri kétszobás tömbház-lakás valóban börtönnek számíthatott, különösen az után, hogy infarktusa, súlyos érszükülete szobafogságra ítélte. A világ dolgaira odafigyelő alkotónak a levelezés jelenti azt az összekötő szálat, amelybe belekapaszkodik, mely által számon tartja az eseményeket. Alkalom volt ez az életút újraértékelésére, a visszapillantásra éppúgy, mint a jelen megítélésére, a jövő fürkészésére.

Az egyik legtöbbször vissza-visszatérő gondolat Kalotaszeg varázslatos tájaira röpíti képzeletét. Érthető, „hiszen mindent, ami kicsi bennem érték, a Kalotaszegtől kaptam”. (470) Soha nem gyógyuló fájdalommal gondol vissza a szétdúlt Sztánára, a szeretett otthonra. „...legjobban hiányzik az a kicsi házacskó és kertecske, amit ifjúkoromban, első kereseteimből szereztem és tákolgattam össze, és az a maréknyi föld, amit barázdánként szedtem össze, és ahol a terméketlen kőhegyoldalon a magam sok évtizedes munkájával kultúrát teremttem.” (379) A veszteség fájó, de ott van számára a harmadik korban élő ember hite, bölcsessége. „A kálvinista, ha ráadásul erdélyi is, sok mindenben kételkedő ember, de egyet rendületlenül hiszem: a praedestinációt: »így rendeltetett«.” (398) A sors által kiméretett út, a külső körülmények elfogadása mellé, ugyanabban a levélben odatársul az életút mérlegéből kiszűrt vallomás is: „Hiszem: jó úton is jártam, de az utam megszakadt s én elrekedtem. Szépen sarjadtam, ki is bimbóztam, de virágot s gyümölcsöt nem hozhattam. Akármit tettem azonban, nem hazudtam, s nem csaltam, s erdélyi népemet, magyar nemzetemet jóban-rosszban soha el nem hagytam, mindig hűségesen szolgáltam. Nyugodt lelkiismerettel kérem ezért – felmentésemet.” (uo.)

A levelekben egyre többször merül fel az élettől való búcsúzás gondolata „mindattól és mindazoktól, akiket egy életen át szerettem, akik engem is szerettek és megbecsültek. Ahonnan és akiktől mindent – a mi kicsi magyar érték bennem volt és van – ajándékol kaptam.” (463) Búcsúzatott, nyugodt lelkiismerettel. Hisz hányan mondhatják el magukról, hogy „én nem tettem mást, egy hosszú életen keresztül, mint amit minden rendes ember, de mindenekfelett minden igazi művész minden időben, mindenütt a világon és minden körülmények között megtett: vállaltam népem és szülőhazám sorsát, és életmunkámmal népemet is megbecsült hagyományaink szellemében hűségesen szolgáltam úgy, ahogy szerény lehetőségeim és adottságaim korlátain belül tudtam és ahogy – lehetett.” (661)

Hétszázhuszonhat levél. Megannyi vallomás, vélekedés, értékelés és ítélet a világról; megannyi ablak betekinteni egy csodálatos, alkotó és értékkeremtő élet rejtelseibe. Sas Péter nagyszerű munkája – a levelek összegyűjtése, az igen bőséges és filológiai pontosságú jegyzet-

anyag –, a Mundus Magyar Egyetemi Könyvkiadó által megjelentetett kötet legyen buzdítás a még lappangó vagy visszatartott Kós Károly-levelek közzétételére. Hisz általuk még mélyebben ismerhetjük meg azt az életművet, amelyet Kós Károly hagyott ránk.

A levelek azt a nagyszerű Embert idézik fel, akit Tordai Zádor sorai oly lényeglátóan jellemeznek: „Elv és élet egysége: a kultúra, az ember teljességét akaró gazdagság, az örömben születő mű, az örömet adó munka: ezt akarta, ezt kereste, ez volt az elve. S ezt valósította meg életében. Ahogy lehet. Szemben a világgal, amelyben éppen ez nem volt érték, amely éppen ezt az értéket ölte meg nap mint nap, bomlasztva lehetőségeit is. Szemben ezzel a világgal: tiltakozásként: emberként.”

„Az erdélyi pásztortűz őrizője”

Reményik Sándor emlékezete

A Nap Kiadónál megjelent **Lehet, mert kell** – *Reményik Sándor emlékezete* című kötet olvasásakor egy ötven évvel ezelőtti feledhetetlen kolozsvári élmény tolul elő az idő ködéből.

1957-ben első éves hallgató, gólya voltam a Bolyai Tudományegyetemen. Kelemen Lajos, Erdély történelmének kiváló ismerője, levéltárainak tudós kutatója hagyományt teremtett abból, hogy a frissen fölkerült diákoknak bemutatta Kolozsvár nevezetességeit. Elvitt a Házsongárdi Pantheonba is, tisztelegni eleink emléke előtt. Sok más nevezetes személyiség sírjait sorra látogatva jutottunk el Reményik Sándor nyughelyéhez. Az ismertető szavakat itt mély érzelmi többlet járta át.

A Dávid Gyula szerkesztésében a Nap Kiadónál megjelent kötet olvasásakor a kortársak tisztelete, megbecsülése és szeretete éled újra; megéljük ugyanakkor azt az ellenszenvet, elutasítást, elhallgatást, ami, post mortem, közel negyven éven át eszméit, életművét sújtotta; elégtételként fogadjuk azt az érdeklődést, amely a nyolcvanas években, különösen 1990 óta újra ébredt iránta.

A gondos szakmai munkával és megalapozott tárgyi ismerettel összeállított kötet akkor válik igazán becsessé előttünk, ha előtanulmányként újraolvassuk Reményik Sándor verseit. Erdélyiként mivel is kezdetnénk ezt a stúdiumot, mint a Kriterion Könyvkiadónál 1973-ban megjelent *Az Erdélyi Helikon költői* című antológiával, amely – az elhallgatás hosszúra nyúlt tele után – harmincnégy Reményik-verset közölt. Folytathatjuk az 1983-ban a Romániai Magyar Írók sorozatban kiadott önálló kötettel. *Az építész fia – Versek (1916-1941)*, válogatta és a bevezető tanulmányt írta Kántor Lajos – a korabeli cenzúra korlátai között nyújtott képet róla s költészetéről. (E kötetek szerkesztője ugyancsak Dávid Gyula volt.) 1990 óta összes versei több kiadásban láthattak napvilágot, a kiadványok sorát különböző tematikus válogatások gazdagították. Ünnepeinken, alkalmi összejöveteleinken – különösképpen Erdélyben – az ő költeményei hangzanak el a legtöbbször.

„elérhetetlen messzeség vagyok”

*„Nagyon szeretnék megérteni mást,
S vágyom, hogy megértsenek engemet”*

Az alcím és a mottóként kiragadott idézetben rejlő ellentmondás két, egymással fényévnnyi távolságban levő pólus közt feszül. Ki ő? Ki az a poéta, aki fizikailag és lelkileg is a magány boldog szigete foglyává válik, de mégis része, részese kíván lenni a mindenségnek, a teremtett világnak, kinek verseiben mindvégig ott rejlik a kitörés vágya, az, hogy megértsék, hogy ő is megérthesse a világot?

Indulásakor, bár Vajda János rokonának mondja magát, korántsem az „észak fok, titok, idegenség” magasából figyel, követi az eseményeket. Közösségi elkötelezettsége korai megnyilatkozása az *Akarom* című költemény, melynek mindjárt kezdő soraiban kimondja: „Akarom: fontos ne legyek magamnak.” A *legyek* ige tízszeri megismétlését követő „szerepek” mindenike pozitív kicsengésű szándékot hordoz. A bezárkózás költője kívánna lenni ő, aki így imádkozik Istenhez: „Szakadjon le az idegenség fátyla: / Aki engem lát, bennem *magát* lássa”? (*Imádság*)

Költői világa égtájainak keresése közben nem feledkezhetünk meg arról a történelmi-társadalmi háttérről, ahonnan/amelyben költői pályája indul. A világháború, az 1916-os román betörés, a háborút követő impériumváltás – magyarság számára tragikus következményekkel járó fordulat – szikráztatta ki belőle a Végvári-verseket, melyekben az erdélyi magyarságot ért sorscsapás keltette/ébresztette harag, bibliai átok kap hangot. Ám meglátja és rámutat a magunk vétkeire is: „Minden nemzetek közt / Magunkra maradtunk. / S nem idegen győzött, / Idegen erő, kard: / Undok belső féreg / Rágtta meg a magyart.” (*Bujdosó vitézek*) A fordulat által kiváltott tömeges kivándorlás, menekülés miatti fájdalomnak megrázó hatása – a mai önkéntes eltávozóknak is lelkiismeret-furdalást ébresztő – költeményben ad hangot: „Eredj, ha tudsz... / Eredj, ha gondolod, / Hogy valahol, bárhol a nagy világon / Könnyebb lesz majd sorsod hordanod”. Ő nem megy, nem menekül: „Itthon maradok én! / Károgva és sötétben, / Mint téli varjú száraz jegenyén. / Még nem tudom: / Jut-e nekem egy nyugalmas sarok, / De itthon maradok.” (*Eredj, ha tudsz...*) Belátja, hogy a gyűlölet önpusztító erővé válhat. Az utolsó Végvári-versekben már új hangon szólal meg. A nemzete iránti szeretete kinyilvánítása mellett Jób szavaival mondja: „Kelj fel, népem, elég volt a próba”. Új szövetség létrehozására, cselekvésre buzdít, ugyanakkor kimondja azt a gondolatot, amely mindmáig a megmaradás kőtáblába vésett törvényeként áll az erdélyi magyar közösség előtt: „Ki jogot ad fel, – jogtalan marad!” (*Egy tollvonás*)

Végvári elhallgatott. Elmúlt a pillanat, kihuny a máglya, új parancsok jöttek, a sors kiáltott? Másfél évtized múltán a hétköznapiok fölé emelkedő erkölcsi imperatívusként fogalmazódott meg benne a felismerés: „Nem a mi dolgunk igazságot tenni, / A mi dolgunk csak: *igazabbá lenni.*” („*Miért hallgatott el Végvári?*”)

Az új helyzetbe került erdélyi magyarságnak választania kellett a passzív ellenállás vagy a cselekvés, a kivándorlás vagy a helyben maradás között. Legjobbjai – élükön Kós Károllyal, Benedek Elekkel – az utóbbi mellett döntöttek, arra mozgósítottak, kiépítették azokat a fórumokat, intézményeket, s az új helyzethez igazodva, a lehetőségekhez mérten láttak munkához.

Reményik Sándor, látszólag meghasonlott a világgal, egy belső, szuverén költői univerzumot épített ki. A „magam vagyok és boldog egyedül” (*Hogy örvénylik*), a „mert én fáradt vagyok, / mert én gyenge vagyok” (*Az eljövendőt várom*) attitűd végigvonul egész költészetén. Bár tudja tudja: „A sorsa elől nem fut senki el.” (*Anteus*) Magánya boldog szigete csak pillanatnyi menedék, mely Nessus-ingként szorítja. Cáfolja, hogy hátat fordított volna a világnak: „Ó ne higgyétek ezt, / Miként a kicsinyhitűek teszik. / Ha töletek százszor távol vagyok: / Bizony mondom, én veletek vagyok / Mind e világnak végezeteig.” („*Szálla alá poklokra*”) Társalansága – bár neki is voltak fűszálpercei – egyre elviselhetlenebb: „Magamhoz vonnék néha valakit / Közel, közel, / Közel hozzám a félelmes magányba. (...) Hozzátok vissza az én szívemet. – / Szeretni akarok.” (*És a szívem is elhagyott engem*) Szeretete, amiként azt még 1920-ban megvallotta, életre szóló érzésként él benne: „Szeretlek, népem, mindhalálig.” (*Mindhalálig*) Fogadalma, a nemzetéhez való hűség, valóban a sírig kísérte.

Bár élete alkonyán azt foglalta versbe, hogy „Én nem füleltem éber értelemmel / Az élet orgonázó titkait” (*Rádióba mondom*), továbbá, hogy „Nem, nem születtem hódítónak. / S ahogy öszülnek mindinkább az évek: / Én, ki a dalra tettem sorsomat, / Érzem: az Élet nagyobb, mint az Ének.” (*Nem születtem hódítónak*), életműve, költészete cáfolja azt. Idézzük példaként az 1923. novemberében írott versét, amely határozott költői kiállás a közösségi elhivatottság mellett. „Nem, nem, versem, te nem vagy szuverén, (...) Te másokért, mások számára vagy. / Örömszerző vagyok általad én.” (*Az örömszerzés programja*) Sőt annál is több: „Kenyér vagyok, mindennapi kenyér, / Lelki kenyér az éhező sziveknek, / Asztaláldás mindenki asztalán.” (*Mindennapi kenyér*) Ars poetica-ként önti szavakba az *Egy eszme indul*

című kötete ajánló soraiban: „Szeretném, ha e versek lelket, szeretetet, szépségben feloldott szomorúságot és egy kevés új erőt vihetnének mindenhová, ahol magyarok élnek.”

A nagy lombhullás poétájában, ki valaha Sámsonként rázta a templom-oszlopot, újra s újra ébred a közösségért cselekvés vágya, lángja. Betegségeiből meggyógyulni sem csak önmagáért akar: „Akarok lenni még egyszer kiáltás... / Ó Doktorom, gyógyíts meg engemet, – / De ne gyógyíts meg engemet magamnak. / Mert annak jaj csak, ki magának él, / És annak jaj csak, ki magának szenved, / És annak jaj csak, ki meghal – magának. / Gyógyíts meg engem a beteg világnak. / Hadd éljek ismét testvér-közösségben, / Hadd legyek ismét ember és magyar, / Hadd jajduljak velük, ha jajgatok, (...) Legyek még egyszer riadó kiáltás...” (*Valaha voltam...*) Élhet-e elszigeteltségben az a költő, aki ily programmal kíván a sokaság elé állni, aki bírálóival szemben a dal létjoga mellett száll síkra? „...mit tudjátok ti, hogy a dal hol áll meg, / Hol áll meg, hol áll meg, kit hogyan talál meg? / S nem nagyobb doktora-e a nyomornak, / Mint a balgán kuruzsló forradalmak?” („*Elefántcsonttorony*” 1931-ben) Mily szemléletes ellenpólusa a magába zárkózottságnak a beteg költőt meglátogató kalauzról írott költemény?! „Azt hittem, hogy gyökértelen vagyok – / S íme, gyökerem van, / Gyökerem van, / Gyökerem van a népben! / A titokzatos mélyben, / Túl baráton és ismerősön túl / Az ezerarcú ismeretlenségben.” (*Papp Demeter kalauz*) Ez adott önbizalmat számára ahhoz, hogy tűz látta phönix-madárként szóljon kora égető kérdéseiről, hogy új Corday Saroltaként hallassa szavát a hatalomra került hitlerizmus ellen. Ő, aki 1925-ben oly határozottan szólított fel az erdélyi magyarság két végvárának, a templomnak és az iskolának a védelmére, 1935-ben Makkai Sándor püspök Erdélyből történő távozása hírére világgá kiáltja a helytállás ígéjét, megírta a bajokon, gondokon felülemelkedő magatartás parancsát hirdető csodálatos költeményt: „Védd ezt a talpalatnyi telkedet, / Cserépkancsódat és tűzhelyedet, / Utolsó darab száraz kenyered! / De azt azután foggal, tiz körömmel, / Démoni dühvel és örült örömmel – / Ahogy lehet... // Ahogy lehet...” (*Ahogy lehet*) Ugyanily szenvedélyességgel tiltakozik harminckilenc karácsonyán a kibontakozó háború ellen. Erdély visszatérése előestéjén óva inti az erdélyi magyarságot, hogy ha bekövetkezik a fordulat, őrizze meg emberségét: „S esküdj, hogy Te nem leszel az soha, / Aki mások javára tör – / Rabból és páriából lettél ember s szabad. / nem lehetsz börtönőr. (...) S ha igazság lesz a határokon túl: / Legyen a határokon innen is az. / Különben egyet fordul a kerék – / S egy új tél mindent újra behavaz.” (*Vissza ne élj!*) A román-magyar tárgyalások idején felröppent lakosságcsereének a gondolata is kemény sorokat vált ki: „Ezen az áron nem kell a haza (...) A szülőtáj kiterjedhet hazává, / De a haza szülőtáját nem ad.” (*A torz-szülött*)

1941 májusában a *Korszerűtlen versek*-be sűríti élete, költészete értelmét. Ő, aki oly elszántan vállalta a rá mért szerepet – „Elnyomott, s néma tömegeknek / Felszakadó sikolya lenni.” (*Nagy áron*) –, a magyar identitás örök kérdésére is adekvát, ma is hatályos érvényű választ talál: „Magyarok voltak Magyarország nélkül, / Magyarok vannak Magyarország nélkül, / Magyarok lesznek Magyarország nélkül. / Mert az országnál mélyebb a magyarság. (...) Országokat lehet szétdarabolni: / Nem lehet legyilkolni a lelkeket!” (*Mi a magyar?*)

Versei csodálatos birodalmában való elmélyedésünk, nyilván hiányos, csonka. Hisz szólni lehetne, kellene a természetet megéneklő csodálatos költeményeiről éppúgy, mint istenes verseiről, valamint a soha el nem nyert szerelem költői gyöngyszemeiről.

Zárjuk e sorokat a pályája elején írott, ám igaz költői látomássá magasodott verse szavaival: „A holtom után ne keressetek, / Leszek sehol – és mindenütt leszek.” (*Végrendelet*) Mi, kései utódai, kerestük és megtaláltuk őt. A jobb megismerés szándékában segítségünkre jön a Nap Kiadónál Dávid Gyula erdélyi irodalomtörténész által összeállított Emlékezet-kötet, melyről az alábbiakban szólunk.

„...s mégis ő az erdélyi költő”

Németh László 1927-ben írott erdélyi portrészorozatában költőnkéről is igen találó, ma is helytálló értékelést nyújtott: „Van nagyobb költője Erdélynek, mint ő, s mégis ő az erdélyi költő. (...) a magyarság dolgait nem a mi békaegérharcaink vakondtávlatából nézi, de a történelem póruljártjainak az igazlításával. (...) Első versei a magyar epigon-líra s a magyar konzervativizmus sablonos villanásai, de ahogy az erdélyi új magyar világ tengelyébe kerül, költészete és szempontjai egyre nemesednek, emelkednek, konzervativizmusa erdélyi konzervativizmus már: türelem, szeretet, minden csepp erő megbecsülése hatja át, s emberi emelkedése megérzik lírájában is.”

Erdélyisége, a megszenvedett történelemből eredő fájdalom, konzervativizmusa – olyan fundamentumok, amelyre Reményik Sándor életműve épül. Ezt a felismerést erősítik, támasztják alá a kortársak emlékezései, bírálatai, értékelő írásai is. Személyiségjegyei közül Áprily Lajos a homo moralis-t, valamint a nemzetszolgálat költői elhivatottságát emeli ki. Volt tanára, Imre Sándor a kisdíjakban kibontakozó elszántság csíráját – „ő a nemzetet akarja szolgálni úgy, ahogyan majd szükség lesz rá” – eleveníti fel. A kibontakozás rögzös útjára vetnek fényt a pályatárshoz, Olosz Lajoshoz írt levelek: „hatalmas feszítőerők lüktetnek bennem” (1913), „...boldogságunk fő akadályai nem a világban, hanem a magunk lelki szervezetében rejlenek”. (1914) Járosi Andor evangélikus lelkész az istenkereső költő arcvonásait rajzolja meg: „...megvilágosodott előtte, hogy az Írás nem kép és nem hasonlat, hanem a szó reformátori értelmében Ige.”

A *megváltó vers* című fejezet igen értékes vonulatába tartoznak azok az írások, amelyek Reményik Sándor érzelemvilágát tárják fel, jelesen a Szőcs Jenőné Szilágyi Piroskához és Judik Józsefné Imre Ilonkához fűződő költői tisztaságú kapcsolatot. Erről szólnak a levelek, erről a róluk írt költemények. Az utóbbiak közül a legcsodálatosabbak: a *Maradj velem!*, az *Álmodsz-e róla?*, melyekben a társtalanság érzésének kínzó szomorúsága, a vágyott, de valójában el nem ért szerelem fölötti fájdalom szólal meg, irodalmunk legszebb szerelmes versei szintjén. Kántor Lajos utal arra, hogy a Reményik-hagyaték fokozatos feltárulásával a költő líráját meghatározó „belső parancsok” válnak egyre világosabbá előttünk. Ezek sorában elemzi a Piroska- és Ilonka-verseket, akiket valóban magával vitt az irodalomtörténetbe.

Erdélyt Trianon leszakította az anyaországról. Súlyos következményei közé tartozik tízezrek kivándorlása, „repatriálása”. A Végvári-versek – e történelmi katalizma kicsapódásai – a kritika számára sem maradhattak közömbösek, elhanyagolhatók. Kosztolányi Dezső szerint „Végvári a rab Erdély költője (...), aki a román szuronyok között a magyarság jajveszékésének ad hangot”. Schöpflin Aladár szerint e versek „kortörténeti dokumentumok”, a költő „az egyedüli, aki nem frázisokat variál, hanem csakugyan, érezhetően és szuggesztív őszinteséggel azt az indulatot énekli, amely lelkében forr és kavarg”. Biczó János Tompa Mihálynak az önkényuralom idején írott költeményeihez hasonlítja: „az elárvult Erdély fájdalmát sikították a nagy magyar tél süket éjszakájába (...) hazafias rajongást, hitet, megnőtt bánatot hirdet minden sora”. Költői életútjának bemutatásakor – jeleztük – ezt az attitűdöt maga is zsákutcának ítélte, föladta. Az utókor számára a feledésbe merült Végvárit túlélő értékes mozaikja az *Eredj, ha tudsz!* című költemény. Üzenete mindmáig időszerű. Ő betartotta az 1920-ban Olosz Lajosnak írott szavait: „És itt leszek, amíg számomra lehetséges lesz.”

A húszas években sorra megjelenő köteteit követő kortársi elismerés sem késik. Molter Károly a *Vadvizek zúgása* megjelenésekor a természet költőjét üdvözlí: „Szkepszisnek nyoma sincs e verseiben, pozitív hit melenget minden sorában, életigenlése öröme utal, holott formáiban ízig-vérig benne gyökerezik a felszínes múltat, a sallangot tagadó jelenben.” Hartman János a Budapesten kiadott *A műhelyből* című kötetről írva „erdélyi irodalmunk

legfőbb erőssége”-nek nevezi; Kristóf György a költő hivatásérzetét hangsúlyozza ki. Kovács László az *Atlantisz harangoz* című kötetéről írott méltatásában a költő egyéni élete és a történelmi helyzet pompás találkozásáról ír. Szentimrei Jenő tíz év költői termése alapján végzi el az első hazai összegzést Reményik Sándor költészetéről. Írása – bíráló észrevételei ellenére – pozitív értékeléssel zárul: „maradandó emléke a korszaknak”. Alszeghy Zsolt tanulmánya ugyanez időszak költői termését teszi mérlegre. Értékelését a költő ars poeticá-ját megfogalmazó vallomásra építi: „A költészetet olyan növénynek tekintem, melynek magja a mindenki lelkében élő hangulat, virágja a művészi forma, legdrágább gyümölcse pedig a magasabb rendű élet.” (Gondolatok a költészetéről) Költői világának alaptételét a lutheri „itt állok, másképp nem tehetek” aforizmából indítja, abból a magatartásból, amely a „lélek érzéstartalmá”-ra, felelősségérzetére alapozódik: „másokon akar lantjának szavával gyógyítani, mások redőit elsimítani”. Ez tette őt „az erdélyi magyarság fájdalmának kürtjévé”, a „hazavesztés kegyetlen fájdalmá”-nak megszólaltatójává”. Befelé forduló költészetének is egyetlen célja marad: „a vigasztalás”.

Ennek hátszelét, erőforrását olvashatjuk ki Lám Béla baráti visszaemlékezéséből, aki a lélekkereső, a szabadságszerető költőre koncentrált: azt kereste az emberekben, azt kereste a természetben. Ő, kinek élete „végtelen tusakodás volt a betegséggel”, sosem adta fel. Soraiból egy csodálatos barátság emléke tárul fel, egy szomorú arc tekint felénk. Juhász Géza hívja fel a figyelmet arra, hogy „sorsa valóban: állandó párbaj: a világgal, önmagával és művészetével, örök párbaj az Istennel”. A lét és nemlét határszélén viaskodó költő munkásságában a „haláldicséret mégsem a reménytelenség dala, s ez a költészet végelemzésben nem pesszimista”. Vita Zsigmond a *Kenyér helyett* című kötetéből az örömszerzés programját olvassa ki, azt az igyekezetet, mely parancsoló hivatásként állt előtte: „egy népnek szépséget, hitet hirdetni”. Sosem vágyott népszerűsége. Neve – Dsida Jenő szavai szerint – mégis fogalom lett, „zászló, melyre esküsznek az abszolút szépért, nemesért, emberi tartalommal telített irodalmiságért lelkesedők”. Spectator – a két világháború közötti neves erdélyi publicista – értékelése ennél is összetettebb képet fest róla: „Reményik Sándor nemcsak önmagát és költészetét képviseli, hanem a transzilván magyar és általános emberi jelentőség szellemi összességét: a könyvet, a lapot, a képet, az iskolát, a színházat, a templomot, a zenét, mindent, ami igazi emberfiának lelki építésére való”. Rónay György a nyugatosoktól eltérő vonásait mutatja föl, kiemelve az azoktól eltérő tájszemléletet, sajátos, a kor atmoszférájának lecsapódásától különböző költői világot tárja az olvasó elé, azt a költőt, aki „nem azonosítja a morált a költészettel, de vallja, hogy az igazi szép nem lehet morálelles”. Sík Sándor „ritka nemességű, mélységű és melegségű ember-egyéniesség”-nek nevezi, aki költészetében „a hangulati és gondolati elemek teljes egység”-t valósítja meg, verseiben „a jelentés uralkodik az ábrázolás és a hangzás felett”; „szívesebben lesz pongyola, mint kiszámított, jobban irtózik a bravúrtól, a virtuozitástól, mint a nehézkességtől”. Vajthó László „a Szeretet és a Jóság költője”-ként aposztrofálja. A *Romon virág* című Reményik-kötet az Erdélyi Szépmíves Céh századik kiadványaként jelent meg. Csuka Zoltánt az e kötetben olvasható „könnyesen bizakodó versei” ragadják meg, a költőt „az erdélyi pásztortűz őrizője”-nek nevezi. Ez távolról sem azonosítható a bezárkózás, az elefántcsonttoronyba menekülés szándékával.

Reményik Sándor a legnehezebb időkben is bízott egy tágabb, egyetemesebb világban: „Hisszük, hogy állandó belmisszióval önmagunk között s a lélek végtelen lehetőségeivel a hátunk mögött, a lélekbe való visszavonulás végtelen útjában bízva, egyszer majd nyilvánvalóan is otthonra találunk a minket körülvevő népek között” – cáfolta Makkai Sándor püspök *Nem lehet* című írásában fölvetett, a kisebbségi lét lehetetlenségét, kilátástalanságát hirdető kérdést 1937 februárjában, a kolozsvári Ellenzékben megjelent írásában. Elutasítja a Magyarországon eluralkodó, fegyverrel létrehozandó revízió szemléletét: „A háborúba pedig bele-

pusztulhat az *egész* magyarság, sőt bizonyára bele is pusztul a megmaradt csonka rész is, és – »az utolsó akácfaig« elveszítheti »szuverenitását.« (Lehet, mert kell)

A költő ötvenedik születésnapját köszöntők sorában ott találjuk a már súlyos beteg Babits Mihályt is. A Nyugat című folyóiratban megjelent méltató írását e szavakkal zárja: „A költő Reményik évei nehéz évek voltak. Nehéz és küzdelmes kisebbségi évek, ezer veszéllyel és kelepcével. Azt hiszem, ebben a helyzetben senki sem tudott volna tökéletesebben viselkedni, mint Reményik viselkedett. A költői tehetség nem volt elég itt, sőt nem is volt a legfontosabb. A versekhez ember kellett, s a költő értékei emberi értékek. Ember, erdélyi ember és magyar.” Csuka Zoltán újabb vonásokat rajzol e portréhoz: „Engedelmes eszköze a sorsnak és az Istennek (...) Erdélyiség, magyarság és emberség van benne. Európaiság.” Sorait költői kérdéssel zárja: „Vajon mikor érünk fel hozzá?”

Ekkor már nemcsak az üzenetküldő Babits Mihály, Reményik Sándor is a halál árnyékában él. Rafaela Raffaelli nővérhez írott levelében, 1941 áprilisában mégsem az elmúlásra gondol: „...nagyon szeretnék még élni, az eddiginél Istennek tetszőbb életet, nem csak a versben, hanem általában lélekben, igazságban és másoknak örömet szerző *munkásságban*”. Ez már nem adatott meg neki.

Reményik Sándor halála – 1941. október 24. – megnyitotta az utat az immár lezárt életmű értékelése előtt. A sort e kötetben László Dezső írása nyitja meg. Címe – Reményik és Ady – elgondolkodtató. Lehet-e köztük, a két, rendkívül ellentétes költői lélek és költészet között bármiféle párhuzamot vonni? Nem is akarja azt. Az új idők új költői parancsára hívja fel a figyelmet. „A kisebbségi sorsban adott új világ- és nemzeti helyzetben többé nem arra van szükség, hogy egyoldalúan csupán a hiányokról beszéljünk, hanem sokkal inkább arra, hogy méltóságtudatunkat helyreállítva, minden erőnk összeszedésével új világot építsünk magunknak. Reményik nem messze nyugatra, hanem az erdélyi életbe tekint, nem messzi távolokból, hanem az élet mélységeiből keresi azokat az erőket, amelyekre a Trianon utáni magyarságnak szüksége van. (...) *Ahogy lehet*, mindent meg kell tenni, hogy meg tudjuk tartani magyarnak és az emberiséghez méltónak a kisebbségi magyarságot.” A két költői arculat – a kétféle úriság, a kétféle borúlátás – egymás mellé állítása tanulságos következtetésekre vezet: „Ady csak adventig jutott el. Reményik pedig végigjárta az üdvösség karácsonytól pünkösdig vezető egész útját”; „*Ady a saját korában egy nemzedék költője volt*. Reményik vita nélkül már korábban *egész nemzetéé*, s szavára minden magyar lélek ösztönösen rezonált.” Új időknek új dalai? „Mind a ketten *örök magyarok*: szerves részei, kifejezői és formálói a magyar sorsnak, a magyar kérdéseknek s az örök magyar szellemnek. (...) Ady inkább megszemélyesítő *művésze*, Reményik pedig *hangszere* a nemzeti életnek.”

Az elhunyt költő a pályatársai részéről is elismerésben részesül. Jékely Zoltán a „sehol sincs és mindenütt jelen van” költő arcát idézi elénk. Berde Mária a költészete két alapvonását – „hit és hazaszeretet” – hangsúlyozza. Szentimrei Jenő, a hajdani ellenfél zászlaját hajtja meg emléke előtt. Molter Károly a Reményik-költészet sikerének titkát kívánja feltárni: – „Hogy került egész Erdély a hatása alá, hogy lett ez a szinte dekadens jelenség a nemzeti egység jelképévé, a hősi emberség sziklájává? Hogy élhetett, saját magának elégtelen erővel – milliónak?” Költészetének három kritériumát emeli ki: a művészeti különállás, a közösséggel való együttérzés, az erkölcsi erő. Vita Zsigmond, aki Észak-Erdély visszatérése után is Nagyenyeden maradt, a további küzdelemre a tőle nyert erőt hangsúlyozza: „szavába kapaszkodva gyűrjük le ismét a habokat”. Áprily Lajos a lélek örök jegyesére emlékezik, költészetének legbecsesebb alkotásait idézi a kortársak elé.

Ezzel lezárul az a korszak, amely szinte osztatlan elismerésben részesítette Reményik Sándort. Következett életművének ideológiai alapú elutasítása, az elhallgatás sötét évei, évtizedei. A sort Nagy Istvánnak 1950-ben, az Utunk-ban közölt írása nyitja meg: Reményik Sándor, a

magyar polgárság nacionalista költője. Mily vádakot fogalmaz meg? Individualista; nacionalizmusával „tízezreket kerget hontalanságba”; a nemzeti egység hirdetésével az osztályok létezését tagadja, azzal izgatta Erdély népei egymás ellen, hogy a békeszerződések még változtathatnak az országhatárokon... Írására utolsó mondatai teszik fel a koronát: „Ki volt ő? Abbamaradt jogász és nagynak hazudott költő. Lényegében kispolgár, az urak dicséretén tengődő írástudó...” Súlyos, igaztalan, az emberi méltóságot sértő ítélete nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a későbbiekben, még az ötvenes évek végén a két világháború közti erdélyi magyar irodalom újraértékelése címén kibontakozott Nézzünk hát szembe vitában is elmarasztaló ítéletet kapjon, művei megjelentetését újabb évtizedekig odázzák el.

A kötet szerkesztője találóan írta az utolsó fejezet élére: Non omnis moriar. Nem halok meg egészen. Reményik Sándor valóban nem halt meg. Életműve fönixmadárként támadt fel az ideológiai terror ásta sírból. Nagy István írása az értékrombolás és -tagadás kordokumentumaként, az elfogultság elriasztó példajaként marad fenn.

A változás, az oldódás első jele volt a bevezetőben említett Erdélyi Helikon antológia. A kötet bevezetőjében Szemlér Ferenc „a jól értelmezett transzilvanizmus emberi testvériséget hirdető és mélyen átértzett humanizmust valló” költőt méltatja. Imre Lászlónak az Irodalomtörténetben 1980-ban közölt tanulmánya a megragadható lehetőségek ösvényére – fejezet a magyar humanista, antifasiszta költészet történetéből – lépve szól(hat) Reményik Sándor élete utolsó korszakában írott költeményeiről. „...élete végén szembefordult a nagyhatalmi törekvésekkel (...) ez a »szembefordulás« korántsem törés világnézeti és költői fejlődésében, hanem aszketikusan etikus életének és költői magatartásának logikus zárómozzanata”. Ebben a kontextusban az önvizsgálat, a önmaga revízióját megcselekvő versek kerülnek előtérbe. Véggöveketetése azonban általános érvényű megbecsüléshez vezet: pályáját, életművét a romániai magyar költészet kiiktathatatlan részének tekinti. A költő elismerését szorgalmazó értékelés a Marosi Péter által írott, az Utunkban az előbbivel egy esztendőben közölt tanulmányban Erdélyben is megerősítést nyert. Teljes irodalomtörténeti rehabilitálásról ezúttal sem beszélhetünk, a kritikus „nem összes, nem összegyűjtött, legalább válogatott” verseinek kiadását sürgeti. Okos érveléssel: „nincs a két világháború közötti éveknek olyan jelentős román írója, akinek életműve vagy annak jelentős része ne jelent volna meg újra a felszabadulás óta eltelt három és fél évtizedben. Mi mire várunk?” Három esztendő múlva vehettük kezünkbe az alaposan megrostált Reményik Sándor-kötetet.

Kántor Lajos 2000-ben megjelent Reményik-tanulmánya már szabadon szólhatott mindazon költői értékekről, amelyek a költői pálya során keletkeztek: „az idegenbe szakadt nemzetrésszel együtt átélt kétségbeesés”-ről, „a magyar szemmel nézett erdélyi valóság”-ról, a nemzeti önvédelem, a szülőföld, az anyanyelv őrzése szolgálatáról, a nemzet jövője iránti félelemről, a *Ki kezdte?* és az *Egymás mellett soha?* ma is megszívlelendő, önmérsékletre intő szentenciáiról.

Minden újabb Reményik-kötet közelebb visz a költő élete és életműve jobb megismeréséhez. Ehhez a szándékhoz, törekvéshez nyújt segédkezet, eligazítást a Nap Kiadó által megjelentetett kötet. Hozzásegít ahhoz, hogy minden eddiginél gazdagabb, letisztultabb képet nyerhessünk róla.

Németh László és Nagybánya

„Szülőföldem Mezőszilas” – volt a hetvenes évek elején a Magyar Televízióban bemutatott filmriport címe. Csalódást éreztem, mely csak akkor oldódott, amikor az 1970-ben írt szövegkötvet is elolvashattam. „Én szép helyen születtem: Nagybányán, a század eleji festőiskola otthonában.”²¹⁴

S akiről a film szólt: Németh László, a XX. századi magyar irodalom egyik legnagyobb személyisége.

Németh László és Nagybánya...

Miként őrzi közemlékezetében a szülőváros? Ha fellapozzuk a helyi sajtó – Bányavidéki Fáklya, Bányavidéki Új Szó és annak melléklete az Erdélyi Féniks, valamint a Gutin-melléki Friss Újság – kollektívát, a 70 éves író köszöntésétől az utóbbi évek születésnapjához megemlékezéséig számos írás jelzi, hogy Nagybánya híven ápolja kimagasló fia emlékezetét. A sajtóban megjelent írások mellett szólnunk kell az író születése 90., halála 20., valamint születése centenáriumi évfordulóján a Híd utcai református templomban, a Németh László Társasággal közösen tartott konferenciákról. A rendezvényeken elhangzottak nyomtatásban is megjelentek.²¹⁵ Az 1991-es ünnepeken a szülőhely tisztelete jeléül a templom előcsarnokában emléktáblát avattunk – a bronz dombormű Törös Gábor szobrászművész alkotása –, amelyen, a babérkoszorúval övezett portré alatt ez olvasható: „Németh László Nagybánya szülötte Születésének 90. évfordulóján állította a nagybányai RMDSZ és a Református Egyház”. Különös elégtétellel kell szólnunk arról, hogy az 1998-ban ismét önállóvá vált nagybányai magyar gimnázium Németh László nevét vette fel, intézményesítve emlékének ápolását, őrzését. A jobb megismerés lehetőségét kínálták Németh László egyes regényének romániai kiadásai, színműveinek bemutatói.

A család, Németh László születése után két évvel elköltözött a városból. A későbbi író csak tizenhét évesen tért vissza egy hónapra... és sose látta többé. Joggal kérdezzük: miként emlékezhet szülővárosára? Előlegezzünk csupán ennyit: meglepő színesen és gazdagon. Ennek kutatásakor kísértett meg egy gondolat: vajon nem provincializmus a részt kiemelni, felmutatni az egészből? De ez a kiemelés, bemutatás semmiképp sem a túlértékelés kedvéért történik, csupán annak igazolására, hogy a szülőhely mély nyomot hagyott benne, s azért, hogy e hajszálgyökereket fölmutatva erősítsük a büszkeséget, azt az örömteli tudatot, hogy a nagy író földinknek vallhatjuk.

Az életműben előforduló nagybányai motívumok, a visszaemlékezések elsődleges és tartós forrása az író édesapja volt.

²¹⁴ Németh László: *Utolsó széttekintés*, 715. old.

²¹⁵ Az 1991-ben lezajlott rendezvény anyaga – Sándor Iván, Kereskényi Sándor, Máriás József és Monostori Imre beszéde – a Németh László Társaság és a Vörösmarty Társaság kiadásában 1992-ben megjelent *Az író rejtettebb birtokán* c. kötetben; az 1995-ös megemlékezés – Fábán Ernő, Máriás József, Veress Dániel, Németh Ágnes, Kovács Ferenc, Metz József, Füzi László, Dávid Lajos beszéde – a Misztótfalusi Kis Miklós Közművelődési Egyesület kiadásában megjelenő EMKE Füzetek 5-6. számában, *In memoriam Németh László* címmel, mellékletében közli Németh László romániai bibliográfiáját; a 2001. évi centenáriumi tiszteletadás – előadók: Monostori Imre, Pomogáts Béla, Németh Csilla, Kántor Lajos, Cs. Varga István, Cseke Péter, Máriás József, Veress Dániel, Vida Zoltán, Dávid Lajos – a Bányavidéki Új Szó különkiadásában megjelent Erdélyi Féniks 2001. április 18-i számában.

„...én is nagybányai vagyok, az apám ott volt tanár”

– mondta 1960-ban Németh László az ugyancsak nagybányai születésű Tersánszky Józsi Jenőnek.²¹⁶

Németh Józsefet a „szeszélyes tanársors” dobta az akkoriban mintegy 10 000 lakosú bányaváros állami főgimnáziumába. A kisvárosban egy tanári kinevezés is esemény volt. A Nagybánya és Vidéke 1897. szeptember 12-i számában olvashatjuk a hírt: „változások a tanári karban”. A lap dr. Gyiszalovics Vidor, dr. Káplány Antal és Gedai József mellett Németh József okleveles tanár kinevezéséről tudósítja olvasóit. A főgimnázium 1897-98-as tanévről szóló XI. évi értesítőjében, az új tanárok rovatában ezt olvashatjuk: „Németh József végzett tanárjelölt helyettes tanár, a vallás- és közoktatási minisztérium 1897. augusztus 31-én kelt 54 998. sz. rendelete értelmében”.

Hova is került a dunántúli módos paraszti környezetből kiemelkedett ifjú értelmiségi? Egy gazdag történelmi múlttal bíró bányavárosba, amelynek akkoriban legnagyobb eseménye a Hollósy Simon vezette festőiskola létrejötte és mozgalmas, a közfigyelem előterében levő művészi tevékenysége. A műkedvelő színjátszás évszázados hagyományra tekint vissza. A kaszinó 1834-től, a polgári kör 1869-től, a nőegylet 1861-től működik. Emellett torna- és korcsolyatársaság, katolikus legényegylet, az iparos ifjúság önképző egyesülete, a kereskedő ifjak köre teszi változatossá a társadalmi és kulturális életet.²¹⁷ A városban a századforduló éveiben két magyar újság – a Nagybánya, valamint a Nagybánya és Vidéke – és három nyomda működik. A főgimnázium egyike Erdély legrégebbi középfokú intézményeinek: Németh József odaérkezésekor három és félszáz éves hagyományt mondhat magáénak. A frissen kinevezett ifjú tanár hajdani elődei közt tarthatjuk számon Baróti Szabó Dávidot, Szentjóni Szabó Lászlót, a schola nevezetes diákjai sorában pedig Misztótfalusi Kis Miklóst, Lendvay Márton színművészt, Schönherr Gyula történészt, Thorma János festőművészt. A gimnázium felszereltségéről, ellátottságáról beszédesen vallanak az 1896-97-es tanévről kiadott értesítőben olvasható adatok: a tanári könyvtár 1930 kötetet, 196 tudományos folyóiratot, s 170 db középiskolai történetet (monográfiát), az ifjúsági könyvtár pedig 1234 kötetet számlál; a természettani műtár 25 db különféle eszközt, a természettudományi tár 2391 db állattani, 864 növénytani, 1019 ásványi és 1167 db vegyes szemléltető tárgyat számlál; a vegytani szertár 439, a földrajzi 94, a rajzszeret 620 db szemléltető eszközzel rendelkezik; a testnevelést 383 eszköz segíti; emellett történelmi és régiségtani tárgyak, pénz- és éremgyűjtemény van a gimnázium birtokában.²¹⁸

A képesített helyettes tanár első beosztásai: a tornaszerek őre, történelmet tanít a III., VII., és VIII. osztályban, hetenként 15 órában, s emellett képesített tornatanítóként az egy évvel korábban oda helyezett, nagybányai születésű Incze Lajossal együtt tanítja a tornát.²¹⁹ Az 1898-99-es tanévben a tanári tanácskozás jegyzője lesz, s mindjárt a tanév elején kellemes meglepetés éri: „A tanári karban az idén csak annyi változás történt, hogy Németh József

²¹⁶ Németh László: *Sajkódi esték*, 382. old.

²¹⁷ *Szatmár vár megye monográfiája* (1906) Nagybányára vonatkozó adataiból.

²¹⁸ *A nagybányai m. kir. állami főgimnázium X. évi értesítője az 1896-97-es tanévről*. Közzéteszi Vida Aladár igazgató. Nagybánya, 1897. A gimnáziumról, Németh József ott töltött éveiről Metz József írt átfogó tanulmányt *Portré – hármas megközelítésben* címmel. Lásd: *In memoriam Németh László 1901-1975 c. kötet*. EMKE Füzetek 5-6. A Misztótfalusi Kis Miklós Közművelődési Egyesület kiadása Nagybánya, 1995 42-55. old.

²¹⁹ A XI. évi értesítőből (a címlap többi adataiban csak a sor- és évszámok váltakoznak.)

történelemből s a földrajzból képesített tanárt a nmlt. V. és K. Minisztérium 1898. évi okt. hó 17-én 71 168. sz. rendeletével a nagybányai állami főgimnázium rendes tanárává nevezte ki. Németh József rendes tanár hivatalos esküjét az egész tanári kar jelenlétében 1898. évi. nov. hó 7-én tette le az igazgató kezébe.”²²⁰ A következő tanév tovább bővíti munkakörét: miután egyhavi játéktanfolyamon vesz részt, játékdélutánokat vezet a III. és IV. osztályban, hetenként két órában.²²¹ Mindenképp szakmai elismerésnek számít, hogy a minisztérium 1901. december 27-én rendes tanári minőségében megerősítette,²²² s fél év múlva magasabb fizetési kategóriába sorolta.²²³ Külön kell említeni a tornatanítást. Az évenkénti gimnáziumi tornaünnepély, illetve a megyei, tankerületi és országos tornaversenyekről való visszatérés a bányaváros számon tartott eseménye. A díszes felvonulás élén a bányászzenekar halad, a helyi versenyek döntőbírói sorában a város előkelőségei is részt vesznek. A helyi lap mindenkor beszámol az eseményekről, meleg szavakkal dicséri a két pedagógust.

A kisváros középtanodájának tanárai számottevő kulturális-nevelő – mai szóval: iskolán kívüli – tevékenységet fejtettek ki. Különböző ünnepélyek, évfordulók nyújtanak alkalmat arra, hogy a történelemtanár nyilvánosan szerepelhessen. Alig érkezik a városba, a helyi lap arról ad hírt, hogy „a kereskedő ifjak körének estélye folyó hó 20-án a polgári körben igen szépen sikerült. Németh József igen érdekes felolvasását nagy tetszéssel fogadta a jelen levő szép számú közönség.”²²⁴ A hetilap közli *A városok fejlődéséről szóló tanulmányt*.²²⁵ Az ott töltött második tanévről beszámoló XII. évi értesítő *A történetírás és a humanisták* címmel adja közre Németh József értekezését, amelyet rövidítve a helyi lap is megjelentet.²²⁶ A Nagybánya és Vidéke pár hónappal későbbi számában tudósít arról, hogy „a szatmármegyei naptár II. évfolyama közleményt hoz Németh Józseftől”.²²⁷ A XIV. évi értesítőben ugyanakkor egy érdekes kezdeményezésről olvashatunk: „...elhatározták, hogy a művelt középosztály részére a főgimnáziumban tudományos irányú népszerű fölolvasásokat fognak tartani.” Ezek műsoraiban Németh József gyakran szerepelt előadóként.²²⁸

De ennél is tovább szélesíthetjük a társasági, közösségi életben való részvétel körét. Rendszeresen befizet a református egyház hagyományos batyubájljaira, adakozik a Lendvay-szoboralap²²⁹ javára, alapító, évdíjas rendes tagja a nagybányai Múzeum Egyesületnek,²³⁰ részt vesz a polgári olvasóköri rendezvényein.

²²⁰ A XII. évi értesítóből.

²²¹ A XIV. évi értesítóből.

²²² A XV. évi értesítóből.

²²³ Nagybánya és Vidéke 1902. július 13.

²²⁴ Uo. 1897. november 28.

²²⁵ Uo. 1897. november 28. és december 5.

²²⁶ Uo. 1899. július 2.

²²⁷ Uo. 1899. november 19.

²²⁸ Az 1901-1902-ben tartott szabad lyceumi és egyéb alkalmi előadásaiival kapcsolatosan lásd: Nagybánya és Vidéke 1901. március 3., április 21 és 28., május 12; 1902. március 23., szeptember 28. számait, valamint a XV. évi értesítő adatait. Előadásai közül egynek a teljes szövegét közli a Nagybánya és Vidéke 1901. április 21. és 28, május 12. száma.

²²⁹ Lendvay Márton színművész szobrát 1900. november 6-án leplezték le. Többszörös átköltöztetés után ma a városi ligetben áll.

Az öt és féléves tartalmas nagybányai tartózkodásról szóló krónikát egészítsük ki a magánélet eseményeivel, melyek fontosabb mozzanatai ugyancsak a nyilvánosság előtt zajlottak. A fiatal tanár alig egy éve van a városban, amikor az újságolvasó közönség bizonyára meglepetéssel olvashatja az 1899. január 1-én megjelent újsághírt: „Németh József helybeli áll. főgimnáziumi tanár a napokban jegyezte el Gaál Samu államvasúti főmérnök leányát: Vilmát”, s alig két hónap múlva: „Kihirdetés alatt állnak: Németh József nagybányai és Gaál Karolina Vilma budapesti lakosok”.²³¹ Két esztendő múlva pedig a lap olvasói azt is megtudhatták, hogy Németh Józsefnek fia született, akit László Károly névre kereszteltek.²³²

Németh József naplójában részletesen ír a Nagybányán töltött évekről, sok-sok apróbb-nagyobb esemény fölemlítésével szól a városról, a tanári karról, saját életének színességéről, mozgalmasságáról. Április 19-i bejegyzésében olvashatjuk: „tegnap este 1/2 11 órakor vagy 5-6 óra vajúdás után Vilma egészséges fiút szült, súlya 3 kgr. (...) Nagy az öröm, hogy szerencsésen meglett, meg hogy fiú. László lesz a neve, amint már régen megegyeztünk. Hat felé tudósítást küldtem róla.”²³³ A Nagybánya városi anyakönyvbe 1901. április 24-én, a református egyházközség anyakönyvébe pedig június 12-én jegyezték be.

A gyors szakmai emelkedés, a sikeres beilleszkedés, családalapítás, gyermekáldás – mind-mind Nagybányához köti a fiatal tanárt. Mégsem maradt ott. Az áthelyezési kérelem benyújtásának okaira is fényt vet a napló 1901. január 6-i bejegyzésének néhány sora: „A szünidőt Bpesten és Szilason töltöttük. Most még azt is elmondhatjuk, hogy Pesten kifogástalanul ment minden. (...) Vilmát honvágy fogta el, többször vitát idézett elő köztünk az a kívánsága, hogy mielőbb Bpesten szeretne lakni, mert Bányát, illetve annak lakóit gyűlöli. De hát egyelőre az én érdekem inkább amellest szól, hogy maradjak. Nagyon sokáig én sem óhajtok itt maradni, mert nem elégít ki az itteni helyzet.”²³⁴

Az áthelyezésig még két esztendőt kellett várnia.

E szándékáról talán csak a baráti kör tudhatott s a tanári kar. A helyi lap 1903. január 25-én közli a hírt: „Németh József helybeli állami főgimnáziumi rendes tanárt a miniszter, saját kérelmére, Szolnokra helyezte át.”²³⁵

Németh József búcsúzik első szolgálati helyétől, a tanári kar s a város intelligenciája egy törekvő, cselekvő, aktív tanárembertől. Milyen volt ez a búcsú? Ismét a krónikást idézzük, a Nagybánya és Vidéke névtelenségben maradt tudósítóját, aki így számol be az eseményről: „Németh József tiszteletére, ki holnap utazik el új állomáshelyére, Szolnokra, mint előre

²³⁰ A nagybányai Múzeum Egyesület 1899. augusztus 31-én alakult. A végleges alakuló közgyűlésre 1900. augusztus 23-án került sor. Az 1900-i egyesületi évről beszámoló értesítőben, amely Molnár Mihály Könyvnyomtató Műintézetében, 1901-ben készült, Németh József nevét a rendes tagok sorában találjuk, s arról is hírt kapunk, hogy az ifjú tanár jelen volt az alakuló közgyűlésen is. A következő évi értesítőben az évdíjas, rendes tagok sorában szerepel. Jelen volt továbbá az 1902. február 16-án lezajlott közgyűlésen is. Az 1903-i egyesületi évről kiadott értesítőben már nem szerepel. A múzeum, az egyesület munkája eredményeként, 1904. július 19-én nyílt meg.

²³¹ Nagybánya és Vidéke, 1899. február 19.

²³² Uo. 1901. április 28. A Károly keresztnevet keresztapja, Zureich Károly iránti tiszteletből kapta.

²³³ Németh József: *Napló (1898-1911)* II. rész. Forrás XVI. évfolyam 1984. augusztus 68. old.

Németh József naplóját Füzi László tette közzé a Forrás 1984 július-augusztus-szeptemberi számaiban, később könyv alakban is.

²³⁴ Uo. 64. old.

²³⁵ Nagybánya és Vidéke, 1903. január 25.

jeleztük, díszes közös vacsora volt 23-án a polgári körben, hol a vendéglős olcsó és mégis gazdag vacsorával látta el a vendégeket. A vacsora alatt Torday Imre elnök a kör nevében, Vida Aladár mint igazgató, Dergáts Sándor mint hivatal szerint legidősebb tanár mondtak köszöntőket az ünnepeltre. Ezután Németh József meghatottan válaszolt... A dalárda gyönyörű dalokkal lepte meg a búcsúzóit vacsora alatt. Reggelig tartott a kedélyes mulatozás. Az egész vacsora kiváló megnyilatkozása volt a távozó iránt való szeretetnek és tiszteletnek.”²³⁶ A megbecsülés, a ragaszkodás és a szeretet jele a diákok búcsúja, melyről 1903. március 8-án így ír naplójában: „A fiúk különben megnehezítették elutazásomat azzal is, hogy sokan kijöttek 28-án du. a vonathoz; akartak énekelni és beszélni is, de erre már nem került a sor – saját kívánságom folytán. Így is mikor a feleséget megcsókoltam, a jó barátoknak meg a fiúknak intettem, abban a pillanatban nem tudtam visszatartani a sírást, s siettem be a kupéba, hogy fájdalmamat elrejtsem. Életem egy szép korszaka lezárult.”²³⁷

A leköszönő tanár portréjának jobb megvilágításához az egykori nagybányai tanítvány, Tersánszky Józsi Jenő visszaemlékezéseiből idézünk:

„Németh László íróársamnak az édesapja volt a gimnáziumban a történelemtanárom. Egyúttal tornatanárom is.

Na, ami a tornatermet illeti, itt több mint kifogástalan álltam meg a helyemet. Előtornász, csapatvezér lettem és a szertornának kivételes csillaga. Ezzel szemben a történelmi tanulmányok minősítettjének épp olyan notórius bukdosó lettem volna, mint a geometriában. Ha nem így történt, azt kizárólag a Németh József tanárom oktatói zsenijének köszönhetem.

Németh József tanárom az akkori időben, elég nagy elszántsággal, sőt hivatali előmenetele szempontjából elég nagy önfeláldozással tartotta meg előadásait minden osztályban arról, hogy: tankönyveink tartalma és hangja sokhelyütt hajlamos a testvéri osztrák kormány múltbeli cselekedeteinek elkendőzésére. Óráinak több mint a felét a másnapi leckéről való magyarázat foglalta le. Magyarázata után pedig Németh József a katedrára csapta ki a kalkuluskönyvét és így beszélt:

Most meg, fiúk, tudni akarom, hogy megértettétek-e a magyarázatomat? Melyiketek vállalkozik arra, hogy saját szavaival elismételje előttünk, amit tőlem hallott?

Itt aztán egyre-másra megesett, hogy az osztálynak jelesei és kitűnői, még úgy is, hogy előre tanultak a történelemből, mégis lecsúsztak a náluk gyatrább minőségű, de jobb előadó-képességű fiúk mellett. Többek között mellettem is. Sőt egyre sűrűbben ez történt. Annyira, hogy végül már Németh József nehezebb szövegű magyarázatai után egyenesen felém fordult.

– Na, Tersánszky! Figyeltél az előadásra? Akkor el is tudod ismételni az osztálynak. Tessék!

Hát már csak az iskola utáni zavartalan csavargás érdekében is, teljes erőfeszítéssel igyekeztem kivágni a rezet. Mire Németh József mosolygott, és így szólt:

– Helyes! Látom, hogy nem kereskedtél a pad alatt, szokásod szerint. Feleletnek számítom kis-magyarázatodat!

Azzal Németh József behúzott egy nagy kitűnőt a nevem után a kalkuluskönyvébe. Év végén pedig jelesem volt történelemből...

...Németh József tanárom ténykedését mindenképpen az oktatás utolérhetetlen remeklésének becsülöm magamban. Igenis meg merte törni a merev, bürokratikus tanítási módszert, és a célt nézve, egyénileg merte kezelni a tanítványait. Ha aztán forgattam még önművelőleg

²³⁶ Uo. 1903. március 1.

²³⁷ Németh József: *Napló (1898-1911)* III. Rész. Forrás XVI évfolyam 1984 szeptember 77. old.

történelmi munkát, ezt mindenestre az ő útmutatásai szerint szűrtem át szemléletemen. És most, amikor áldom emlékét, nem szerénytelenség vezet, hanem az ő dicsérete...²³⁸

A mindent megszépítő idő adta ez írás melegét? Egy kiváló tanítvány vet fénypásmát egykori tanára feledésnek ítéltetett nevére? „Erdélyi utamon találkoztam egy volt román tanítványával, aki olyasformán emlékezett rá, mint Tersánszky” – írja az író társ cikkének megjelenése után Németh László a *Jó tanár* című visszaemlékezésében s ettől indítva próbálja „megírni belülről is: mi volt annak a sugárzásnak a titka, mely Tersánszkyban is ott tart hatvan esztendő múltán is egy kis benne bujdosó meleget... mi teszi a jó tanárt, milyen lelkület az, amelyre évtizedek múlva is felragyognak, mosolyba borulnak a katedrájára szegzett szemek”. S ebből az igyekezetből egy csodálatosan szép vallomás fakadt. Németh József tanár arculatát világítják meg a sorok: „Tanítványaihoz az is közelebb hozta, hogy gyakorlati ember volt, vagy legalább azzá próbálta nevelni magát. A katedrára lépő tanárok közül az ő mosolygó arca mögé rajzolódott a legtöbb méltányolt testi ügyesség, kézben tartott játék, közös élvezet emléke... Anyámnak volt egy kis igaza, ha azzal vádolta, hogy a háborúba is úgy ment el, mint egy nagy tanulmányi kirándulásra. Az öreg népfölkelő bakák szinte napok alatt alakultak át az ő nyugodtsága, tájékozódó képessége s óvatossága körül diákokká. Amint Szibériában is volt egy pillanat, amikor a hazai út nézése, sóvárgása helyett valami altáji expedícióba is kész lett volna jelentkezni... Legigazibb tanári erénye azonban mégiscsak az ma a szememben, hogy nem akart mást, csak tanár lenni... ismertem egy embert, aki mindent összevéve sokkal különb volt, mint én, s annyi halhatatlansága lesz, amennyit Tersánszky Józsi Jenő ad neki.”²³⁹

Élmények, emlékek Nagybányáról

Nagybánya Németh József több mint három és fél évtizedes tanári pályájának első állomása. Ide kötik házasságának első esztendei, ez a város lett szülőhelye egyetlen fiának. Az előbbiekben már említettük, hogy fölmerült benne a nagybányai letelepedés gondolata. Eltávozása után három évvel, ha csak rövid időre is, visszatér oda. A Petőfi tanya – a nagybányaiak kedvelt kirándulóhelye – emlékkönyvében 1906. július 26-án ott olvasható a bejegyzés: „Németh József és neje. Németh Laci. Szolnok. Incze Gábor III. o. tan. és Incze Sárka. Bányai Ida.” Gábor és Sárka a volt tanártárs, Incze Lajos gyermekei, Bányai Ida pedig a nagynénjük. Családjuk vendégszerető házában Németh László 1918 nyarán tölt el egy felejthetetlen hónapot.

A nagybányai tanárkollégák közül ketten ugyancsak Budapestre költöznek. 1908-ban Kiss Gábor tanképesített matematika- és fizikatanár, 1911-ben pedig Incze Lajos. Nyilvánvaló, hogy találkozásaik alkalmával a bányaváros, a nagybányai emlékek gyakori beszédtemát jelentettek, a hírek áramlása is folytonos volt. Mindez hozzájárulhatott ahhoz, hogy a későbbi író számára a szülőhely ne csak holt fogalom legyen.

Az Incze családdal való bensőséges viszonyról vallanak az alábbi sorok: „Anyám nagyon nehezen barátkozott. Pesten is csak két volt nagybányai tanár családdal jártunk össze. Az egyik családnak, mint régi fővárosiak, a lakást is mi szereztük, jó közel, úgyhogy súlyosabb családi viharokban apám bölcsességiért nemegyszer átszalajtottak... Mi gyerekek együtt cseperedtünk föl. A fiú néhány évvel idősebb volt nálam; őhöz fűződik a legelső emlékem: rossz asztallabakat dobál le a nagybányai veranda padlásáról. A lány egyidős volt velem; van

²³⁸ Tersánszky Józsi Jenő: Jó tanuló – rossz tanuló. Család és Iskola, 1960. 7. sz. 11-12.

²³⁹ Németh László: *Pedagógiai írások*. Válogatta, előszóval és jegyzetekkel ellátta Fábíán Ernő. Kriterion Könyvkiadó. 1980 244-256.

egy képem, az ő ruhájában fényképeztek le a Párizsi Áruházban. Ők nem voltak átmeneti nagybányaiak, mint mi. Az asszony apja őspolgár, gyönyörű szőlője a Morgó oldalában; a nővére – »kereszt« – is ott tanítoskodott; vőlegénye akkor halt meg, tíz-egynéhány évi jegyesség után. Érthető, hogy nem is honosodtak meg soha a Szív utca és Andrassy út sarkán, szegény nénit még a halál is ott érte a tolató vonatok ütközője közt, a nagybányai állomáson.”²⁴⁰

A család, édesapja baráti köre nyújtotta élményforrást a háború sem szikkasztja ki. Bár apja a frontra s hét évig tartó hadifogságba kerül, a kapcsolatok akkor sem szakadnak meg: „anyám barátnőjével, egy volt nagybányai tanárnéval, ápolónői szolgálatra jelentkezett”.²⁴¹ A gyerekek együtt játszanak, s László képzeletbeli háborúsdija Nagybánya, Koltó s a Szamos völgye tájain folyik.”²⁴²

A szülőváros közvetlen megismerésére 1918 nyarán nyílik alkalom. Anyja levegőváltásra küldte Nagybányára, ahol Incze Lajos apósánál, annak szőlőjében tölt felejthetetlen heteket. Ennek beszédes tanúsága az osztálytársának, Oszoly Kálmánnak írott levél.²⁴³ Mindenképp indokolt, hogy hosszan idézzünk belőle, hisz jó néhány élmény, motívum a későbbiekben is visszatér életrajzi műveiben, elbeszéléseiben, regényeiben is.

„Itt vagyok az én napsugaras szülővárosomban, künn egy nyaralóban, melyet almaillattal vesz körül a beláthatatlan gyümölcsök koszorúja. Fölöttem és a messzeségben a hegyek hullámos vonala, lenn a város, amint fürdik az aranyban, és középkori hangulatát a távolban átadja a zöld termőföldek és mezők végtelen egyhangúságának.

Egy nagy üveges verandán írom ezt a levelet. Az ablakon zöld gallyak sandítanak be, sárgán mosolygó almáikat ügyesen rejtve el egy-egy levélpamacs mögé. Valóságos paradicsom van itt körülöttem! Aranypármének, ponyvik, kormos, ököl nagyságú ringló a fákon, alattuk sűrűn összefonódik nedves zöld palásttá a fű. Följebb a bor érik egy meredek lankán, aranyosan forró szőlőszemekben. Van ebben a verőfényes polgári hangulatban valami forradalmi. Mintha egy késő, nyárutói szerelem zsongana, bizseregne a fonnyadó levelek közt. Egy haldokló, beteg poézis, melyet bearanyoz a nyári nap.

Bizony, amikor ideértem, csalódás várt. Négy álló napig szakadt az eső, és a hegyeket sűrű köd lepte be. Talán csak a város ódon házainak állt jól ez a borongós hangulat, szabadon bontakozhatott ki az a misztikus varázs, mely annyira megragadja a magamfajta ábrándozókat. De ötödik nap fölragyogott a kék ég. Éppen az esti órákban, amikor már a nap lecsúszott a messze nyugaton húzódó Avas mögé. Még egész világos volt, de a hegyekre már kék foltok tolakodtak. Egy fatörzsön ültem és gyönyörködve bámultam Bányát. Olvasztott bíborban úszott. A kálvinista templomon mintha távoli tükrök reflexe gyűlt volna egybe. A hegyek pedig violán, feketén meredtek rá, mint egy ébenhajú, komor férfi a gyerekjátékokkal mulatozó aggastyánra. Csodaszép volt. Talán a halvány illat okozta, de azóta szerelmes vagyok a szülőföldembe.”

A levélből áradó lírai hangulat az ott írott versekben is testet öltött: *Álomgálya, Mese, Csúnya volt* című költeményeit csatolja a levélhez, melyek elvontabban ugyan, de ugyanarról az élményről „tudósítanak”.

²⁴⁰ Németh László: *Homályból homályba* I. k. 111-112. A visszaemlékezésben Incze Lajos családjáról van szó, a már említett Gáborról, Sáríkárról. Édesanyjukat valóban a vonat ütötte el, Nagybányán, 1942. október 19-én.

²⁴¹ Uo. 77.

²⁴² Uo. 80 és 108.

²⁴³ Németh László *élete levelekben 1914-1948*. Budapest, 1993 34-39. old.

A negyedszázad múlva írott életrajzi sorok ugyancsak a Bányai-kert csodálatos világát idézik, oly elevenen mint a levélben, a frissen átélt élmény idején. „A városba csak egyszer-kétszer mentünk be, »nagyapáékhoz«, a Híd-utcai templomba, a református papékhoz. Különben az egész hónap ott kinn telt el a szőlőben. Éjszaka az üveges verandán háltam; az ablaktábla sáfrány- és narancsszínei ébresztettek; s ha kinyitottam az ajtót, patakban omlott az almafák – pármének és kormosok – szaga. Bivaly is volt a hegyen; egy nagy kalapos oláh, a Péter bácsi őrizte; annak a vastag teje volt a legelső italom. Mit csináltunk ott egész nap? Potyolóval vertük az almát, a hulladék gyümölcsöt gyűjtögettük a meghízott lóheréből. Néha lesétáltunk a bányához, a Liget szélébe, az uszodáig, egyszer a Petőfi-háznál is voltam egyedül. Volt egy vitabarátom is, a pap fia; nemsokára meghalt tüdővészben. A legfontosabb azonban mégiscsak az volt, hogy ott ismertem meg az új magyar irodalmat. Az Elek Artúr antológiája volt velem, Adynak öt-hat verse volt benne: az *Elillant évek szőlőhegyén*, a *Szeretném, ha szeretnének*; Babbitstól a *Sugár*, a *Danaidák*. A legjobban azonban ekkor még *Az én menyasszonyom* fogott meg: »Mit bánom én, ha utcasarkok rongya«. (...) S magam is írtam egy verset, *Az én menyasszonyom* nyomós kijelentő sorparaiban. Az elejére még emlékszem: »Az élet íze még nem ért a számba, de érzem már a szent undort iránta.« Ez majdnem olyan férfiasan hangzott, mint amit Ady mondott. (...) Rendeztek azonban Nagybányán az eljöveteleink előtt egy bált; azon mi pótoltuk, legényecskék, a harctéren levő korosztályokat. Ezt a bált már csak azért is nehéz lenne elfelednem, mert én az ilyesmin soha jól nem éreztem magamat, azon az estén azonban mintha az ördög bújt volna belém, egy egész kis baccháns csapatot toboroztam magam mögé, fölleskített bakfisokból. Az idősebb lányok szeme, emlékszem, elég kajla mulatságként tükrözte a mi rögtönzött táncfiguráinkat, tánctermeken átvágtató füzérünket, fölhevült viháncolásunkat. A kislányok számára azonban egy-két órára én voltam az Idegen fiú, aki ki tudja, miket tud, amit az itteniek nem. Ők maguk is fölszabadultak a mamák törvényei alól: frissítőket ittak kihevülten; valami szabad tér, kert vagy udvar is volt ott, oda is kiszöktek velem átázott ruhájukban. Énrajtam, emlékszem, szilaj boldogság csapott át, hogy lám, hiszen engem szeretnek a nők; az egész életemet így fogom egy női füzér élén áttáncolni. Olyan tiszta, éterlángszerű volt ez a mámor, hogy később, amikor a hiúságnak ilyenféle diadalittassága kapott el: mindig arra a nagybányai bálra kellett gondolnom, s mondásommá lett: Úszol, mint Bányán a bakfisokkal»²⁴⁴

Az életrajzi írásokat tartalmazó *Homályból homályba* című kötetekben a további kapcsolatszálakra is fény vetül. Igen gyakori a Nagybányára, az ottani emlékekre történő utalás. Ennek alapján rajzolhatjuk meg a benne élő képet a városról, az édesapjához, illetve az íróhoz kötődő személyekről. Kövessük mi is nyomon az emlékezés útján!

1920 tavaszán „sokat voltam együtt volt nagybányai házigazdám teológus fiával. A bányai hegyeken kívül, melybe a megszállás most némi mélabút kevert, főként egy Goethe-sorozat volt az, ami miatt majdnem mindennapos voltam náluk. Az egyetemre átjött néhány nagybányai diák: Tóni, a bohém jogász s Laci, az orvostanhallgató, aki csendes humorral szekundált minden tréfának...²⁴⁵ A gödöllői segédlelkésszé lett Gábor ajánlására Németh László hitszónokként legátuskodott tíz-tizenkét délután. A barátságuk, szorosabb kapcsolatuk a diákévek végeztével sem szakad meg. 1943-ban arról ír, hogy a Bocskay-kerti szőlősből „egy másik utam Nagyváradra vitt, ahol gyerekkori barátom, Incze Gábor volt akkor a pap”.²⁴⁶

²⁴⁴ Németh László: *Homályból homályba*. Életrajzi írások. I. kötet Budapest 1977, 112-114. old.

²⁴⁵ Uo. 194. old. A teológus: Incze Gábor, a jogász: Káplány Antal, Németh József volt nagybányai tanártársának, dr. Káplány Antalnak a fia. Az orvostanhallgató személyét nem sikerült azonosítanom.

²⁴⁶ Uo. 260. old.

Ugyancsak a nagybányai kapcsolatokat erősíti az életrajz egy másik mozzanata is. Németh László az egyetem elvégzését követően a budapesti János Kórházba került gyakornoknak. „Ott a gyermekosztályon apám nagybányai kollégájának a fia volt alorvos, az egyetlen hatalmasság, akinél én is kereshettem egy kis protekciót Budapest közkórházában.”²⁴⁷ Az ott töltött négy-öt hónap ismét lehetőség, alkalom volt arra, hogy beszélgetéseikben néha Nagybánya is szóba kerüljön.

A gyermekkori emlékeket ébren tartó forrást nemcsak a gyerekkori, diákkori barátok táplálták. Néha elég csak egy könyv: „...a múlt tavaszon apám felsőgödi könyvtárocskájában egy emlékezetemből kihalt könyv akadt megint a kezembe, Szilágyi Sándor *Vértanúk a magyar történelemből*”, melyből Árva Bethlen Katáról olvas, s rögzíti gondolatait: „...ifjúsága (...) mint egy gyöngyszem: szinte hihetetlen, hogy ezt az irodalmi gyöngyszemet idáig senki fel nem vette. Pedig ott fekszik, készen, gömbölyűn, még az öreg nagybányai könyvkötő remekből s a Szilágyi Sándor körülményes prózájából is kiragyog: költőt keresve.”²⁴⁸ Tudjuk, költőjét megtalálta. Németh László csodálatos szépségű drámája – *Bethlen Kata* – előzményeként, lám, egy kis nagybányai emlékmozaik is felszínre került.

A közép-európai sors, a tejttestvériség, az egymásrautaltság gondolata ösztönzi a szomszéd népek megismerésére. Kora haladó íróival együtt ő is vallotta, hogy „...annak, ami összeköt, erősebbnek kell lennie, mint ami elválaszt”.²⁴⁹ S ő nem csupán kinyilatkozni akarta ezt a gondolatot, hanem mind a megismerésben, mind az eszme szolgálatában példát mutatni. „E gondolat vásároltatta énvelem is, cseh-román nyelvkönyveimmel együtt, az első szerb könyvet s szerb szótáramat. A címlapján az olvasható: »Szerb-magyar szótár a hangsúly és a hanghosszúság megjelölésével. Szerkesztette dr. Gyisalovity Veselin közoktatásügyi felügyelő«. Az a Gyisalovity Veselin 39 évvel ezelőtt, amikor én születtem, nagybányai tanár volt s mint afféle szobaúr, az én fiatalházas szüleimnél kosztolt és lakott. Bizonyára nem egyszer ültem a térdén: ez volt az első délszláv kapcsolatom. Ha még él, tudja meg, hogy az ő szótárának aligha volt egykori kollégája fiánál hívebb forgatója.”²⁵⁰

Az ötvenes években Ferenczy Bénivel kerül kapcsolatba, aki „...az ellenforradalom alatt kommunista lett, a harmincas éveket kinn töltötte Moszkvában, egy gyönyörű asszonyt hozott haza, egyszerű nagybányai lányt, aki egy mozgalmi férjjel került ki előbb Párizsba, majd a Szovjetunióba.”²⁵¹ A művész és felesége, Erzsike társaságában bizonyára szóba jött a közös szülőváros, a festőtelep.

Németh László az 1918-as nyaralás után többé nem jutott el Nagybányára. A hozzá kötődő érzelmi szálak azonban sosem szakadtak meg. Az Észak-Erdélybe való bevonulásban részt vevő Szabó Lőrincnek írja 1940. szeptember 8-án: „Ha Nagybányán még át véletlenül; gondolj rám: az a szülőföldem. Nem is annyira a testemé, mint a lelkemé. Az apám ugyan véletlenül ott volt tanár (a festőiskola fénykorában), amikor születtem, de kétéves koromban már elhelyezték onnét. Tizenhét éves koromban azonban egy nyarat megint ott töltöttem, s a Kereszthegy-tövi szőlőben ismertem meg Adyt, s írtam az első verseimet. Most nagyon

²⁴⁷ Uo. 285. old.

²⁴⁸ Németh László: *Az én katedrám*, 137. old.

²⁴⁹ Németh László: *Európai utas*, 690. old.

²⁵⁰ Uo. 683. old.

²⁵¹ Németh László: *Homályból homályba*. II. kötet, 260. old. Erzsike lánykori neve Gönczi Erzsébet. Kovács Miklós kommunista sofőr feleségeként a harmincas évek elején került a Szovjetunióba. Ott ismerkedett meg a művésszel. Elvált és feleségül ment Ferenczy Bénihez, együtt tértek vissza Budapestre.

szeretnék eljutni oda: de ehhez megint egy újság kellene, amely elküldjön riporternek.”²⁵² A nagybányai utazás szándéka tehát benne élt. Erről tanúskodik az 1943. áprilisában a Bocskaykertből küldött, a feleségének küldött levél is, amelyben egy erdélyi utazás tervét közli: „...május 5. körül jöjj; 10-ig itt lennénk együtt, aztán együtt mennénk Nagybánya-Kolozsvárra...”²⁵³ Az utazás azonban elmarad. Végleg elmaradt.

Nagybánya – Alsóbánya – Verespatak

Az élő, az évtizedek teltével sem halványodó érzelmi kötődés kézzelfogható bizonyossága műveiben is tetten érhető. Kevés olyan író ismerünk, aki életét, közvetlen élményeit Németh Lászlóhoz hasonló módon építené be életművébe. S a mű szimbolikus építményébe Nagybánya is „szállított” néhány téglát, amely ha az író választott szülőföldjével – Mezőszilassal – nem is vetekedhet, mindvégig jelen van.

A korai zsengek – az Oszoly Kálmánnak küldött levélben említett három vers – mellett elsőként egy drámát kell említenünk, amellyel 1919-ben a bölcsészkar híres Négyesszemináriumában kívánt fellépni: „A bemutatkozó darabom megvolt: egy egyfelvonásos költemény Nagybányáról. (...) Ez a darab sok tekintetben alkalmas volt a bemutatásra, volt kompozíciója, színei, megmutatta, hét-nyolcszáz sort végig tudok rímelni”²⁵⁴ – írta évek múlva a *Magam helyett* című önéletrajzi munkájában. A bemutatás elmaradt. A stílusgyakorlatot vezető professzor rideg, gúnyos magatartása olyannyira elriasztotta, hogy átiratkozott az orvoskarra. A mű elveszett, annyit tudhatunk róla, amennyit az író maga említ írásaiban. 1961-62-ben így emlékszik rá: „A *Nagybánya* volt az első komolyabb színművem, 19-ben írtam, a szülővárosomban töltött nyár s a *Hermann und Dorothea* emlékeként; s a Virághegy almásában, vendéglátóim nyaralójában játszódtott.”²⁵⁵ A verses drámát művészi erőpróbának tekintette, akkor is, a későbbiekben is.

Nagybányán, a Morgó oldalában feltámadt költői becsvágy az azt követő esztendőben is tovább él benne. A Nyugat pályázatán díjnyertes novella megjelenését követően a bemutatkozó fiatalembert a folyóirat nagyhatalmú szerkesztője azzal bocsátotta el, hogy „minden írásomra kíváncsiak, amim van, vagy amit írok, vigyem el nekik”.²⁵⁶ Mindjárt egy füzetnyi verssel válaszol, köztük a *Holdtölte* című, melynek egyik versszaka a nagybányai emlékeket idézi: „Első tölte: nagybányai lejtőn / Illatos almafák alatt / Ért ez a versbe bujt vonzás, / Fölfakadt szerelem; kezdés mámore.”²⁵⁷

A *Télemakhosz* című 1926-ban írt novellában a hétéves hadifogságból hazatérő Horváth József tanár az előszobában látható dolgokról mondja: „milyen kedves, régi dolgok. Nagybányai tanárkoromban vettük. Hogy kitaranak a régi holmik.”²⁵⁸

A *botanikus révbe ér* (1927) című novellája rendkívül megrázó történet egy idős tanárról, akit magára hagyatottsága, környezetének rosszindulata a halálba kerget. Az erejét, tekintélyét

²⁵² Németh László *élete levelekben 1914-1948*, 361. old.

²⁵³ Uo. 424. old.

²⁵⁴ Németh László: *Homályból homályba*. I. kötet, 192. old.

²⁵⁵ Németh László: *Utolsó széttétekintés*, 418. old.

²⁵⁶ Németh László: *Homályból homályba*. I. kötet 317. old.

²⁵⁷ Németh László: *Homályból homályba*. II. kötet 328. old.

²⁵⁸ Németh László: *Negyven év . Horváthné meghal . Gyász*, 256. old.

vesztett tanár „a fiatalkorára gondolt, mikor még Nagybányán tanárkodott. A feleségével két hold szőlőt kapott. Ott nyúlt el a Morgó oldalán. Az alma kilenc változata versenyzett benne, pármének, kormosok, valamennyi nemes faj. A szőlőt egy-két év alatt valóságos szőlőiskolává tarkította, a kis botanikus kertjéből, mely a hegyoldal egyetlen szelídesztenyije alól szökött a város felé mutató teraszra, nem fogyott ki a virág. Úgy élhetett volna itt, mint Fazekas Mihály, az ő híres földije, az első *Fűvészkönyv* írója, megirtózva a világi dölyf hagymázától, kertésszé szelídülve. De orrára csöppent a professzor-álmok méze, s ő szaladt utána egyenesen Pestre, idecibálta asszonyát, a született vidéki asszonykát, s otthagyta a csöndet, a kedves embereit, a pátriárka öregséget... Még lelkében volt a nagybányai fiúk leesett álla, tüsszenteni sem mertek, ha ő magyarázott. S micsoda ünnepnap volt, ha a kis kertjébe ötös, hatos csoportokban kijöhettek.”²⁵⁹ A számára oly kedves emlékek unokájában sem keltenek érdeklődést. Hiába beszél neki Nagybányáról, az odahagyott kedves városról. A magára maradt, gondjaiba merült Mezey tanár úr elindul, hogy az erdőn át a Farkasrétre jusson, felesége sírjához. A domboldal „az ő kedves gyertyánosa volt, alig néhány hektárnyi terület, de az egyetlen gyertyános folt a budai hegyekben. Sziget, mely visszahozta belé nagybányai emlékeit, barangolásait a Rozsály oldalán s a legerdőbb erdő hangulatát.”²⁶⁰

Nagybánya és a város fölé magasló hegy az *Emberi színjáték*ban, Németh László első nagyobb lélegzetű prózairói vállalkozásában is kap egy mondatot. Boda Zoltán gimnazista is vívja a maga háborúját; tanulmányozza a harctéri híreket, csatákat képzeli el és bonyolítja le. De a világháború izgalmait egy másfajta feszültség, a kamaszkor más természetű gerjedelme rabolja el. S emiatt „nemcsak a hurik párologtak el, de Damjanich-Hindenburg is meghalt, s a Rozsály alól kimosolygó Nagybánya hiába várta hősét.”²⁶¹

A húszas évek végén keletkezett regény után egy útirajzot idézünk: A *San Remo-i naplót*. A híres üdülön a szálloda előtti park látványa teremt kapcsolatot a szülővárossal: „Nagybányán, ahol először tört rám ez a növényyszerelem (s ahol az első verset írtam tizenhét éves koromban), szőlők közt volt a verandán az ágyam, s a bivalytejet ott ittam meg az augusztus-szagú almafák, kormosok és pármének alatt. Szőlő, alma, tölgy: ők voltak az én mestereim. A három növény: egy egész magyar szívárvány.”²⁶²

Regényhőseinek családi kapcsolatai előbb az *Utolsó kísérlet* című regényciklusban jelennek meg. Jelképesnek tekinthetjük, hogy az íróban elraktározódott gazdag gyermekkori élmény, a valódi és a választott szülőföld emléke ily szimbiózisban jelenik meg. Sári, a regénybeli Molnár Imre járásbíró és Jó Péter diák szülőhelye Mezőszilast, Alsóbánya – amely nem más mint Nagybánya – pedig Molnár Imréné, Ottika néni szülővárosát, Nagybányát idézi. A ciklus első regényéből – *Kocsik szeptemberben* – annyit tudunk meg, hogy a járásbíró tizenöt évig szolgált Alsóbányán. Ottika néni lobbanékony „beszédének egész különös ízt adott, hogy ez a viharos, föl-le száguldó hanglejtés igen jóízű erdélyies (alsóbányai birtokoslány volt) kiejtést szabdalt szét, mely sok század kisvárosi kedélyességének s életfilozófiájának volt nyelvi hordozója”.²⁶³ Az *Alsóvárosi búcsúban* még közelebről ismerjük meg őket. A hangadó Ottika néni. Az ő akarata érvényesül mindenben. Nem csoda, ha a hozzájuk került rokon gyerek, Jó Péter, gondolataiban „Imre bátya is úgy keringhetett az ő alsóbányai házukban, mint az a szegény Baradlay Jenő”. De milyen is volt az a nagybányai környezet? Molnár

²⁵⁹ Uo. 287. old.

²⁶⁰ Uo. 295. old.

²⁶¹ Németh László: *Emberi színjáték*, 145. old.

²⁶² Németh László: *Európai utas*, 739. old.

²⁶³ Németh László: *Utolsó kísérlet*. I. kötet 168. old.

Imrében mély nyomokat hagyott, ott a vajti domboldalon is jólesik neki, ha valakinek beszélhet róla. Az unokaöccs érdeklődve hallgatja szavait. „Itt van Ottika nénéd. Alsóbányán olyan gyümölcsöse volt az apósomnak, hogy a festőiskola odajárt kertrészleteket festeni. Almaéréskor szinte illatban járt az ember, szebbnél szebb parmenek, batumok, kormosok. Berlinbe is vitték. Több jövedelme volt belőle, mint az ügyészi fizetése. De Ottika nénéddel még jegyben jártunk, s már kimondta: ő itt meg nem marad, ő Pestre megy, vagy legalább is közelebb Pesthez. Most nap-nap után kihozzuk ide; de hogy egyszer is eszébe jutna: »nézze, ilyenfajta szőleje az apámnak is volt, vagy szegény tata, emlékszel, milyen nagy kertjaro kalapja volt s hogy veszekedett oláhu a bivalyosával«. Hallani sem akar a városáról. Ha valaki azt mondja: »Nagyságos asszony alsóbányai? Jártam ott, az ország legfestőibb tája«, ő elbiggyeszi a száját. Neki egy táj imponál: Pesten a Belváros”²⁶⁴ Ő, akit férje „sem a pesti nők másolt ruháiból, sem úrinős makacsságaiból kifejtteni nem bírt, s akivel egyetlen fölénye, hogy továbbra is megérzi hóbortos fodrain az alsóbányai parmeneket s a divatszavai alatt az édes, erdélyi kiejtést”²⁶⁵ A ciklus harmadik részében – a *Szerdai fogadónapban* – is szó esik az alsóbányai kiejtésről, melynek sajátos íze, bármennyire elvágott onnan Ottika néni, Molnár Imrének oly nagyon tetszett.

Az emlékek, a nagybányai motívumok halványodnak ugyan, de a későbbiekben is kimutathatók Németh László műveiben. 1956-ban megjelent *Égető Eszter* című regényében, közvetett módon ugyan, de jelen van a Nagybányán töltött hetek egy emlékkockája. Az író Hódmezővásárhelyen ismerkedik meg egy orvoskollégával, aki népzenegyűjtőként és kristálykollekcijával a város egyik ismert, csodált embere lett, s mint ilyen e regény hőseinek sorában is föllelhető. Gulácsi doktor gyűjteményében többek közt kvarc és antinomit található, melyek a nagybányai bányamedence jellegzetes darabjai. S hogy ez a kapcsolatteremtés nem erőszakolt feltételezés, igazolásképpen idézzünk egy mondatot a regényből: „A lányom nyugtalanodik miattam – tért végre Égető magára, miután vagy egy fél órát barangoltak azokban a bányavárosokban, amelyek Égetőt a második házasságára, Gulácsit pedig a szekrényében levő opálokra és antimonitokra emlékeztették.”²⁶⁶

Egy közvetett utalás, emlékkocka után jóleső érzés fellelni az emlékek nyomát a legutolsó nagy műben, az 1965-ben megjelent *Irgalom* című csodálatos regényben. Itt is felfigyelhetünk az *Utolsó kísérletben* megrajzolt ívre, mely két helységet, Tükröst és Verespatakot, ezúttal Kertész János állami főgimnáziumi tanár szülőhelyét és első állomáshelyét egybefogja. Verespatak most is az emlékekben él. A tartósak közül való, hisz oly gyakran esik róla szó. Előbb a hétéves hadifogságból hazatérő férj és apa fogadtatásnak izgalmai közepette. Hova is tegyék a háborús viszonyok és az azt követő nehézségek miatt leszűkült lakásban? Ágnes a cselédszobába akar költözni, „...melynek csak az előszobára van ablaka, s amióta nem volt lány, a Verespatakról hozatott láda almák sem rothadoztak benne, valóban siralmas kis helyiség volt”²⁶⁷ A hazaérkezett apa megilletődötten néz a tükrösi utazáshoz kísérőnek ígérkező lányára. „...látszott, nemcsak azt nem tudta, mit is kezdjen ezzel az ajánlattal, de még azt sem, hová is tegye ezt a hölgyet, aki valami történeti folytonosság révén az ő itt hagyott kislányával azonos, de akinek az érzésvilága, megmagyarázhatatlan mondatai olyanféle igényként néztek rá, mint a verespataki asztalos polcán a könyvei.”²⁶⁸ A legyengült, megrokkant emberként haza kerülő tanár a hadigondozó ápolására szorul. A gyors, figyelmes bánásmód annak

²⁶⁴ Uo. 270-271. old.

²⁶⁵ Uo. 271. old.

²⁶⁶ Németh László: *Égető Eszter*, 444. old.

²⁶⁷ Németh László: *Irgalom*, 70. old

²⁶⁸ Uo. 131. old.

köszönhető, hogy „ott egy volt verespataki tanítványa a főorvos, aki maga kísérte röntgenre, fogászatra. Ez a kitüntetés Kertészének is hízelgett, ő is emlékezett a két Almer fiúra, akik közül az egyik most ilyen szívélyes volt a visszatért tanárával.”²⁶⁹ A feleség tetszésnyilvánítása csak mulandó derű volt a viharossá fajult családi életben. Ágnes arra gondol, hogy apjával anyja nagynénjéhez, Frida nénihez, az ő hajdani lakásukba költözik. A rég nem látott lakásban körül járó szeme megakad „a szép biedermeier szekrényen, amelynek ajtaját, mikor Verespatakról feljöttek mint másfél éves kislány – a családi mese szerint – hangos »tészta« kiáltással verte.”²⁷⁰ Az apa és lánya közti jó viszonyra féltékeny anya, Ágnesben sejtelmes célzásokkal kívánja az apja iránti csodálatát alább szorítani: „»Te még nem ismered apád.« »Nem volt ő sem olyan szent, ahogy te képzeled.« »Tudnék én beszélni róla.« S elmondta, mikor, hogy rúgtak be a verespataki névnapokon.”²⁷¹ E célból adja kezébe apja naplóját is, melyből azonban arra is fény vetül, hogy házasságuk, apja és anyja viszonya a kezdetekben sem volt felhőtlen. Egy mondat erejéig az 1906-os nagybányai látogatás mozaikképe is felvillan: „Egy hét múlva már a Híd utcai lakás megvan, amelyet ottjártában Ágnesnek is megmutattak mint szülőhelyét.”²⁷² Végül is csak apja költözik Frida nénihez, ahol „az egyik szobasarok az úriszoba darabjaival mintha a verespataki múltból úszott volna ide.”²⁷³ A múltból, mely az egyéni élmények, a család és a barátok elbeszéléseiből mindvégig eleven maradt, s az öregedő íróban sem vesztett varázsából.

...Nagybánya és Mezőszilas

„Az idei augusztust szülőföldemen töltöttem. Szülőim földjén helyesebben, mert engem a tisztviselőket ide-oda vető államhatalom Nagybányán segített a világra, s a századeleji festőiskolán kívül egy ifjúkori kirándulásnak köszönhetem, hogy a szoknyás koromban elhagyott szülőföldről több emlékem van egy anyakönyvi kivonatnál. Nagybányán születni: művészhez illő választás; én azonban e véletlen szülőházát rég fölcseréltem egy másik, szürkébb földdel, szülőim s ükeim földjével, mely a szülőföldet az én életemben teljesen pótolta is” – írta Németh László 1935-ben a *Bogárdi diófa* című útirajzában.²⁷⁴ Szíve sugallta, hogy így legyen.

A tanulmánnyal csak azt kívántam igazolni, hogy a választás nem jelentette az előbbi tagadását. Nagybánya nemcsak emlékeiben élt, hanem beépült a Műbe. Nem Németh Lászlót kívántam visszaperelni a Mezőföldről, Szilastól, hanem szülőhelye benne megőrzött emlékeinek elősorolásával ébreszteni még több elismerést és tiszteletet az író iránt, művei iránt, melyek mindannyiunkat gazdagítanak.

²⁶⁹ Uo. 216. old. A nagybányai gimnázium 1902/1903-as évi értesítőjében – abban a tanévben, mely, ha csonkán is, de Németh József utolsó nagybányai tanéve volt – négy Almer nevű diákot találunk: György – I. osztályos, Károly – V. osztályos, Lajos – VII. osztályos, Sándor – VIII. osztályos. A két nagyobbik fiút Németh József éveken át tanította. Valószínű hogy őket ismerhette jobban a Németh család. Közülük – Kovács Jánosné, szül. Almer Éva nagybányai lakos közlése szerint – Almer Sándor lett orvos Budapesten. Nyilvánvalóan ő segíthetett a fogságból legyengülten hazakerült, utógondozásra szorult beteg tanárán.

²⁷⁰ Uo. 243. old.

²⁷¹ Uo. 378. old.

²⁷² Uo. 386. old. A Nagybánya városi anyakönyvi bejegyzés arról tanúskodik, hogy Németh László születésének helye nem a Híd utcai ház volt, hanem a Kossuth utca 48. szám alatti. Az épületet a megyei adminisztratív palota építésekor lebontották.

²⁷³ Uo. 396. old.

²⁷⁴ Németh László: *Utolsó kísérlet*. I. kötet 13. old.

A Németh László műveiből vett idézetek a budapesti Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó gondozásában megjelent *Németh László munkái* című életműsorozat 1969-2000 közt megjelent kötetéből valók.

„Fogadj be, örök jobb-világ: jövődő!”

Emlékezés Illyés Gyulára

„Árvák lettünk. (...) A király meghalt.” – 1983. április 16-án Cs. Szabó László, a Londonban élő pályatárs e szavakkal adta hírül Illyés Gyula halálát. Már 1941-ben azt mondja róla: „a hazaáruló labancok és nekikeseredett kurucok közt megtalálta a magyar és az európai hűség útját”. Illyés Gyula a magyar irodalom sajátos kötelességének tekintette, hogy „együvé tartsa ezt az egy anyanyelvű népet, ennek kultúrájáról gondoskodjék, méghozzá a legmagasabb európai szinten”. E kettős viszonyulás – nemzeti beágyazódás és egyetemes kötődés – mindvégig az életmű meghatározó sarkpontja maradt. Sütő András a költő sírjánál az elhunyt szavait idézte: „Higgyétek, hogy a halál: legyőzhető, ha én, lám elestem is. Ha mind elesünk is; kitartó, magányos hátvédként, a végsőkig, ahogy megfogadtuk.”

Könyvtárnyi irodalom igazolja, hogy ki is volt, ki lett a nemzet számára az az alkotó, akiről – első kötete megjelenésekor – Németh László megjövendölte: „Erdélyi és Tamási után megint egy költő, akinek minden szavára figyelni kell”. Fél évszázaddal későbbi monográfiája, Izsák József a költői elhivatottság lényegére világított rá: kezdettől „virrasztónak és őrizőnek szemeltetett ki”. Elkötelezettségének irányultságáról, megítéléséről idézzük Béládi Miklós szavait: „...az írói munkát erkölcsi szolgálatnak tekinti. Alkotásra biztató megrendelést mindig korától; pontosabb szóval: népének-nemzetének helyzetétől fogadott el (...) Nép, haza és emberiség kérdései Illyésnél is úgy forrtak egybe, oly természetesen, mint a legnagyobbak: Petőfi, Ady, József Attila művében.” Életművének kiváló ismerője, Domokos Mátyás, a költő születése centenáriuma írott tisztelegő soraiban ekképp méltatja: „Egy nemzet számadójaként és felelősségével tartotta egybe a nyáját legalább a tudat és az érzület síkján.”

A szegények, a társadalom legaljára taszítottak szószólójaként indult, de csakhamar felismerte, hogy „századunk égető bajai közt a világ nem egy helyén a nemzeti kérdés nyomul föl. S a vele egygyökerű nemzetiségi kérdés.” A szükségszerűen táguló szellemi horizont mögött – indítékul/okként – maga a történelem rejtegett: „A trianoni országvesztésnek is fontos szerepe volt abban, hogy a magyarságban egyre erőteljesebben fogalmazódott meg egy új, reális nemzeti önismeret igénye.” Tegyük hamar hozzá: Illyés Gyula életművében ennek kibontása nem a korabeli hivatalos politika „mindent vissza” tézisére épült. „Illyés írásai az író nemzeti felelősségének magas erkölcsi és esztétikai szintű megnyilatkozásai.” Görömbei András az előbb idézett megállapításait pontosítja a költő születése centenáriumán a Debreceni Egyetem Studia Litteraria-sorozat Illyés-kötetének előszavában: „Java költőink, íróink soha nem tértek ki sorskérdéseink vállalása elől. A társadalmi szabadságért folyó harc nem ütközhet a nemzeti szabadsággal. A nemzet fölemelésén való munkálkodás egyetemes emberi feladat. (...) Illyés Gyulát minden kortársánál mélyebben foglalkoztatta a magyarság mibenléte, történelmi és jelenkori sorsa. Minden műfajában alapvető nemzeti kérdéseinket vizsgálta. Ezek a két világháború közötti időszakban elsősorban szociális jellegű gondok feltárására vezették. A második világháború után pedig a nemzetellenes politika következményeivel, a magyarság nemzeti tudatának és nemzeti önismeretének a sérüléseivel, mindenek előtt pedig a kisebbségi léthelyzetbe került magyarság kiszolgáltatottságának a tényeivel kellett szembenéznie.”

Ez nem csupán az utókor, a teljes életmű ismeretében megfogalmazott következtetés. Gara László *Az ismeretlen Illyés* című kötetében Márai Sándort idézi, azt kortársat, kinek Illyéssel sokszor kemény vitái támadtak, ám a *Magyarok* című köteté olvasásakor igencsak elismerő szavai voltak: „Eötvös, Kölcsey, Széchenyi után végre megint egy magyar író, aki látja a

magyarokat, s nemcsak a honfi bújával vagy lángolásával látja, hanem – minden érzésen és lelki kötésen túl – a felfedező tárgyilagosságával. Az ilyen írás a legritkább. (...) egy író, aki úgy indul el hazulról, a magyar faluvégről, hogy megkerüli közben Európát, s hazaérve oly végzetes figyelemmel látja népét, mint Kőrösi Csoma láthatta emlékeiben a tibeti hegyek ormairól.”

A székely elődre történő hivatkozást egészítsük ki Sütő András – Kháron ladikja immár őt is átvitte a túlsó partra – negyven évvel későbbi szavaival: „Ady és József Attila szívárványos történelmi látomását – azaz »hallomását« –, miszerint »Dunának, Oltnak egy a hangja«: költőként egyedül Illyés Gyula gondolta végig. Az elődeinél tárgyilagossabban – mert hisz a történelem újabb tapasztalataival sújtottan –, komorabban is tehát, a tények parancsára (...), olyan időben, amelynek parancsát józan, bölcs elmével vonta ki a Nagy Sándor-i türelmetlenség köréből, mondván, hogy a gordiuszi csomót nem kettévágni: megoldani kellett volna.”

Illyés Gyula halála negyedszázados évfordulójára emlékező soraink előhangját egészítsük ki Kós Károlynak, a XX. századi erdélyi szellemi élet messze fénylő csillaga elismerő szavaival. 1975 augusztusában írja Tasnádi Gábornak Budapestre: „Illyés Gyulát nem csak mint a mai legnagyobb generális magyar íróművészt, de mint az egykori hazából kiszakadt magyarságot számon tartó és sorsát szívéen viselő bátor védelmezőjét is mindenenk felett tisztelem, becsülöm és szeretem.”

E három szó – tisztelet, megbecsülés, szeretet – indít bennünket is, hogy Illyés Gyula halála negyedszázados évfordulóján visszaemlékezzünk arra az alkotóra, aki életművével kivívta a „par excellence nemzeti költő” kitüntető címet, aki felbecsülhetetlenül sokat tett – Páskándi Géza joggal nevezte őt „a leghasznosabb magyar író”-nak – a magyar nemzeti tudat ébrentartásáért, sorskérdéseink bátor fölvetéséért, aki az elszakított magyarság számtartója, védelmezője, szószólója volt.

1

*„...magyar költőnek lenni mindig is,
most is egyet jelentett, és egyet jelent
az őrző, a virrasztó gyötrelmes tisztével.”*

Gondolhatta, előreláthatta vajon Illyés Gyula ezt akkor, amikor még szívében remegve csak sejteni merte, hogy kiszemeltetett? Népe nevében megszólaló költőként robbant be az irodalomba, kinek lázongó hevülete más körülmények közt más sorsot szánt volna: „Ha előbb születek / Betyár lettem volna, / Szegény-népek vadont búvó / Koldus pártfogója.” (*Szülőföldem*)

Párizsból határozott szándék vezette haza: „írói feladat lesz, ha visszamegyek a szülőföldemre, és azt megnézem, európai szemmel, hogy ott milyen állapotok vannak. (...) Így mentem neki, hogy ezt a népet, a magyar népet ábrázoljam változatlanul humanista és nemzetfölötti elvek alapján.” (*Magyarság – emberiség*) A látottak, tapasztaltak megdöbbenették. Radikalizmusának gyökerei Dózsa Györgyhez vezethetők vissza. A székely parasztvezér ceglédi beszéde mintájára maga is harcba szólítja népét: „Magyarország népe, / történelem mostohája, / kerekedj föl a pusztából /egy nagy honfoglalásra.” (*Három öreg*) Követe, „kiáltva kiáltó szava” akar lenni elárvult népének, a magyarságnak. Csakhamar rájön, hogy a gondok gyökere mélyebbre hatolt, mintsem hinné. Nem csupán egy osztály, a föld nélküli, nincstelen parasztság milliós seregének, hanem az ország gondjait kell felvállalnia annak, aki az új Magyarország megteremtését írta zászlajára. Mondhatnánk, kilátástalannak tűnő vállalkozás, hisz akin segíteni kíván, mintha tetszhalott lenne: „Haj, szegény nép, haj magyar nép, / napod

hátra mennyi van még, / talán halott is vagy már rég, / nem vagy több, mint hiú emlék, / már hantot rád én is vetnék, / ha nem a te fiad volnék.” (*Magyarok*) De nem csupán fia, birtokosa is a kicsiny országnak: „Ez a hazám. Megnézem újra. Ez. / Kicsit kopott, ám mégis az enyém.” (*Az árokparton*) Ha az övé, akkor sorsa iránt sem lehet közömbös. Sőt, – Petőfi példájára – tovább lép, azonosul vele. „A költő ott kezdődik, ahol több lesz a saját sorsánál. Fölébe lép, és mitológiát teremt.” (*Az ünnepelt*) Cselekednie kell, hogy az adott állapotok megváltozzanak. „Tárjuk fel a nép sebeit és erejét, hozzuk napvilágra az értékeket, de a bajok gyökereit is; tudatosítsuk, amit eddig csak aggódásainkból ismerünk; hogy mit jelent a magyar sors.” (*Magyarok*)

A folyón úszó hajón választhat: azok mellé áll, akik a fedélzeten gondtalanul élvezik a táj szépségét, a csöndet, kényelmet és nyugalmat vagy azok mellé, akik verejtékes, izzadságos munkájának köszönhetően halad a hajó célja felé. Ám egy belső hang azt súgja: „nem feledhetsz, / nem menekülhetsz, – bárhová kerülj!” (*Nem menekülhetsz*) Miként is tenné, tehetné az a költő, aki a *Puszták népe* megírásával bizonyított, nem csupán visszamenőleg, de elkötelezte magát a jövőre vonatkozólag is: „Azt, hogy a nép fia vagy, igazolnod, sejh, ma nem azzal / Kellene: honnan jössz, – azzal, ecsém, hova mész!” (*Egy népfínak*) Az út, amelyen elindult, a népképviselő felől a nemzeti gondok felismeréséhez, felelős, megalkuvás nélküli vállalásához vezetett: hangja lett azoknak, akik „némaságra ítéltettek, akikbe belefojtották a szót”. Petőfi nyomán maga sem kisebb célt állított maga elé, mint „nemzetté emelni a népet”. Vállalja e küzdelmet. Ennek fontos momentuma a Magyar Csillag megjelenítése, amelynek a „magyar szellem parlamentje” felelősségteljes szerepét szánja, hogy a lap „a nemzet világos szava legyen”. Törekvését, szándékát Domokos Mátyás különösen nagyra értékeli: „...átvállalta a nagy szerkesztőelőd utolsó művének, a Jónás könyvének erkölcsi imperatívuszát, az egész dolgozó nemzet szellemi, erkölcsi becsületének védelmezőjeként.” Mögötte – mondhatnánk fölötte – ott rejtezett/lebegett a naplójába 1943 februárjában bejegyzett gondolat: „az irodalomra erkölcsi felismerés vezetett, társadalomjavító szándék, a társadalmi igazság szolgálata.” Felismerés, szándék, szolgálat – illyési növésterv, melyhez hozzátársíthatjuk Illés Endre „kiegészítését”: „nagyságának legfontosabb eleme: az indulat, a hűség.”

Író társaival – Illés Endrével, Kodolányi Jánossal, Márai Sándorral, Zilahy Lajossal, Tamási Áronnal és Veres Péterrel – 1943. május 15-én keltezett és aláírt *Együttes vallomás* épp az előbb kiemelt vonásokat erősíti fel: „Irodalmunk történetéből is úgy ismeretes a magyar író, mint nemzetének lelkiismerete. Hűséges volt mindig az emberi eszményekhez és a nemes faji hagyományokhoz, de a szükséges nemzeti fejlődés érdekében és a nép sorsának javításáért ugyanakkor vállalta a harcot is.”

A veszélyes kor/kór – a háború, a fasizmus – alattomosan támadó szele ihleti a *Haza, a magasban, a Hazám, a Hasztalan, Nem volt elég, Nyugat felé, A sors elé* című költeményeit, kényszeríti arra, hogy maga is „jajra keljen”, hogy homlokára tegye „egy ország parázskoronáját”. A háború félelemmel, bizonytalansággal tölti el: „Hazám: jövendőnk, Déva vára vagy? / Elég e vér, hogy megkösse falad? / Szorong a szív; bár hajnalod hasad.” (*Áldozat*)

Az Együttes vallomás aláírói a szellem méltóságának, a beszéd és az írás emberi hitelének megőrzésére szólították az író társadalmat, arra az időre, „amikor megújult nemzetet kell majd teremteni, igazságos magyar és emberi társadalmat, s valóban édes Hazát a dolgozó magyaroknak.” Mihelyt vége szakad a vérontásnak, programot hirdet: „Rendet, rendet, rendet végre, / ki a szennyet a szemétre, / házad tája ez az ország, / takarítsuk ki a mocskát.” (*Rendet*) Ez a határozottság, bizakodás nyer kifejezést az *Élni fogsz* című költeményében: „Szót tőlem az Idő vár, én nem / hazudhatok. / Nem így vártam az oly régen várt / Fordulatot. / De eljött, de itt van és így is / a mi korunk. / De így is az lehet, mit / mi akarunk.” *Az új nemzetgyűléshez*

intézett soraiban Petőfi szavával – „Hazát kell nektek is teremteni!...” – fordul az új világ alapjait lerakni hivatott törvényhozókhöz: „Rajtunk fordul meg: lesz-e újra ország, / lesz-e otthona ennek az anyának, / aki kezünkbe adta mindenét, / utolsó filléreként végső bizalmát. / Mirajtunk fordul most meg, lehet-e / olyan magyarság, hogy szennybe ne fojtsák.” A Parasztpárt által jelölt képviselőként azonban csakhamar belátja, hogy a közéleti szerepvállalás igen kemény helyzet elé állítja: „A tiszta irodalom szempontjait nem érvényesíthettem a politikában, s a politikáét viszont nem akarom érvényesíteni az irodalomban.” (*Naplójegyzetek*, 1945) A szétválasztás – maga is tudja – eleve reménytelen, lehetetlen: „...környezete Homérosz óta arra biztatta az írókat, hogy mondja ki a titkos gondolatait és érzelmeit is, sőt épp csak a legtitkosabbakat, a legrejtettebbeket mondja ki, azokat, amelyeket más – elsősorban a politikus – mindig okosan megtart magának.” (*A felelősség tudatában*) Másutt még konkrétan fogalmaz: „Ha a politikusok kudarcot vallanak, a költők gyakran kényszerülnek akaratuk ellenére is érdeklődni a közügyek iránt, harcolni eszméikért, egyszóval »bárdok«-nak lenni.” (*Ha a költőkön a sor*) A magyar irodalom történetében számtalan példát idézhetünk arra, hogy a társadalmi tennivaló és a szellemi tennivaló a legjobb költőink számára egyet jelentett. „Nálunk az emberek többet várnak az irodalomtól, mint másutt. Itt a nemzet akarata, a társadalom gondolkodásmódja jobban beleszövődött az irodalomba. Az olvasók elvárják a költészettől a saját érzéseik – majdnem azt mondhatnám: honpolgári érzéseik – kifejezését.” (*A világosság szürrealistája*)

Illyés Gyula irodalomszemléletére, hivatástudata alapeszméire világít rá a *Hajszálgyökerek* bevezetőjében fölteszt kérdés: „szükséges-e, hogy irodalmi műnek irodalmon kívüli föladata legyen?” Válasza egyértelmű: „Vizsgálhatom és értékelhetem az irodalmi (és művészeti) alkotásokat merőben sajátos törvényeik alapján. De ezeket az így egyszer már eredményesen megvizsgált és értékesnek elismert alkotásokat újabb vizsga és értékelés elé vonhatom aszerint, milyen végeznivalót teljesíthetnek, »irodalmon kívüli« területen; olyanon például, mint egy-egy közösségi tudat alakítása. De valóban irodalmon kívüli az ilyen terület? Nem marasztalható-e el a maga sajátos törvényei szerint is az az irodalom, amely ez alól kivonja magát?” Az említett kötet – az életmű egésze – a bizonyosság rá: bátran, következetesen föl vállalta, minden fölött fontosabbnak tartotta azt. Németh Lászlóval és más író társaival már a harmincas évek elején arra kötelezték el magukat, hogy „haladó, erősen szociális, az ország itthoni feladatait vállaló irodalmat kell csinálni.” (*Minden jót – az utókornak*) Tudatában van annak, hogy függetlenül attól, kinek feje köré koszorút font a világhír, annál is tovább kell lépnie: „itthon fokozottabban kötelez az igazság európai szintű ábrázolására” (*Adottság és lehetőség*)

Mily részt vállalhat a költő az új világ építésében? „Fogadj be, örök jobb-világ: jövendő, / bár egy gondolattal!” (*Elmúltam harminc*) Azonban ekkor is féltőn óvja a költői szabadságot: „Hallom ma már a győzelem szavát, / dalát is, – de nekem legyen jogom, / ki hangot mindig hangtalannak adtam, / a néma kint ma is kimondanom.” (*A költő joga*) A közéletben vállalt tevékeny szerep – „áruló lennék, ha csak író akarok lenni” – azonban csakhamar rádöbent, hogy „nekem a pártnál fontosabb maga a parasztság, a nép, a magyarság”. (*Naplójegyzetek*, 1946) Ennek a törekvésnek a gyümölcse a Magyar Népi Művelődési Intézet létrehozása. A körülötte kibontakozó sajtópolemia, a politikai életben tapasztalt visszásságok diktálhatják a *Naplójegyzetek* 1946 április 17-i bejegyzését: „aki demokrata – az elárulja a hazát? aki a hazához ragaszkodik – elárulja a demokráciát?” Kétségeit visszhangozzák a *Vár a vízen* című, 1947-ben írott befejezetlen költemény keserű hangulatra utaló sorai: „Vár, ország, nemzet s tartalma e nép, / újra és újra miért törmelék? / Mért e sok omlás? Mért e csupa fél / torony és tett? Mert nincs egyéni lét, / nincs semmi lét sem, hol nemzet nem él?”

A közélet keserű tapasztalatai vetik fel a költői kérdést: van-e értelme a küzdésnek? *A reformáció genfi emlékműve előtt* című nagy ívű költemény történelmi tapasztalatokat sűrít

magába; a harcot földni sosem szabad parancsát megfogalmazza meg a *Mors bona, nihil aliud*; a történelmi sorsfordulatot megidéző *Árpád* című költeményből „életmenő varázs sugárzik” (Féja Géza); az *Egy mondat a zsarnokságról*, „a kommunista diktatúra korszakának világirodalmi szintű leleplezése”. (Görömbei András) Nem csupán az életmű, nemzeti költészetünknek is antológia értékű alkotásai. Az elhallgatás, a társadalmi jelenségek, tapasztalatok egyoldalú bemutatása korábban a költőnek a létértelmezés, a társadalom alakítása, az igazság kimondása fölötti joga és kötelessége mellett tesz hitet: „S jogunk van / – hisz halandók s életadók vagyunk – / mindazzal szembenézni, / mit elkerülni ugysem tudhatunk. / Mert növeli, ki elfödi a bajt. (...) Ím a példa, hogy ki szépen kimondja / a rettenetet, azzal föl is oldja. / Ím a nagy lélek válasza a létre / s a művészé, hogy megérte / poklot szenvednie.” (*Bartók*) A bajok elfödésével, eltakarásával szemben az igazmondás a teljességét igényli: „Jogot tehát az árnyaltnak, / melyben a holnap rajza áll / s a kivételnek / mely holnapra talán szabály; / jogot – hogy hadd kísérletezzék – / a költőnek, a legfőbb kutatónak.” (*Óda a törvényhozóhoz*)

Cenzúra, tiltás, nyílt elmarasztalás, magánszorgalmú kutyák csaholása – megannyi ok arra, hogy elhallgasson! Mégsem teszi. Költőként semmiképp sem teheti! „Nem lehet tisztességes ember, / ki a versírást abbahagyja. / Az igazmondást hagyja abba.” (*Költők egymás közt*) Hitekonok község papjaként – prédikátor őséhez hasonlóan – úrvacsorát és igét kell osztania az igazságra, igazmondásra kiéhezett, szétszórt nyájnak. Ennek parancsoló erejét már évtizedekkel előbb felismerte. Babits Mihály szerzői estjén tartott bevezető szavaiban önmagára is érvényes elvárásként fogalmazta meg: „az igazságnak parancsoló ereje van: nem lehet megtagadni: aki felismeri, annak küzdenie kell érte.”

A felismert igazságok sorában első helyen szerepelt az anyaország bűnös közönye a határon túli magyarság sorsa iránt. „Nem nemzeti elfogultság tehát részéről arról szólni, hogy a magyar anyanyelvűek például az országukon kívül milyen helyzetben vannak; hogy miként szóródik szét milliószám a világban a magyarság; hogy milyen egyéni tragédiák folynak le milliószám ezért, mert emberek csak magyarul tudnak beszélni. (...) Ha tehát felemeltem a szavamat, Európa nevében beszéltem, nem nacionalizmust, hanem éppen nemzetfölöttiséget képviseltem vagy kívántam a magam szerény eszközeivel képviselni.” (*Magyarság – emberiség*)

Naplójegyzeteiben ismételten hangsúlyozza a bátor megszólalás fontosságát: „Kimondani az igazságot, ez a feszítő erő az emberi haladás mozdonyában, ez társadalmi létünknek nyilván legnagyobb áldása.” (1974) A *Sorsválasztók* pécsi bemutatójának műsorfüzetébe írott szavaival a megszólalás kényszerének ad hangot: „Bereked a költő, ha tartósan a napi politika levegőjét szívja. De hangszála sorvad, ha azt, ami a levegőben van, azaz mindenkinek már a nyelve hegyén van, éppen ő nem mondja ki idejekorán.” (*A szépíró antennái*) A kimondás kényszere – legfőbb dolgoztatója: a lelkiismerete – vetett véget az ismételten előforduló önkéntes hallgatásoknak, ezért vállalta, túrta a cenzúra csonkításait, mert ha csonkításokkal, húzásokkal is, de szóljon azokhoz, akik tőle várták a jogsérelmek elleni tiltakozást – határon innen és túl.

Élte alkonyán fáradtan s csüggedten idézi föl az őt ért sok támadást: „Szablya hijján vívtam úgy is ím a tollal, / Toldtam rövid röptét póri virtusokkal. / Követett híven lent csikasz-, fent hollóraj. / Száll hírem síromról szélverte homokkal.” (*Peroráció: záróbeszéd*) S a szétszóródó homok fájdalmas üzenetként áll előttünk: „ne bánts magyar magyart!” Annál is inkább, mert eltékozoltuk erőinket, reményeinket. Ady bibliai súlyú jóslatát idézi a Németh László 80. születési évfordulójára írott költemény ószövetségi keménységű szavaival: egy majdani bíró fejünkre olvashatja: „...tolvajok / lettünk: a kezünkbe kapott / hit elsikkasztói!” S hozzá az intés, a herderi jövendölés beteljesülése: „Vagy fölépítjük mi is azt a Templomot, / vagy népét

Hadúr is szétszórja, / s a kárhozókra, köre kő, / a büntető / idő botja kopog!” (*Üdvösség vagy halál*) Azt a Templomot, amely – Bertha Zoltán értelmezése szerint – nem más, mint „a magyar önazonosság és összetartozás, a lelki és morális nemzetegység szentsége”.

2

„Az irodalomnak sokkal nagyobb a nemzet-nevelő ereje és még a nemzetet formáló ereje is, mint ahogyan azt közönségesen hiszik. (...) Magának a nemzetnek a tudatát, azt, amire a politikus tartósan építhet, az irodalom behatóan formálja és élteni.”

Illyés Gyula 1956-ban tartott szerzői estjén Szabó Lőrinc e szavakkal méltatja a költő munkásságát: „...szerepe túlnő az irodalom határain, és politikai, nemzeti jelentőséget nyer.” A költő már 1935-ben a romániai Familia című lapnak a román-magyar viszonyra vonatkozó körkérdésére adott válaszban felismerte: „A pillanatnyi érdekek által vezetett politika mindig ellentéteket támaszt a népek között; az örök irodalom hivatása viszont az, hogy egy magasabb eszmevilág, az emberiség ereje által hidat verjen a pillanatnyi ellentétek közé. A goethei »világirodalom« a népeknek igazabb és tartósabb közössége lehet, mint a Népszövetség.” Ez nyert újabb megfogalmazást a L'Express című francia lapnak 1963-ban adott interjújában: „...ha a politikusok kudarcot vallanak, a költők gyakran kényszerülnek akarataik ellenére érdeklődni a közügyek iránt, harcolni eszméikért, egyszóval »bárdoknak« lenni.” Domokos Mátyás világít rá a fővállalt cselekvés hátterére: „A költő, a szellem embere számára a politikánál súlyosabb erkölcsi dilemma, hogy milyen is legyen tulajdonképpen, s meddig terjedjen a szellemi élet stratégiája, amikor a nemzet, a nemzetiség sorsáért szól a harang (...) a költő, akiben az írás kényszere, az ihlet készítése nem áll meg a pusztá önkifejezésnél, de egész népének az érzületét is meg kell, ugyanennek a belső parancsnak engedve, fogalmaznia, mert éppen a nép nagy és tragikus történelmi pillanataiban éli meg ő is, hogy ebben a vonatkozásban maga is csak »szem a láncban«, akkor nyilvánvaló, hogy az önkifejezésnek a közérzület kifejezése is szerves része, ezért nem veheti figyelembe a napi politika tiszavirág-életű tilalmait, hanem mondja a maga igazát, mondja a lelke igazát, mondja nemzete igazát.” („*Most földön fekszik a magyar*”)

Tüskés Tibor – Illyés Gyula monográfusa – mutat rá, hogy a költő Párizsban „kap képet arról, hogy mit jelent számára a nemzet fogalma”, onnan hozza magával „az engagé, a hűség, az elkötelezettség” parancsát. „Engagé mindannak szolgálatára, amit nyugaton már a reneszánsz meghozott, engagé az emberi jogok kiküzdéséért: az említett népek íróinak a legutóbbi időkig is ez jelentette azt, hogy *nemzeti*.” (*Az Iszony francia kiadásának előszava*) Miként értelmezte Illyés Gyula ezt a minősítést? „Minden jó költészet lényegében nem lehet más, mint nemzeti. Nem azért, hogy közössége legelső és legörökebb összefogó kévekötelét, az anyanyelvet teremti, védi és tökéletesíti”. (*Írói gondok*, 1980) Ugyancsak Párizsból hozta azt a tágabb szemléletmódot is, amely felülemelte a nemzeti szűklátókörűségen, sorskérdéseinket mindenkor közép-európai, európai összefüggésben vizsgálta. „A harmincas évektől kezdve Babits Mihály, Kassák Lajos, József Attila, Szabó Lőrinc, Dsida Jenő és Radnóti Miklós mellett az ő lírájában öltött alakot az a nemzeti irodalom, amely egyszerre szól a magyarsághoz és a nagyvilághoz. (...) Illyés Gyula talán a legnagyobb közösségi szerepet vállalta: azt, hogy a magyarság lelkiismerete és a nemzeti folytonosság védelmezője legyen.” (Pomogáts Béla)

A kibontakozásban fontos momentum az 1931 novemberi meghívás Debrecenbe, az Ady Társaság összejövetelére, amelynek célja „a nemzeti közvélemény mozgósítása a társadalmi változás érdekében”. (Csupán utalunk arra, hogy Németh Lászlót ez a tanácskozás indította a *Debreceni Káté* megírására.) A változáshoz/változtatáshoz az adott társadalmi helyzet alapos ismerete szükséges. Ezt alapozta meg a Fülep Lajos meghívására tett zengővárkonyi látogatás, melynek gyümölcse a *Pusztulás* című megdöbbentő látlelet – „a nemzeti lelkiismeret-höz fellebbező manifesztum” (Izsák József) – a Dunán-túli magyarság vészes fogyásáról. Szomszédságában kell említenünk az ugyanabban az évben (1933) írt *Magyarok* című megrázó hatású költeményt, a *Puszták népe* szociográfiai alkotást. Együtt és külön-külön is arra utalnak, hogy Illyés Gyula szemléletében a népiség a magyarsággal azonos értékű fogalommá vált, a szükséges gazdasági változások sürgetése helyét a nemzet jelenéért és jövőjéért való aggodalom vette át. Nem véletlen, hogy ekkor született meg a nagy előd, Petőfi Sándor életútját bemutató kötet. Petőfit a nép, a nemzet iránti elkötelezettség ragyogó példaként állította kortársai elé. A *Ki a magyar?* ankét kibontakozásával egy időben, a népieket ért vádak visszautasításaként szögezi le az 1937-ben vele folytatott beszélgetésben: „szabatosan és pontosan körülhatárolva kell bánnunk a fogalmakkal: a népi és nemzeti törekvéseket semmilyen változatukban sem lehet összezavarni a fasizmus szülte fogalmakkal.” A nemzeti gondokat taglaló naplója *Magyarok* címmel jelent meg 1939-ben, amelyben – az író bevezető sorai szerint – „minden szakasz azt feszegeti vagy arról szól, hogy mit jelent magyarnak lenni”. A vallomásos prózakötet „Ady publicisztikai írásai és Németh László esszéi mellett a nemzeti önismeret mindmáig legfontosabb breviáriuma.” (Csoóri Sándor) Illyés Gyula a magyarság azonosságjegyei közt említi a szabadságszeretetet, a türelmet, az eredendő bölcsességet, a szabad gondolkodást. A *Ki a magyar?* kérdésre adott definíciója költői programként is tételvezethető: „Magyar az, aki bátran szembenéz a nép bajaival, a nemzet fejlődésének akadályaiival. Aki a szabadságot ma is minden téren meg akarja valósítani. Aki a népnek műveltséget, egészséget, jólétet akar. Aki a földművesnek földet, a munkásnak méltó hasznot, mindenkinek emberi bánásmódot kíván, egyéni érdeke ellenére is. Aki egy nyomorult, éhező vagy jogfosztott láttán saját magát is sértve érzi, emberi, magyar mivoltában (...) Magyar énelőttem az, aki nem bírja a homályt, sem a börtönben, sem a gondolatban. Magyar az, aki az értelmet szereti, aki szenvedélyét csak akkor engedi szabadon, midőn a szó már nem használ az igazság elfogadtatására. Minden nép közösség. Jó magyar az, aki emberi, jó tagja a magyar közösségnek.” Ezzel egy időben önmagát „egy hű európai”-ként jellemzi. „Európaisága mindenekelőtt azt jelenti, amit rácegresi volta: megértést és türelmet. Ezt a bölcsességet érlelte ki benne a több hónapos európai utazás, az intő figyelmeztetés: »csak bajaink ellen küzdjünk, ne egymás ellen!«” (Izsák József) A magyarság közép-európai hivatásának tekinti, hogy határain belül oly életet teremtsen, amely kiváltja a szomszéd népek elismerését – maga is példázza a Németh László-i elgondolást: a legjobb külpolitika a belpolitika.

Ebben az időszakban kristályosodik ki benne a gondolat: „a nemzetet csak a nép révén lehet megmenteni – a népet pedig csak a nemzet megőrzésével”. A magyarságversek „zászlóshajója” a *Haza, a magasban* című alkotás, amely a nemzeti kultúra értékeibe való kapaszkodás parancsát fogalmazza meg. A háború, a vereség okozta letargia súlya alatt is vállalja magyarságát: „Magyar és magyar és magyar / magyar, magyar akarok lenni, / leverten, megverten: magyar, / míg leköpheti minden senki.” (*Magyar és magyar*) Keserűen állapítja meg, hogy a sok-sok előzetes figyelmeztetés sem segített abban, hogy elkerüljük a bajt, a tragédiát. A nemzeti sorsot megidéző, Kölcsey, Vörösmarty és Ady magyarságverseire emlékeztető, szuggesztív hatású a *Nem volt elég* című költemény. „Ez a vers a hatalmas hiányleltárral és a nagy hőfokú, drámai izzású keserűséggel nemcsak a nemzeti önbírálat nagy verse, hanem egy új értelmű hazafiság, egy új értelmű nemzeti önismeret és öntudat megalkotásának alapműve.” (Görömbei András) Intésként állhatott kortársai előtt: „Mert sem erő, sem bölcsesség / nem lehet elég; hogy megójjja / a házat, amelyben rakója / nem lelheti meg a helyét.” A

helyüket nem lelők áradata elindult nyugat felé. „Elfogy az ország: veletek / nyúlik, szakad, csobog. / Veletek mennek a dülők, / a falvak, a templomok. // Nem lesz magyar a föld, amely / magyartól megürül. / Mit ér magában az üveg, / ha bora kidül?” (*Nyugat felé*) E költemény mellé mintegy ikerversként társítható *A sors elé* című, amely maradásra, az árral való szembe-feszülésre, helytállásra buzdít, a bizalom, a remény hangján: „S az iszapon, a sáron / s a roncsalék / fölött egy nép mezétláb / előre lép. (...) És – nagy világ! – megindul, / előre néz: / megölte s újrászülte / a szenvedés!”

A háború utáni új történelmi helyzet Illyés Gyulát is a közélet küzdőtérére szólította, arra indította, hogy megfogalmazza a maga elvárásait attól az új világtól, illetve azzal szemben, amely ránk köszöntött. A Parasztpárt állásfoglalásaként írott *Forradalmi magyarság* című politikai hitvallás első sora kimondja: „A magyar demokrácia alapróbája lesz, hogy mikorra és hogyan tud azonosulni a nemzettel.” Világosan megfogalmazza, hogy a társadalmi szabadságért vívott harc nem kerülhet szembe a nemzeti szabadsággal! A szolgálattevők felelősségére hivatkozik, óva int attól, hogy azok, akikben nincs a nemzeti érzés, a nemzet nevében cselekedjenek. Ugyanakkor tisztában van azzal, hogy Magyarország vesztesként vergődik a győztesek oldalán levő szomszédos államok fojtogató gyűrűjében. *A Duna fia*hoz című költemény Ady Endre és József Attila nyomán fogalmazza újra a Duna-menti népek sorsközösségét, összefogásuk szükségességét, nekik szegezve a kérdést: „Meggondoltátok, mit csináltok?” *A két férfi* című filmregényben a száz évvel azelőtti forradalom dicső hősenek, Bem Józsefnek az Erdély népeihez intézett felhívását – „Magyarok, szászok, románok! Nyújtsatok egymásnak testvérkezet, távolítsatok el minden gyűlölséget és boldogok lesztek!...” – idézi, ellensúlyként, a negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején dúló gyűlölségre.

A párizsi békeszerzőknek üzeni: „igazságot: életet!” Az igazságtevés elmaradt, de a nemzetnek élnie kell. Ehhez kíván eszmei, történelmi, lelki tápanyagot nyújtani – „az új fogalmú hazafiság nagy magyar példáit” – a történelmi drámasorozattal. *Az Ozorai példa*, a *Fáklyaláng*, a *Dózsa György*, a hatvanas években pedig a *Malom a Sédén*, a *Kegyenc*, a *Különc*, a *Tiszták* lapjain a küzdés és az áldozat értelmét vizsgálja, a sorskérdésekkel való azonosulás eleven alakjaival találkozunk.

A nyilvános szereplés indíttatásairól, személyes kötődéseinek háttéréről az 1929-től több-kevesebb rendszerességgel írott naplójegyzeteiből értesülhetünk. Elsőként szólunk arról az érzelmi szárlól, amely eltölti: „Magyarság... Micsoda szemérem tart vissza, hogy épp erről restelljek egy szót is leírni, amelyről pedig, ha szívemen a zsilipeket valami felnyílásra kényszerítené, e perctől fogva halálomig ömölne belőlem a szó és a betű, mint életem egyetlen mondanivalójáról.” (1941) Számára a haza elsősorban kötelezettséget jelent: „Az én hazám? Azoknak a helyeknek az összessége, ahol jól éreztem magam? Sajnos nem. Azoknak a helyeknek az összessége, ahol legjobban felháborított az igazságtalanság; de helyben ott voltam, ahol a legtermészetesebbnek vettem a küzdelmet az igazságért.” (1949) A dunai népek közti kapcsolatépítés, megértés sikertelenségét okára is rávilágít: „lehetséges, hogy éppen azért gyilkoltuk, mert nem ismertük egymást”. (1955)

Illyés Gyula Batsányi Jánossal ellentétben – és Németh Lászlóval egyetértésben – ismételten azt hirdeti, hogy „szemünket ne Párizsra szögezzük, hanem Prágára, Belgrádra, Bukarestre; ne a távolba tekingessünk, hanem egymásra”. Joggal hitte és vallotta, hogy az érdeklődésnek, a közeledésnek kölcsönösnek kell lennie. Ám azt is tapasztalnia kellett, hogy ez sem a Kis-Antant korában, sem a szocializmus időszakában nem valósult meg: „nem kaptunk viszonzó pillantást”, „nem érkezett visszhang”. A kölcsönös eszmeáramlat is elmaradt, „ehelyett folyik a hagyományos legendaverseny, hogy ki, hol, mikor volt előbb: ki elsőb tehát a jog, de így a – szellem terén”. (*Elpuskázott tartomány*) Az elmaradt gesztusok közt említi: Cseres Tibor *Hideg napok* című regénye „válasz nélkül” maradt – a szomszéd népek irodalma halvány jelét

sem adta hasonló önvizsgálatnak –, visszájára fordult: munícióként szolgált az ellenünk lövöldözőknek. Élete utolsó évtizedében felvillan előtte az akkor még csak a képzelet játékaént fogadható, mára – az Európai Unió keretében – reálisnak tűnő megoldás: „Hinnünk kell a határok tüskétlenítésében, csonttalanításában, betemetésében. Főleg, amikor azok nem is ellenséges, hanem egysorsú népek között húzódnak. Egy életen át ezt hittem. Konokan, szívósan, mindennek ellenére ezt hiszem; ezt szolgálom.” (*Az első külföld*)

A hatvanas évektől naplójegyzeteiben megsokasodnak a nemzettel, a nemzeti egységgel, a haza fogalmával, az önismeret hiányával – sorskérdéseinkkel – kapcsolatos bejegyzések. Az *Egy meg nem írt könyv* című szövegrészben részletesen, pontokba foglalva taglalja a magunk megismerésének akadályait: az igazi nemzeti tudat, a valósággal való őszinte szembenézés hiánya; az újkorral kezdődő alázuhanásunk; a nihil állapotába való süllyedés; a nemzeti jelképek, a kisebbségbe jutottak megtagadása... (1965) Nem véletlen, hogy ezzel egy időben sokasodnak, jelennek meg az e tárgykörbe tartozó azon írásai, megszólalásai, amelyek mind nagyobb visszhangra lelnek itthon és külföldön egyaránt. A nemzet, a haza fogalmi meghatározásai közül idézzük az 1976-ban írott *Mire jó egy nemzet* néhány gondolatát: „Az a jó nemzet, amelyben jól érzem magam. Ahol szívesen adok és fogadok el parolát. Ahol minden honfitársamat velem egyenrangúnak ismerem el. Természetesen az autóbuszban is. Rájuk szeretettel gondolok nemcsak távméretben, hanem testközelségben is. Akikkel ily együttműködésben olyan hazát alakítok, amely a jólétével, műveltségével kelt fiaiban büszkeséget, az idegenben s netáni ellenségben tiszteletet, irigységet akár. Amely nem azzal erős, hogy lökni, hanem hogy vonzani tud.” A lírai, érzelmi megközelítésen túl adott egy egzaktabb, tudományos szempontból kiszűrhető értelmezés is: „nemzet az a közösség, amelynek egy a múltja, az anyanyelve, a múlt által kifejezett szellemisége és (– igen –) a talaja, a földje”. (Tüskés Tibor)

A nemzeti sorskérdésekre való odafigyelésével egyidejű a költő nacionalista megbélyegzése is. Kezdetre 1933-ig vezethető vissza, a *Pusztulás* című vészkiáltás megjelenéséig, jelesen, Schöpflin Aladár reakciójái: „nagyon meglepett, amikor Illyés cikkében megfigyeltem, hogy bújjik elő a radikálisan felvilágosult íróból a tudat alá szorított nacionalista érzés.” Ettől az MSZMP 1958-as állásfoglalásáig, a bukaresti Luceafărul című kulturális lapban 1978-ban közölt nemtelen kirohanásig – igen széles a paletta. Mindennek következtében Illyés Gyula állandó defenzív harcra kényszerül. De naplójegyzetei, esszéi, szóbeli megnyilatkozásai számos példával szolgálnak arra, hogy nem hátrál meg, minden fórumot, lehetőséget/alkalmat kihasznál a patriotizmus eszméje védelmében, azokkal szemben, akiből kihalt a nemzeti érzés, akik azt szándékosan egybemossák a nacionalizmussal. Szemléltetésésként idézünk néhány gondolatot naplójegyzeteiből: „nem vagyok nacionalista” (1940); Magyar fajvédő vagyok? Nem, csak magyar fejjvédő.” (1946) „...egy morzsával soha nem kívántam több jogot a népnek, amely fölnevelt, mint bármelyiknek” (1970) „nacionalista az, aki érdekeket (magánérdekeket is) sért; patrióta az, aki érdekeket véd” (1980) A nacionalista/patrióta előbbinél is pontosabb fogalmi meghatározását olvashatjuk a tíz évvel előbb írt *Szakvizsgán nacionalizmusból* című írásában: „a nacionalista jogot sért (más népekét, önző előnyökért); a patrióta jogot véd (voltaképpen nem is a maga népéért, hanem az Emberéért, az Emberiségért.” A nemzeti türelmetlenséget hasonlóképpen károsnak ítéli. Az emberiség lelkiismeretét riasztó jelenségek megoldást sürgetnek. De miként s milyet? „Semmiképp a végletnek a véglettel való összeszikkasztása; nem az a rövidzárlatos logizmus, hogy a büszkeség-türelmetlenség veszélyeinek elhárításául magát a nemzeti érzést, a csordaösztön meggátlásául magát a közösségi érzést fojtsuk vissza; hogy a nemzetiségi bajok föltáróit nyomban háborús uszítóknak, revancheuróknak bélyegezzük. Ezzel épp a bajt növeljük, az erőszak eszközeit működtetjük a magunkéi helyett.” Ehelyett – a Magyar Nemzetben közölt *Válasz Herdernek és Adynak* című esszé nyomán – az értelmiség felelősségére int: „a 20. századi nacionalizmusok már-már a középkor világjárványaihoz hasonlíthatók; a szellemi járványok leküzdésének dolgában nem

átüzenni – akár utcabeli, akár kontinensnyi – szomszédságba, nyilván legalábbis – mulasztás.” (Naplójegyzetek, 1978)

A sorskérdések körében megkülönböztetett figyelmet fordított az anyanyelv védelmére, ápolására és megőrzésére – országon belüli és a határokon túli vonatkozásban egyaránt. Az évtizedeken át őrködött fölötte, küzdött a belső közönnyel éppúgy, mint a nemzeti türelmetlenség okozta külső, a nemzetiségeket sújtó veszély ellenében. Hivatkozunk mindenkifölött a legcsodálatosabb, szenvedélytől fűtött költeményére, a hetvenes években született *Koszorú* című alkotására. Az „1970-ben született vers himnusz »A magyar nép zivataros századaiból« és zivataros jelenéből. Himnusz az anyanyelvhez és azokhoz, akik használják és ezáltal őrzik is ezt a nyelvet. Az anyanyelvet illeti a koszorú, amely nem a dicséret babérleveleiből fonódik, hanem a magyarul beszélők történelmének, elesett társadalmi rétegeinek, szétszórt népcsoportjainak szenvedéseiből, a szenvedések ellenére megőrzött hűségéből. Ez a hűség az egyetlen érték, ami átmenthető volt, ami megőrizte a magyarságot. Az anyanyelv története és sorsa egyúttal a magyarság története és sorsa is”. (Vasy Géza) Más megközelítésben: „Indulat és pátosz, keserűség és ünneplés, reménytelenség és nagy hit elegytételeiből épül ez az értéktudatosító, az anyanyelvet »felnövelő édesanyám«-nak minősítő költemény. Tiltakozás ez a vers ugyanakkor mindazokkal a törekvésekkel szemben, melyek – bárhol a világon – kétségbe vonják az anyanyelvhez való természetes emberi jogot.” (Görömbei András)

E kérdéskör sok szállal kötődik, kapcsolódik Illyés Gyula világa egy másik régióhoz: a kisebbségbe jutott magyarság sorskérdései taglalásához, amely különösen a második világháborút követően került érdeklődési körébe s lett a kisebbségi jogok következetes és tántoríthatatlan védelmezője, az elszenvedett sérelmek szószólója.

3

„A felelős politikus, nagyon helyesen, a tízmillió nevében beszélhet. De a költőnek az anyanyelv a hazája; énnekem az országom – az a tizenötmillió magyar, aki olvasóm is egyben, aki megérti, amit mondok; tehát énnekem a hazám határai is folyékonyabbak.”

Illyés Gyulának a kisebbségbe jutott magyarság iránti érdeklődése élete hatvanas-hetvenes éveiben vált intenzívebbé, ami nyilván nem jelenti azt, hogy azelőtt ne foglalkoztatták volna a trianoni igazságtalan döntés súlyos következményei, mindenkifölött az, hogy a magyarság egyharmad része kisebbségi létbe sodródott.

1932-ben Kós Károly *Kalotaszeg* című könyvéről írja: „Kinek nem rokonszenves Kalotaszeg, az ősbibb magyar művészet és műveltség és a nép? És Erdély, amely oly messze szakadt tőlünk, mely a mi nemzedékünk előtt már maga is bizonytalan műfaj, mint az álmkép?” Álmkép? Jól tudja, hogy a határokon kívül élő magyarság sorsa, jövője valós gondokkal terhes. Egy esztendő múlva naplójegyzeteiben olvashatjuk: „Boldogok lehetnénk, ha a mi magyar kisebbségeink anyanyelvüket és nemzetiségüket illetően olyan helyzetben lennének, olyan pártfogásban, támogatásban és kedvezésben részesülnének, mint éltek és részesülnek nálunk századokon át a német anyanyelvűek”. Már ekkor szóvá teszi a sorsuk iránti anyaországi közönyt, némaságot: „Túlzott óvatosságból csak azért, hogy jó fiúként mutatkozzék, hagyhatja egy nép, hogy miközben példás magaviseletet tanúsít, legértékesebb tagjai s legszebb területei ebek harmincadjára kerüljenek?” Mielőtt a szomszéd országokból bárki is

rásütné a sovinizmus, az irredentizmus bélyegét, hozzáteszi: „engem nem az ő aránylagos boldogulásuk és fejlődésük nyugtalanít, hanem a magyarok széthullása és pusztulása”. (Naplójegyzetek, 1933)

E gondolatok magukban hordozzák az ez ügyben tett későbbi megszólalások lényeges vonásait: az anyaország kötelezettségét, a megszólalás parancsát, az értük tanúsított aggodalmat, bármiféle nacionalizmus, irredentizmus cáfolatát. A korabeli magyar politika elgondolásaival, törekvéseivel szemben – a Márciusi Front 1937-es kiáltványában – fölvetődött egy megoldási alternatíva is: az önrendelkezési jog megadása az elszakított magyarság számára, azoknak, akik az anyaországban mindenkor potenciális védelmezőt láttak. Ez benne rejlik a nemzeti kultúra értékeibe való kapaszkodás parancsát megfogalmazó *Haza, a magasban* című költeményben is: „...eszméje valóban nemzetragasztó gondolat maradt a magyarság számára. Az emigrációba kényszerült magyarok és a kisebbségi magyarok egyaránt ebbe az eszmébe tudtak és tudnak kapaszkodni, amikor a területi, lakóhelyi szétdaraboltság és szétszórtság közepette a nemzethez való kötődésüket megvallják.” (Görömbei András)

Az illyési tolerancia, a kisebbség emberi jogai védelmének gondolata az anyaország belső viszonylatában is hangot kap. A humanizmus, az európaiság eszméje nevében tiltakozik a mindinkább fellángoló antiszemitizmus ellen. Ezt nem csupán megnyilatkozásaiban, hanem szerkesztői gyakorlatában is érvényesítette: „Közép-Európában a Magyar Csillag volt az egyetlen havi folyóirat, amely mindvégig, egészen megszüntéig – 1944 márciusáig, a német hadak bevonulásáig – visszautasította, hogy munkatársai között »faji« megkülönböztetést tegyen. Illetve megkülönböztetést akként tett, hogy a kifogásolhatóknak a szokásosnál is nagyobb teret adott, tekintve azok másutt való, már említett térvesztését.” (Gara László) A kifogásolhatók egyike, Schöpflin Aladár, a lapot a hazai irodalom legnemesebb hagyományai folytatójának nevezi: „A magyar irodalom fejlődése Bessenyeitől fogva egy és ugyanazon törés és elhajlás nélküli vonal, s ezen a vonalon akar megmaradni a Magyar Csillag. Az irány, amerre ez a vonal vezet: magyarság és európaiság”; bizalommal és szeretetteljes várakozással néz a folyóirat szerkesztőjére, Illyés Gyulára. Nem érdemtelenül! Hisz nemcsak szerkesztőként, költőként is kiáll az üldözöttek mellett. Az 1944-ben írott *Rangrejtve* versciklus emblematikus darabja az a költemény, amely a zsidóság iránti szolidaritás bátor kifejezése: „Meg vagyok én is jelölve. A bélyeg, / amit viseltek ti melletteken, / ahányszor látom, forró foltot éget / a homlokomra: az én szégyenem! / Mindenkié, csak épp nem a tiétek! / Az a rongy (vagy az a kitüntetés) / lekerül egy-kettőre a ruháról. / Tudom, helyén seb fog maradni és / csak akkor fáj majd: mélyéig kitarul! / De lesz gyógyulás és lesz pihenés.” (*Szégyenbélyeg*) A zsidókérdés, kimondva vagy kimondatlanul, a későbbiekben is jelen van a magyar szellemi életben. A problémakör illyési megközelítésére a *Sorsválasztók* című dráma világít rá. „Vallási, népi, nemzeti hovatartozásuk következtében üldözött vagy pedig főntartásokkal kezelt embercsoportok helyzetét állítja reflektorfénybe, tágabb vonatkozásban ugyanakkor az emberi identitás viszonylataiban is gondolkodásra készítet. A cselekmény menetében elsősorban azok a traumák kerülnek felszínre, melyek Magyarországon a zsidó-létből adódhatnak. Egyetemesebb kérdésfelvetése: kik és mik vagyunk, mennyire határoznak meg bennünket vérségi kötelékeink, mennyiben »a sors« és mennyiben a környezet, amely fölnevelt bennünket?” (Tamás Attila)

Erdélyt – bár folyóirataiba azelőtt is gyakran írt – valójában a bécsi döntést követően ismeri meg. Az 1941-es karácsonyán Kolozsvárra utazik, majd Tamási Áronnal hosszabb vidéki körutat tesz. A Gyilkos-tóhoz menet a buszban egy rikkancs rászól a velük együtt utazó román férfiakra: „beszéljen mindenki magyarul, magyar világ van már”. Illyés Gyula felháborodva utasítja rendre a hangoskodót: „a maga nevében beszéljen ilyen hangon és ne egy nemzetében”. Tamási Áron megjegyzi: „Elégszer elhallgattattak bennünket. De hogy közülük valaha egy is a pártunkat fogta volna, nem, abban nem volt soha részem. Tán azért is esik

most ez olyan jól.” Az utazás esszenciáját sűrítik magukba a Kolozsvárra visszatértében kimondott, napjainkig érvénnyel bíró szavak: „Akinek a tüdeje gyöngé, menjen a Tátrába, akiben a magyarság gyöngé, jöjjön Erdélybe.” (*Naplójegyzetek*, 1942)

A háború befejezését követő hónapokban Budapestre riasztó hírek érkeznek. „...negyvenezer embert a Délvidéken megöltek, Pozsonyban tizennégy ezret internáltak, Kárpátalján alig van már magyar”. (*Naplójegyzetek*, 1945) Csakhamar rá kell jönnie, hogy a kisebbségbe jutottak képviselője, sérelmeinek szóvá tétele korántsem talál kedvező visszhangra: „Van magatartás Magyarországon, amely beteges szemérmességgel félrenéz egy-két tény elől, amely szinte a jó modor elleni vétségnek véli, csak a gondolatot is például arról, hogy a határokon túl változatlanul több milliónyi magyar nemzetiségű él.” (*Forradalmi magyarság*) A gyűlöletgyűrű, amely az ismételt megcsönkített Magyarországot övezi, a határon kívül maradtakat többszörösen szorítja. Ennek igazolására idézünk Isten szolgája, a boldog emlékü Márton Áron erdélyi római katolikus püspök 1945. március 24-én keltezett húsvéti szózatából: „...ahol a nemzeti érdek egyoldalú és türelmetlen eltúlzással minden más érdek fölé emelkedik és ez a felfogás behatol a lelkekbe, ott kisebbségi ember számára szabad emberhez méltó élet nem lehetséges.”

1945 szeptemberében Illyés Gyula a magyar kormányküldöttség tagjaként utazott Romániába. Látnia kell, hogy „a nyert ügy, a győzelem mámorában fellángoló román nemzetiesség átátsap a nemzeti türelmetlenségbe. Naponta érkeznek a hírek erőszakoskodásról, van köztük véres is, van halálos is. (...) A magyarság lelkiállapota kettős. Ha azt mondod: új társadalom – csupa buzgás, remény. De ha külön magyar sorsára tapintasz: tétovázás, megriadás, sőt szűkülés. És teljes magárahagyottság.” Adott egy más tapasztalat is. Kolozsváron, baráti társaságban a költő a magyarországi politikai helyzetről, a forradalmi, a nemzet fogalmával azonosuló új magyarságról beszél. Bányai László idegesen, indulatosan közbeszól: „a magyar nép, ellentétben például a románnal, gyökeréig magába vette a hitlerizmust (...) nyilas volt az utolsó kisbíró, az utolsó baka is. (...) Megdöbbenve nézek rá. A magyarság ilyen legyalázását még sohasem hallottam.” (*Erdélyi út*) Janicsárok nem csak a török időkben támadtak; a külső Trianon mellett adott egy belső ága – országon és nemzetben belüli is. Ennek ellenére a bukaresti rádióban 1945. augusztus 6-án elmondott beszéd optimista hangvételű, közös munkára szólítja a magyar-román összebékélést szorgalmazó erőket: „Erdély ne az örök viszály tere legyen, hanem az a baráti asztal, amelynél két egymásra utalt nép meghitten helyet foglal, hogy higgadtan és jóakaratóan megbeszélje közös ügyeit.” Tíz évvel később ugyanez a gondolat ébred a *Fáklyaláng* századik előadására, Marosvásárhelyre érkező költőben is: „Milyen magasság, tisztaság, milyen / nyugalom fürdeti fáradt szívem, // Erdély, oh Erdély, nem attól csupán, / hogy itt vagyok, annyi idő után: // attól, amit e más-más nyelvű szók / vallottak, mint köz vallani valót, / hogy: »egyetértés«, meg hogy: »türelem« / meg: »az ellenfél versenyfél legyen«. // Úgy legyen, Erdély! Példáddal, mit adsz, / légy a szivekben hótiszta-magas!” (*Erdélyben*) Ehhez sok szállal kötődik a fiatal erdélyi írónak küldött üzenet, melyet évtizedek múltán Sütő András elevenít fel a költő ravatalánál: „Nyíljon rá a szemetek a történelmi követelményre. Erdély – egyenjogúság és testvériség, ezt alakítsátok!” A közös ügybe, a szép szavakba, az intő testamentumba természetesen beleértette az erdélyi magyarság nemzetiségi jogainak tiszteletben tartását, érvényesítését is. A szándék, az elképzelés nemes – a megvalósulás mindmáig utópia maradt!

A kisebbségi magyarság iránti érdeklődés közel két évtizednyi megtorpanása mögött a kedvezőtlen politikai helyzet áll. A csehszlovákiai magyarság tízezreinek, a magyarországi németység ugyancsak tömeges kitelepítése már nem kaphatott az igazságtalan – a nagyhatalmak által hallgatólagosan eltűrt –, gyalázatos cselekedettel arányos hangot a magyar politikában, közéletben. Az internacionalizmust legfőbb ideológiai princípiummá avató rendszerben a párt fontosabb lett mint a haza; a nemzeti gondolat, a magyarságtudat ápolása, a kisebbségben

élőkkel való szolidaritás elé magas, áthághatatlan falat emeltek. Következmény: nemzedéknyi korosztály nőtt fel anélkül, hogy az elszakított magyarságról, sorskérdéseiről akár egy mondatnyit is hallott volna. Hisz róluk szólni teljesen lehetetlenné vált. Bizonyság erre: „A *Hetvenhét magyar népmese* azért nem jelenhet meg új kiadásban, mert az utószóban egy mondat így kezdődik: »A tizenégy milliós magyarság...«” (*Naplójegyzetek*, 1959)

A hallgatás fala azonban nem örökkévaló. Vekerdi Lászlónak a költő születési centenáriumán ír a faldöntést lehetővé tevő külső feltételekről: „A kubai rakétaválság múltával beállott enyhülésben bukkantak felszínre s váltak helyi körülményektől függően egyre súlyosabbá a szomszéd országokban élő magyarok emberi és nemzeti megaláztatásai, kínjai, szenvedései. Illyés nem lett volna az, aki, ha nem próbál segíteni. Fel kellett rázni a honi közvéleményt újból, akár a *Puszták népe* idején. Fel kellett hívni a figyelmet a nemzetiségi elnyomás tényeire és veszélyeire, az egész 15 milliós magyarságra kiható veszélyeire.”

Ha itthon nem tehetette, megcselekedte azt a párizsi L'Express hasábjain, a lap 1964. január 9-i számában. *Ha a költőkön a sor* című interjú valóságos áttörés, a politikai korlátok szétzúzását hozó attak volt, mely az elszakítottak, jelesen a romániai magyarság ügyét/sorsát a nemzetközi közvélemény elé tárta: „A legmélyebb társadalmi változások is messze vannak attól, hogy megoldjanak minden problémát. Romániában van egy provincia, Erdély, amely évszázadokon át a magyar civilizáció és irodalom valódi szülőföldje volt. Ebben a provinciában nemrég zárták be az egyetlen magyar egyetemet, ami egy több mint kétmillió lélekből álló kisebbségnek volt szánva. A magyar írók és az egész magyar értelmiség helyzete nagyon kényelmetlen.” Ezzel felnyílt a zsilip, s azon át a gondolat, mint kizúduló víztömeg, feltartóztathatatlanul ömlik, megállítani többé már nem lehet. A hatalom reagálása: rontja a baráti viszonyt a szomszédokkal – intette a fő-fő ideológus.

Úgy értékeli, hogy a világban krízishelyzet tapasztalható. A gazdaságiak és az erkölcsiek mellé társít egy harmadikat is: „Nem lehet ismételni eléggé, mennyi a veszély abban, hogy a XX. század nem várt történelmi jelensége, a vallási, faji, anyanyelvi türelmetlenség mire vezethet. Hogy mennyire égető ennek kérdéseit megoldani.” (*Komfortos haza*) A megoldást kívánta szolgálni a bukaresti Contemporanul című hetilapban közölt írásával is: „Hogy megbecsüljem a más színűt, hogy minden jogot megadjak a más anyanyelvűnek: a XX. század második fele legjellemzőbben erről vizsgáztatja meg az emberiséget. (...) gyermekeinket két irányban kell jól nevelnünk. Szívjuk vérükbe, hogy olyan bolygón élnek, amelyen mindenki egyenrangú. Keressék meg minél előbb azt a munkát, amelyben egész lényükkel el tudnak merülni.” (*Jól nevelni a jövőre*)

A mulasztások, az adósságok növelik a feladatok súlyát. Ez jut kifejezésre a Fábry Zoltán munkásságáról megjelent méltatásban: „Ránk pirít, megszégyenít. Vagyis az író megint föladatot, harcot vállal. Olvasói, anyanyelvi területünk egyik jelentős – valamikor Kazinczy, Batsányi vezette – fertályáról ad képet. Ez előtt nem azért sűtjük le szemünket, mert amit ábrázol, fájdalmas. Azért, mert nem gondoltunk rá, mert rossz pásztorai voltunk testvéreinknek, mert magunkba engedtük a mulasztást, megfeledkeztünk a föladatainkról. Az íróiról, az emberiről. (Kortárs, 1963. dec.) A feladatok nagyságát jelzi, újra és újra hangsúlyozza azzal is, hogy kimondja „...a tizenöt millió magyarból öt millió él az országon kívül, s szenved rengeteg esetben hátrányt, sőt megaláztatást, ha anyanyelvét használja”. (*Az Iszony francia kiadásának előszava*)

A későbbiekben ezt a tényt – mint a kérdés legsúlyosabb tételét – mindenkor kihangsúlyozza, hivatkozik rá. Joggal, hisz „a magyarság anyanyelve körülbelül félszázada izzóan sűtő gyűlölet pántjában él (...) századunkat is elöntötte egy pestis: a közösségi intolerancia soktünetű, de egy eredetű forróláza. (...) A nacionalizmus Duna-völgyi fekélyeit kell föl vágnunk.” A megoldás csak párbeszéd útján, közösen dolgozható ki. De milyen párbeszédéről lehet szó, ha

„vitatársaink birtokon belül vannak. A hitünk szerint való igazságainkat is legfeljebb csak kérhetjük, esedezhetjük: s nem érvényesíthetjük. Eszmecserét pedig így nem lehet folytatni”.
(*Három levél*)

Ha nem talál társat az eszmecseréhez, folytatja makacsul a maga egyszemélyes küzdelmét. „nemzetemhez – bármely végzet adta közösséghez – azzal óhajtok tartozni, hogy vállalom. Valósággal vállalni kényszerülök. Mégpedig minél sanyarúbb helyzetben van, minél kevesebb jóban tud részeltetni, annál inkább. (...) Ki mellé álljak vígasszal, biztatással? Akár dicsérettel? Amellé, aki rászolgált vagy aki rászorult? Itt tért, ha csak külön ösvényre is, az én patriotizmusom.” (*Hajszálgökök*) Látóköre mind szélesebbre tágul: „az idő és a tér mindenféle dimenziójára kiterjedt, éppúgy gondja lett a kurdok, katalánok sorsa, mint azoké, akikkel egy anyanyelvi közösséghez tartozónak érezte magát”. (Izsák József) A határon túl élő magyarság szellemi egységét és egymásrautaltságát, nyelvi összetartozását az ötágú síp szimbólumába sűrítette. Az egység és az összetartozás gondolata mellett a híd szerepét is betölthetnék: „...épp ebből a szétagoltságból lehetne valami jót kicsiholni; majdnem az összekötői lehetnénk ennek a négy nemzetnek”. (*A világosság szürrealistája*) A metafora ugyanakkor az anyaországnak is üzenetet hordozott, ráébresztette arra, testvéreink milliói élnek a határainkon kívül. „Az ötágú síp jelképszerű gondolatát egyszerűen átírta a történelem és az emberi jogok közérthető nyelvére. Azt is mondhatnám, hogy Illyés nem új témát és nem új »földrészt« fedezett föl számunkra, hanem olyasmit, amit rosszul vagy sehogy se ismertünk.” (Csoóri Sándor)

Ennek legfőbb oka a konok hazai hírzárlat mindarról, ami a határainkon túl élő magyarsággal történik. De adott egy külön csatorna is: az Illyés Gyulát fölkeresők, tájékoztatók sokasága. Naplójegyzetei tanúskodnak arról, hogy szinte hetente betér hozzá vendég Erdélyből, a Felvidékről, a Vajdaságból, így első kézből kap hírt minden, a kisebbségeket ért atrocitásról – iskolabezárásról, hatósági visszaélésekről, hátrányos törvényi rendelkezésekről –, arról a feje tetejére állított logikáról, mely az elnyomottakat vádolja nacionalizmussal. De lehet-e a kisebbségi akár közösségi, akár egyéni szinten nacionalista? Válasza egyértelmű: „...a nacionalizmus maga az agresszivitás, viszont akinek meg van kötve a keze, az már helyzeténél fogva sem lehet agresszív, feddő leckét tehát nem ő érdemel, hanem a megkötője.” (*Szakvizsgán – nacionalizmusból*) Naplójegyzeteiben ennél is pontosabban, világosabban fogalmaz: „Alapelveket feledünk el. A gyengébbel szemben az erősebbnek az erkölcsi kötelessége nem az, hogy eltérje annak jogait az életre, a minél jobb életre (vagyis a jogos vágyait), hanem azokat tettel is szolgálja, mert hisz az utóbbiaknak arra nincs módja; épp az erősebb-gyengébb viszonyból kifolyóan. Amelyik állam nem így kezeli a kisebbségeket, az nem jogállam.” (1974)

Hogy hova is vezethet, mily súlyos következménnyel járhat az anyanyelvi, illetve nemzeti kisebbség elleni „többségi” fellépés, agresszivitás, arra Illyés Gyula *Tiszták* című drámája nyújt példázatot. „A darab egy elpusztult népről szól, de még élő, küszködő népeknek, közösségeknek. S így személy szerint nekünk is. (...) Fölösleges tán hozzátennem, hányszor átsuhant írás közben gondolataim közt a magyar anyanyelvűek közösségének sok ügyegondja is.” (*A vígszínházi előadás műsorfüzetébe*)

Rá kellett jönnie, hogy a gazdasági, társadalmi fejlődés, a sokat hangoztatott lenini nemzetiségi politika sem képes ennek az oly akut kérdésnek a megoldására, sőt, önmagában, a nevelés, a fölvilágosítás sem alkalmas arra. A tényfeltárással, a figyelemfelkeltéssel egyidejűleg gondol a lehetséges megoldásra, a kivezető útra. „...ha annyira gond a környező országokban a magyar kisebbség, szabaduljanak meg tőle azzal: adják vissza, hagyják érvényesülni a legprimitívebb jogot: a népek önrendelkezési jogát.” (*Naplójegyzetek*, 1974) Ugyanezt az ügyet szolgálná – az occitán, a katalán törekvésekkel hasonlóan – a kisebbségeknek megadott

önkormányzat, a nemzeti autonómia. Ez nem lehet csupán az érintett országok ügye – semmiképp sem belügye! –, egyetemesebb összefogást kíván: „A század nagy gondja pedig és végezni valója: a népek összetársítása: a nemzetköziség annyi szép és szent szóval ismételt igéjének testté válása.” (*Naplójegyzetek*, 1975)

Látható volt: a politika ellenáll. Nemcsak a környező országok utasítják el, a hazai sem karolja fel, sőt hivatalosan és a „magánszorgalmú denunciók” révén is az írókat marasztalják el; az e kérdést fölvető írásait betiltják, cenzúrázzák, csonkítják. Ennek ellenére nem csügged, nem adja fel. A jogsértések esetén senkinek sincs joga hallgatni, különösen nem tehetik azt a magyar értelmiségiek! „Sose – semmilyen körülmények között –, még a vak sértegetések záporában sem megfélemlíteni a céltábla legfelső karikájáról: elvégezni, amire politikai eszköz nincs, és tán sose lesz: a szellemi élet vonjon védő, megtartó mennyezetet a magyarul beszélők fölé.” (*Naplójegyzetek*, 1976) Illyés Gyula, aki ismerte „a némaság romboló erejét”, a „hallani s meghallani” parancsát, lelkiismerete parancsára cselekedett. A szomszéd államok szellemi embereit, költőit, íróit, tudósait szólítja közös önelemzésre: „Szeretném remélni, hogy ez bekövetkezik, mert nincs más út a tisztázáshoz, amely valamennyi Duna-menti népnek nemzeti és nemzetközi érdeke. A kisebbségi kérdés máris olyan izzó világprobléma, hogy föl kell készülnünk megvilágítására és megoldására.” (*Élőszóval*, 1977)

A megvilágítás, a megoldás sürgetésére született meg a *Válasz Herdernek és Adynak* című nagyhatású esszé, amelyet a Magyar Nemzet 1977 karácsonyi és 1978 január 1-i száma adott közre. Az elmúlt évtizedek tapasztalásai alapján hívja fel a figyelmet azokra a sajnó sebekre, melyek gyógyítását mindhiába szorgalmazta. Rávilágít a kérdés nemzetközi vonatkozásaira is: „A nemzeti kisebbségek jogait semmiféle nemzetközi megállapodás nem védi. A békeszerződések ezeket, mint maguktól értetődőket, az egyéni jogok közé iktatták. Az országok, melyeknek bármily tömegű diaszpóráik vannak, csak egyéni magatartásukkal fejezik ki azt, miként vélekednek a legelemibb – legemberibb – jogok helyes vagy helytelen alkalmazásáról.” Részletesen kitér a romániai magyar kisebbség súlyos jogfosztottságára: a megszüntetett Bolyai Tudományegyetemre, a történelemkönyvek súlyos hamisításaira, gyalázkodásaira, a magyar értelmiségiek szétszórására... A reakció – pár hónapi késéssel – rendkívül vehemens volt. A bukaresti *Luceafărul* című lapban megjelent, hamisításokra épülő, gyalázkodó írás valóságos kampánynyitány volt, melyből, hatalmi parancsra vagy „lojalitásból” fakadóan, nem maradhattak ki a romániai magyar kulturális lapok sem. Az MSZMP KB 1978. május 25-én foglalkozott a kirobbant „konfliktussal”. Maróti István *Illyés Gyula és a kultúrpolitika* című tanulmánya ismerteti Óvári Miklós feljegyzéseit; idézi Kádár János szavait: „Mi is tudnánk hősködni, sőt tízszeresen túl is szárnyalni. De nem tehetjük. Az ottani kisebbség miatt nem tehetjük. Ezt is meg kell mondani Illyésnek.” Megfosztják a válaszadás lehetőségétől. A *Fegyelmezetten* című írását a lap nem közölheti; csak tíz évvel később jelenhetett meg a Magyar Nemzet hasábjain. Ennél is súlyosabb következmény volt, hogy a *Szellem és erőszak* című kinyomtatott kötet terjesztését betiltották. Romániában minden művét „zár alá helyezték”, könyvtárakból, könyvüzletekből kivonták, nevét kiejteni sem volt szabad. Ami tilos, arra – örök törvény – jobban oda figyelünk. „A *Válasz Herdernek és Adynak* című politikai vitairata vízváltató a Trianon-szindróma kezelésében. A »belügyi kérdésként« hóhéraikra bízott kisebbségi magyarok emberjogi küzdelmének új szakasza kezdődött Illyés nemzetközi visszhangot keltő írásával.” (Sütő András)

Ugyaníly bátor és erőteljes cselekedet volt Janics Kálmán *A hontalanság évei* című kötete elé írt előszó. „Sebeket tép föl? Nem. Gondos fertőtlenítés után sebeket vág föl és tisztogat.” Illyés Gyula a feszültség feloldását szorgalmazza, ismételten az írástudók felelősségére, feladatára apellál: „eltávolítani végleg ezekről a valóságos kérdésekről a szennyet s úgy közéleti kettős felelősséggel a rendezésükhöz, hogy az minden rezzenetben a békét szolgálja, az összebékülést”. De ugyanakkor figyelmeztet is: aki „történelmi szükségszerűséget említve,

mond le bármily indulatból népe emberi jogairól, nemcsak nép- és haza-, hanem jövőáruló”. Ezúttal is hangot ad a többségi nép felelősségének: „Ha egy »többségi« ország képtelen arra, hogy »kisebbségeit« úgy kezelje, mint a többi állampolgárt: méltatlan arra, hogy azok sorsát irányítsa. Azok megvédésével magának az oly bajosan civilizálódó emberiségnek kell védekeznie az oly könnyen megújuló barbárság ellen.” (*Bevezető, nem is egy könyvhöz*)

Élete alkonyán is vallotta: a népek közti viszály elhárításának, a kisebbségek elnyomott helyzete megszüntetésének egyetlen módja a párbeszéd, a kiegyezés. „...évtizedek óta ez volt minden artisztikus tevékenységem etikai motorja.” (*Naplójegyzetek*, 1982) Nem rajta múltott, hogy az általa taposott ösvény nem szélesedett országúttá!

E törekvése legfontosabb mérföldkövei, sarokpontjai a *Magyarok*, a *Hajszálgyökök*, az *Itt élned kell* I-II., a *Szellem és erőszak* című kötetek..., az életmű megszámlálhatatlan sora. Miként búcsúzott a világtól? „Jó volna hinni, persze: itt / őt fedi por, nem verseit, / nem elveit, / s fölszáll, ha zeng a Harsona / e sírból bár egy halk sora!” (*Egy házaspár sírfelirata*, 2) ...Jó volna nekünk is hinni, érezni, tudni!

4

„Köszönjük, Illyés Gyula, hogy egy ember-
öltőn át, egymagadban és helyettünk is han-
got adtál a milliókat gyötrő néma kinnak!”

Domokos Mátyás

Az előbbi fejezet záró versének alcíme: *A férfi, aki eszményeket vélt védeni egy életen át*. Mit kapott érte cserébe a társadalomtól? „Voltak, akik legyulázták / Voltak, akik legyalázták” (*Még egy ajánlat*) Ugyanez a keserű gondolat nyer megfogalmazást a *Teleki László igaza* című írásában: „A népe új Mohácsát átélő író, akit féltő aggodalmiért élete első felében a nemzetgyalázás vádjának saráival vertek arcba, aztán életének második felében annak a gondnak a megszólaltatása miatt azzal, hogy elfogult nemzetieskedő, majd tévelygő nacionalista, sőt – még a rosszakarat meghökkentéseképp – eltévedt misztikus, életét összegezve ide is, oda is végül is azt hagyná feleletül: beszéljenek helyettünk majd a művek.” És beszéljenek a gondolatok, feladatok, amelyeket Ő hagyott örökül ránk: „Reményem – hitem – szerint a XXI. Század végeznivalója a közösségi ellentétek immár alapos tisztázása lesz s ennek folytatásaként az egységesítés szolgálata.” (*Komfortos haza*)

Ha végigtekintünk a halála óta eltelt negyedszázadon, azt látjuk, hogy az általa remélt folyamat – bár biztató jeleket is észlelhetünk – valóban a XXI. század tennivalója marad. Ez mit sem csökkent az alkotó nagyságából, az életmű jelentőségéből. Már életében nyilvánvaló volt: „Nagysága mindenképp előtt szintézisreemtő, összegző erejében van, abban, hogy képes megragadni az egyén, a magyarság és általában a mai ember létkérdéseit, sorsproblémáit. (...) Gazdája ő is, miként Ady volt, öriznivalónak és végeznivalónak.” (Tüskés Tibor)

Szabó Lőrinc 1956-ban elhangzott szavaira – „Magyarország minden lakosa, s ami több, egész jövőnk kultúrélete adós neki” – a költő halála tette rá a pecsétet. Arra int, hogy vegyük számba az örökséget, amely ránk maradt, életünkkel és cselekedeteinkkel törlesszünk, abban a szellemben, hitben és kitartásban, amelyre ő tanított bennünket.

A halálát követő években megjelent tisztelgő, méltató szavak immár az egész életmű ismeretében vonnak mérleget, hívják fel figyelmet az örökségben rejlő értékekre. „Nekünk, akik most az *Illyés Gyula utáni korszakba* lépünk, sokáig válaszáért is hozzá kell fordulnunk,

aki helyettünk tette föl a közösség nagy kérdéseit, aki nemzeti és nemzedéki nyomorúságainknak nevet adott, aki a bajok megnevezésével bátorított.” (Alföldy Jenő) Az összefogásra, az együttes fellépésre szólított: „Prófétai elszánással igyekezett gátat vetni a szellemi szétszóródásnak, a közös nyelv, a közös kultúra, a közös történelmi múlt eleven erejével.” (Lator László)

A szellem oly magaslataira emelkedett, amelyre mindenkor fölnezhettünk. „...örző volt a vártán, aki a nemzetben él s a nyelv parancsával óvta, védelmezte az egy anyanyelvi közösséghez tartozás kötelmeit. Tehette ezt mint az egyik legeurópaibb és legmesszebb látó magyar. (...) A szerepet, a váteszt épűgy, mint a nemzeti költőét és az emberiség jövőjéért felelős humanistáét a sors osztotta rá, hogy pontosabbak legűnk, nem valami hatalmi szó, hanem az egész magyar nép feléje forduló bizalma, eszmetársainak népes tábora.” (Izsák József) Miként is töltötte be szerepét? Sokan és sokféleképpen válaszoltak erre az utóbbi negyedszázadban. Poszler György Ady és Babits szerepvállalásának folytatóját látja benne: „Nemzeti vátesz-költő? Persze. De figyelűnk a minőségre. (...) Lett a nemzeti-szellemi egység őre a kétszeres diaszpóra széthűző erejében. (...) Mondta az igazát egy életen át. A jó nemzeti költészet rossz nemzeti politikát korrigáló történelmi hivatásával. A kicsi és elnyomott népek irodalmának eredendően ellenálló jellegéről. Szavát emberségének etikai, költészetének esztétikai rangja hitelesítette.”

Nem csupán az időegységbeli egyezés indít bennűnket arra, hogy idézzűk az Illyés Gyula által oly nagyra becsűlt kortársa szavait: „Egy költő műve azzal, hogy itt hagyta, nem kész. Nemzete szellemében kell elkészűlnie” – írta Németh László Ady halála negyedszázados évfordulóján. Miként számolhatunk el mi a magunk negyedszázadával? Korántsem tudunk erre egyértelműen pozitív választ adni! Domokos Mátyás – az Illyés Gyula-életműkiadás gondozója – szavai igencsak elgondolkozathatnak: „Illyés Gyula is megtalálta végűl a maga Segesvárját. Igaz, hogy csak halála után, a szándékos felejtés tömegsírját. Bennűnk.” A mulasztás terhét már-már elviselhetetlenné teszik Nagy Gáspár szavai: „Nem Illyés szégyene, hogy a nemzet az elműlt két évtizedben többször is elbukott a nagy vizsgán, amikor épen az ő megfontolandó igazságait veszni hagyta vagy hallatlanra vette. Vagyis nem tudta *a hazát se jól, se bölcsen szeretni*. Amikor *orcapirulás* nélkül elveszítette a másik nemzettársa iránt érzett elemi szolidaritását, s féktelen önzésével elfogadta a növekvő társadalmi különbségeket. Elfogadta az önmagát tizedelő nemzet jövőképét: a heródesi csecsemómészárlást... és a meghívott halált. (...) Amikor csak tessék-lássék módon emelt szót (vagy szót se) a kisebbségben vagy diaszporában élő testvéreiért, akik eltűnésűk végítéletének szomorú dobpergését várják.”

Hogy a felejtés, a költői örökségtől való elfordulás, annak megtagadása mégsem általánosítható, arra az életművet méltató kötetek és tanulmányok hosszú sora lenne idézhető, felsorakozatható. Sűtő András a Hitel halhatatlan fűvédnökének emléke előtt tisztelgő szavaival ugyancsak az élő örökség mellett teszi le obulusát: „Akik valamennyire is el akarnak igazodni a határokon túli magyarság kínkeserves, ellentmondásos, testvérharcokban csonkult önvédelmi küzdelmeiben: Illyés »fáklýaláng«-szerepét meg nem kerülhetik.”

A tanulmányt Cs. Szabó Zoltán szavaival indítottuk; a záró sorokban is térűnk vissza hozzá. Illyés Gyula halálakor valóban király nélkül maradtunk, a nemzeti költészet fejedelmétől búcsűztunk. Mi is, ma is tudjuk: a halál nem csupán valaminek a vége, hanem a kezdete is, amiként azt a Londonban élő pályatárs írta Illyés Gyuláról a gyász megrendítű, szomorú óráiban: „Halálával egy nemzet nemcsak gyászol – vizsgázik is. Magáért kell hitevesztés nélkül mindent kibírnia. Király nélkül. Ha van túlvilág, onnan fogja figyelni, hogy érdemes volt-e égnie, elégnie a magyar népért.”

Ez a szép gondolat sugárzik felénk Weöres Sándor az Illyés Gyulának ércnél is maradandóbb emlékművet állító *Hommage a Illyés* című költeményéből is: „Van? Már csak volt. / Volt? Már csak van. / A mennybolt hágóiban, / a csillagfény iszalagjaiban, / mindig ifjan, sose vénen, / mint egy Árpád-házi király, / magyarjainak szívében.” Hisszük, hinnünk kell, hogy jelenléte, hatása erősebb lesz mint a szándékos felejtés! Hisszük, hinnünk kell, hogy az 1935-ben, a Brassói Lapokban megjelent interjúban mondott szavai – „az írásaim megvédenek” – az elkövetkező időkben is érvényesek maradnak.

Befejező gondolatként emlékezzünk/emlékeztessünk lelkiismeret-vizsgálatra indító szavaira: „Minden kárban azt a gyászt fájlaljuk, ami a megboldogult elvesztésekor azzal ér bennünket, hogy mennyi értéket kaphattunk volna még tőle. De ha azt az értéket sem használtuk még föl, amit eddig ránk hagyott?” (*Naplójegyzetek*, 1975)

Beke György „barangolásai”

A *Barangolások Erdélyben*-sorozat első kötetéhez – *Szigetlakók* – Pomogáts Béla írt előszót. Egyike ő azoknak a jeles személyiségeknek, akik figyelemmel kísérik Erdély magyarságának szellemi kibontakozását. Ennek elmélyült ismeretében mondhatja ki: „Erdélyben a szociográfia és a valóságfeltáró riport nem csupán az irodalom műfaji palettájának egyik színe, hanem a nemzeti felelősségvállalás és elkötelezettség írásban rögzített tanúságtétele is. Mindig is ez volt: számadás arról, hogy a magyarság, amelyet szüntelenül ostromol és pusztít a történelem, miként védelmezi önmagát, miként állt helyt az egyéni és közösségi küzdelmekben, mit vesztett ezekben, és miben kell megerősödni, összeszednie önmagát.” Ebben a törekvésben, keretben helyezi el Beke György munkásságát: „A nemzetiségi önismeret egyik legfontosabb műhelye Beke György szociográfiai és riporteri munkája nyomán jött létre, a »magunk keresése« fogalma is tőle származik. Népszerű riportkönyvei alapozták meg az erdélyi magyarság mai életének és törekvéseinek hiteles ismeretét (...) munkássága szinte teljes képet ad a magyar nemzeti kisebbség jelen életéről és szellemi hagyományairól, szociális helyzetéről és művelődéséről, gondjairól és törekvéseiről (...) ő is arra tanít, hogy miként maradjunk, legyünk magyarok.” A sorozat további kötetei: ugyancsak a Mundus Magyar Egyetemi Kiadó gondozásában jelent meg a *Boltívek teherbírása* 1998-ban, *Az Értől a Kölesérig* 2000-ben, a *Bartók földjén* 2002-ben; a *Déva vára alatt* 2003-ban, a három kötetbe tagolt *Székelyföld – Maros, Nyárád, Kisküküllő* (2004), *Nagyküküllő, Fehér-Nyikó* (2005), *Gyilkos-tó, Szent Anna tava* (2006) – a Felsőmagyarország Kiadónál. A folytatás Beke György 2007 januárjában bekövetkezett váratlan halála miatt félbeszakadt. Így elmaradtak a szülőföld – Háromszék – bemutatását, valamint a zárókötetnek szánt Kolozsvár múltja és jelene megjelenítését szolgáló kötetek.

Kiknek szánta, kikhez is szól Beke György e könyvek lapjain? Azoknak/azokhoz, kiknek nemcsak térkép e táj, akik nem csupán csodálatos természeti adottságait megismerni utaznak oda, hanem tudatában vannak Erdély igaz értékeinek, akik tudják, hogy az elszakított erdélyi magyarság kultúrája az egyetemes magyar kultúra kincsestárának legbecsesebb drágakövei közé tartozik; szolidárisak az ott élő magyarsággal, maguk is tenni, cselekedni kívánnak sorsuk, jövőjük kibontakozásáért.

A megismerés útjai sokfélék lehetnek. Kezünkbe vehetjük az Erdély történetét tárgyaló köteteket, amelyek kronologikus sorrendben tárják fel előttünk a letűnt századok eseményeit. Sikerral lapozhatjuk a szép számban megjelent útikalauzokat, amelyek szebbnél szebb tájakra, történelmi emlékhelyekre vezetnek el bennünket. Levehetjük könyvespolcainkról Móricz Zsigmond csodálatos szépségű Erdély-trilógiáját, Bánffy Miklós, Kós Károly, Ignác Rózsa, Makkai Sándor, Nyirő József, Tamási Áron regényeit, elolvashatjuk Sütő András könyveit, az erdélyi lélek mélyrétegeit feltáró költők – Reményik Sándor, Dsida Jenő, Szilágyi Domokos, Kányádi Sándor – csodálatos verseit. Fellapozhatjuk a múlt század utolsó harmadában megjelent néprajzi és népköltészeti kutatásokat, gyűjtéseket felölelő kiadványokat. Rendkívül sok élménnyel és ismerettel gazdagodhatunk. Ám valami mégis hiányozni fog... A valóság-irodalom emberközelsége, a napi gondok feltárása teheti teljessé ezt a képet, amelyet az egyéni életsorsok, közösségi gondok konkrétsága hitelesítheti előttünk. A riporthősök életútja, gondolat- és érzésvilága, tettei és szándékai feltérképezése, a közösségi életérzések megismerése varázsolja valóban élővé azt a világot.

Erdélyt gyakran dúlták fel az idők mostoha széljárásai. Magyarságát tatár és török hódítók pusztításai, járványok, beharcok tizedelték. A kötetek lapjain elsüllyedt Atlantiszként merül fel Marosszentimre, Magyarigen, Marosillye, továbbá a Sajó, a Nagy-Szamos völgye helység-

nevei, ahol valaha magyar szótól volt hangos a táj, ma csak a temető és az elárvult, lepusztuló templomok hirdetik a letűnt idők emlékét. Aztán az újabb csapás: Trianon, kisebbségi sors az ezeréves szülőföldön s mindaz, ami ezzel jár – megalázottság, megfélemlítettség, jogfosztás. A következmény? Tőkés László püspök nyolc évtized múltán fogalmazza meg: „lehajtott fejű nemzet lettünk, amely nem bízik saját erőiben.” Következmény a félelem is, amely sok esetben még ma sem engedi megnyitni az ajtókat, kitárulkozni a lelkeket. A félelem gyökerei nagyon mélyre nyúlnak az időben. Nagyenyed és Gyulafehérvár felégetése 1849-ben, Körös-tárkány, Magyarremete, Gyanta 1945 őszén legéppuskázott magyarjainak tragédiája, a földvári haláltábor, a szocialista rend elleni szervezkedés, államellenes cselekedet címén kivégezték mártírúrája, a börtönviselt ezrek szenvedése mindmáig intő jelként sugárzik. Az Erdélyben berendezkedő, a kezdetektől homogenizációra törekvő hatalom tudta, hogy a terület birtoklása távolról sem elég a hódítás kiteljesítéséhez, „a lelket is ki akarták sajátítani”. Elsődlegesen a magyar múltat szimbolikusan megjelenítő emlékműveink százai estek a hódítás áldozatául. Következtek az anyanyelvi iskolák elleni támadások. Nagy múltú iskoláink elorzását példázza a szászvárosi Kún Kocsárd Kollégium kisajátítása a húszas években, a Bolyai Egyetem, valamint alsóbb szintű oktatási intézményeink egyesítés címén történő sorvasztásra ítéltetése, 1959-ben. A következmény nem maradt el. Különösen a szórványvidékeken érződik e törekvés kegyetlen hatása. Idézzük csak a Bácsiban, Petru Groza falujában élő székely papné keserű kifakadását: „Haldoklik itt a lélek... A halált várja minden, nem a feltámadást.”

Erdély földje megszentelt föld. Lehetne-e más az a föld, amelyen a Julianus konokságával barangoló valóságíró kezét és tollát a barangolókötetek során oly nagyságok vezetik az idők országútján, mint Ady Endre, Wesselényi Miklós, Bethlen Gábor, Árva Bethlen Kata, Szent László király, Hunyadi János, Apáczai Csere János, Rákóczi Ferenc, Erdősi Sylvester János, Misztótfalusi Kis Miklós, Arany János, Kazinczy Ferenc, Bartók Béla, Jakabffy Elemér..., kiknek életpéldája és tanítása alapozta meg azt a szellemiséget, sajátos lelki karaktert, amely az erdélyi magyarságban az idők folyamán kiforrt? Ők adnak erőt a mai küzdőknek – helyi és erdélyi vonatkozásban egyaránt. A kötetek lapjain megférnek egymás mellett a történelmi nagyságok és a mindennapok egyszerű emberei, akikben volt s van erő és akarat, kitartás és elszántság a küzdéshez. Nevek százait kellene felidézniük, akik az „élet él és élni akar” konokságával és bölcsességével telítetten vállalják sorsukat – földet művelnek, gyárakban dolgoznak, terveznek, gyógyítanak, tanítanak, prédikálnak, őrzik és mentik értékeinket, múltunk építőköveit a mának s a jövőnek.

Beke György barangolásai során azt is meglátja s érzékelteti, hogy nem csupán a történelem mostohasága juttatott bennünket a mai léthelyzetbe. Sorainkban ott munkált „az önfeladás gonosz szelleme” is. Bethlen Gábor Erdély, „az ország” függetlensége megőrzéséért áldozta föl Lippát, az egész megmentéséért, megvédéséért a részt. De mi a mentség a Magyar Népi Szövetség 1945 novemberi marosvásárhelyi nyilatkozatára, amely „önként vállalt újabb Trianon”-ként zúdult ránk. „Nem volt még példa a történelemben, hogy egy népcsoport maga hajtotta volna igába a fejét, válassza a kisebbségi sorsot és az erdélyi magyarság esetében: a távlati beolvadást az elnyomó nemzetbe.” Márton Áron gyulafehérvári római katolikus püspök tiltakozó szavát figyelmen kívül hagyta az Erdélyben újra berendezkedő román hatalom, ugyanúgy mint a békediktátumot előkészítő, sorsunkról a megkérdezésünk nélkül döntő nagyhatalmak is.

Az önfeladás fontos eleme az egykézés – „az Európát pusztító újpogányság vírusa” –, a gyermekáldás el nem fogadása. E kérdés ott kísért a nyolc kötet mindenikében. Nyilván nem mellőzhető a gazdasági, vagyonmegőrzési indíték, de „talán legfontosabb oka a lelkek betegségében rejtezik”. Hasonlóan ítéli meg a jelenséget Tempfli József nagyváradi római katolikus püspök: „A népesség vészes fogyása a magyaroknál – itt is, ott is – nem csupán

nemzeti gond, hanem erkölcsi fogyatékoság is, hitetlenség is.” Az erdélyi önfeladás másik fontos összetevője, a kivándorlás sem új keletű jelenség. Gondoljunk csak a két impériumváltásra, az 1919-esre és az 1945-ösre, melyek következtében százezrek hagyták el Erdélyt; gondoljunk csak a húszas évek számottevő amerikai exodusára; tegyük mindehhez hozzá a kommunista diktatúra idején elmenekülőök igen nagy számát s a legújabb romániai népszámlálás adatait, miszerint 1990 óta több mint kétszáz ezerrel apadt Erdély magyar lakossága. A mobilitás kényszerű vagy önkéntes hulláma elsősorban a fiatalokat sodorta magával. A lenauheimi idős sváb földműves szavai jelzik, hogy nemcsak a magyarokat: „Nem mennék, eszünkbe sem jutott volna, de egyetlen fiam maradt csak, az pedig Németországban él. Mit várhat az öreg ember az élettől? Mit ér az élete, ha nem láthatja a folytatását, nem szeme előtt növekszik fel a családi jövő?” A kivándorlással egyidejű volt a városba özönlés, amelyet egyaránt favorizált a hagyományos paraszti gazdálkodás ellehetetlenítése és az erőltetett iparosítás munkaerő-szükséglete; később pedig a falurombolás okozta életlehetőségek beszűkülése. Falvaink, a népesedés mindenkori bázisai, elapadtak, apadnak továbbra is. A következmény? Óraljaboldogfalva református lelkipásztora megrázó szavai jelzik a legbeszédesebben: „Néha két magyar volt csak a temetésen: a szegény halott és én, a pap (...) tizennégy hátszegi faluban én temettem el az utolsó magyar reformátust” Az utolsó magyarral temette a falvakat is. „Csodálkozok-e rajtam, hogy elfelejtettem mosolyogni?” Az említettek mellett adott egy negyedik tényező is: az asszimiláció. Szomorúbb eredője ennek az, amikor magyar szülők önként adják gyermekeiket román tannyelvű iskolába – „jobban érvényesül a gyerek, ha román iskolát végez; Trianon óta a mai napig kísértő kétely magyarok tízezeit sodorta bele a román tengerbe” – olyan helységeken is, ahol adott a lehetőség az anyanyelven történő iskoláztatásra. A szórványközösségek tekintetében ez a folyamat fokozottabban érvényesül. Mindkét út az asszimiláció előszobája, amit tovább növel a vegyes házasságokból származók szinte törvényszerű elvesztése.

Beke György azonban nem csupán az élet árnyékos, sötét oldalaira vet fényt. Az erdélyi magyar nemzeti közösség soraiból minden korban voltak, támadtak olyan személyiségek, akik felemelték szavukat a sorsunkat negatívan befolyásoló erőkkel szemben, akik a passzivitás, a befelé fordulás, az önfeladás, a menekvés helyett a cselekvést, a helytállást hirdették. Gondoljunk csak Bartók Bélára, aki nem kevesebbet vállalt, mint „egész életemben, minden téren, mindenkor és minden módon egy célt fogok szolgálni: a magyar nemzetet és a magyar haza javát”; szóljunk az e kötetek lapjain oly sokszor megidézett Kós Károlyról, aki az impériumváltáskor kimenekülő, kiűzetett kétszáz ezer magyarral szemben visszajött Erdélybe; idézzük magunk elé báró Kemény Jánost, aki „tízezer holdnyi erdőbirtokot áldozott fel az erdélyi magyar színjátszás fennmaradásáért”; említsük Tökés László nevét, kinek temesvári parókiáján pattant ki a Ceaușescu-diktatúrát elsöprő 1989-es romániai események szikrája; idézzük Tempfli József nagyváradi római katolikus püspök szavait, aki arra figyelmeztet, hogy „nem elég csak magyarnak vallanom magam; tenni kell nemzetemért, sőt tovább ragoznom: áldozatot kell vállalni érte”. A barangolókötetek lapjai megidéznek számunkra azok nevét, személyiségét is, akik a legnagyobbat, az életáldozatot hozták érte: a mindmáig felderítetlen körülmények közt elpusztított Bokor Sándor erzsébetbányai római katolikus plébánost, a halálra ítélt Sass Kálmán érmihályfalvi református lelkészt, a Temesvár melletti Vadászerdőben legyilkolt Újvárossy Ernő temesvári mérnököt, az önkéntes tűzhalált választó Moyses Márton székely ifjút, a diktatúra pribékjei zaklatásai elől öngyilkosságba menekülő Bölöni Sándort és dr. Szikszay Jenőt; gondoljunk tisztelettel azokra a százakra és ezrekre, akiket kiállításukért súlyos börtönövekre ítélték. A riportkötetek lapjain talán ezernél is több oly személyiséggel ismerkedünk meg, akik helyileg szolgálták, szolgálják közösségük javát, tették azt, amit a népből kiemelkedő értelmiségnek mindenkor és mindenhol tennie kell: menteni és tudatosítani értékeinket, ápolni és ébren tartani hagyományainkat, hitet ébreszteni, tettekre sarkallni, magyarságunk megőrzésére buzdítani – akkor is, ha ez áldozattal, kockázattal

tal járt. Azt mondhatnánk, hogy ők mindannyian társszerzői e köteteknek. Az író leleménye az, hogy megtalálta őket, megidézte tetteiket, megszólaltatta őket. Említsük közülük Farkas Károlyt, a lobogó fiatal magyarpéterfalvi pap és tanító példáját, kinek „türelme, tudása, szíve volt ahhoz, hogy a falu nevelője legyen”, akinek sikerült tudatosítania falusfeleiben, hogy „aki anyanyelvét, az énekeit megtagadja, az a családjának fordít hátat; a nagy családnak, a nemzetnek”. A falu „román uralom alatt, kisebbségi létben fordult vissza önmaga eltékozolt örökségéhez”. A kötetek lapjain kitárulkozó példázatok közül szóljunk a ma már – nem túlzás – világszerte ismert dévai csodáról: Böjte Csaba ferences szerzetes által létrehozott Magyarok Nagyasszonya Kollégiumról, a már több mint háromszáz, a szórványból, valamint az élet periferiájáról, a nyomor leírhatatlan mélységű dantei bugyraiból kimentett gyermekek otthonáról, anyanyelvi oktatásáról. Mindkét tett egy-egy lelkes, illetve szerzetes nevéhez fűződik. Nem véletlen. A kötetekből számtalan példát idézhetünk arra vonatkozóan, hogy mit jelentettek s jelentenek az erdélyi magyar történelmi egyházak a másfél milliós romániai magyar nemzetiség identitása, anyanyelve és iskoláztatása számára. Ady Endre nyomában, a nagyváradi Kanonok-soron haladva fogalmazódik meg: „kisebbségi sorsban egy nép számára a vallás nemcsak kapocs Istenhez, hanem a jövő menedéke, az anyanyelv oltalma”. Az egész erdélyi magyarság sorsa alakulása vonatkozásában is jelképesnek nevezhetjük Olosz Lajos költő kisjenői háza udvarán árván maradt fenyőt, amely „él és nem adja meg magát, csonkán is él tovább, pedig az Alföld csakugyan nem a fenyők hazája...” De ahhoz, hogy éljen, életet adó, megtartó humuszra, napfényre van szüksége. Mi a humusz s mi a napfény a nemzeti közösség megmaradása tekintetében? „Az erdélyi magyarságnak jogot kell adni ahhoz, hogy minden körülmények között megőrizhesse nemzeti identitását, anyanyelvét, kultúráját, éltető hagyományait. Ez nem holmi előjog, kivételezés, hanem az isteni, természeti törvények megmásíthatatlan igazsága.” Mindez, Erdély vonatkozásában, csupán írott malaszt. Annak ellenére az, hogy az Erdélynek Romániával való egyesülését kimondó 1918-as gyulafehérvári határozatba foglalták, hogy sok vonatkozásban a mai román törvényekben is fellelhetjük azokat. De az élet, az elmúlt nyolcvanöt év alatt ennek az ellenkezőjét igazolja – a Brassó fölé magasló Cenk ormán emelt Árpád-szobor ledöntésétől a Harkov-jelentésekig, a magyar köztisztviselők sorsát ellehetetlenítő nyelvtörvényektől az elorzott épületek visszaszolgáltatása késleltetéséig.

Borsi Kálmán Béla az erdélyi író-riporterről közölt Kortárs-beli elemzésében utal arra, hogy Beke György írásainak üzenete „a bonyolult történelmi-gazdasági-szociológiai és demográfiai okokból fogyatkozó romániai magyarság túlélésért, a *megmaradásért* folytatott küzdelmének objektív ábrázolása s az ebből fakadó *etosz* és *poézis* felmutatása”. Teszi ezt kiváló írói kvalitásokkal megáldottan, emberközelségben, líraisággal elegyítve. A valóságot, ha kell, a nagypapa megidőzéséből fakadó képzeletjáték alkalmazásával, vagy a cserhalmi ütközet látomásszerű megjelenítésével. A leíró részeket pergő ritmusú beszélgetések, elmélkedések, lírai futamok váltják, itt-ott történelmi, helytörténeti vagy politikai tanulmányok, kisesszék tarkítják, ahogy a téma bemutatása, a gondolat kifejtése kívánja. Az idősíkok gyakori váltása nyújtja a teljesség élményét. Teszi ezt oly időben, amikor „a história a politikai érdekek prédája lett”, amikor ordas erők gyökereinkre kívántak fejszecsapást mérni, azok elmetszésével gyengíteni, megsemmisíteni nemzeti identitásunkat. Az idő- és térbeli teljesség bemutatására törekszik, a cseppben érzékeltetni a tengert, a részben az egészet, hisz semmi sem létezik önmagában, nem létezhet csak önmagáért. A legkisebb faluközösség gondja is erdélyi gond. A hétköznapi szorgos munkásai, sorsuk vállalásával, kiteljesítésével maguk is küldetést teljesítenek, a megmaradást, azaz általános érdekeket szolgálnak. A sorokban, kimondva vagy kimondatlanul, mindig ott rejtezik az aggodás, a segélykiáltás, mellyel az összmagyarságnak a lelkiismeretét és felelősségét kívánja ébreszteni, érzékennyé tenni, tudatosítva az olvasóban, hogy Erdély a magyarság bölcsője, szimbólum, amelynek fogyatkozása mindannyiunk fájó sebe.

Mindenkor az igazság kimondása volt s maradt Beke György legfőbb erkölcsi alapelve. „A féligazság mindig hazugság, mivel úgy takar el bajt, bánatot, tragédiákat, mint ragyogó telehold a maga láthatatlan felét. Csakhogy egyszer ez a láthatatlan holdfél is feltárja a titkait. A valóság rejtett oldalait kitakarja egyszer az emberi megismerés, igazságérzet szomjúsága és szívóssága.” Az igazság kimondásának Ceaușescu Romániájában nagy ára volt. Valós képet ad erről a második barangoló-kötet mellékleteként közölt írói vallomás: *Egy befejezetlen per naplója*, amely Beke György meghurcoltatását, zaklatását szedi időrendbe 1983 és 1987 között.

A megjelent kötetekből Erdély sorsképe, szellemi panorámája tárul elénk, szuggesztív, életközeli megjelenítésben. Csodálatos vállalkozás, egy rendkívül gazdag és értékes riporter életpálya megkoronázása. Erdélyről valós képet alkotni, Erdély népét, gondolkodását, mindennapjait, áldoztvállalását és fogyatkozásában is töretlen hitét megismerni e kötetek nélkül nem lehet. Bár olvasásukkor sokszor azt érezzük, hogy a küzdelem, a sok áldozat hiábavaló, bennünk is ott gomolyog, perel a Makkai Sándor író közel hét évtizeddel ezelőtti kitelepedésekor fellobbant s azóta is vehemens vitákat kiváltó „lehet – nem lehet” kérdés, a kötetek végkicsengése mégis optimizmust sugall. E könyvek lapjain, akár az ókori görög eposzokban, mindvégig ott bujkál egy eljövendő hajnal derengő fénye, a győzelem, az odüsszeuszi hazatalálás reménye és hite. Ott munkál az Írásból sugárzó, az önfeladásnak, a meghunyászkodásnak megálljt parancsoló üzenet: „De mi nem vagyunk meghátrálás *emberei*, hogy elveszünk, hanem hitéi, hogy életet nyerjünk.” (Zsid. lev. 10:39)

A Magyarországon kiadott kötetek előtörténete Erdélybe vezet, a hetvenes évekbe. Szerkesztőségi feladatként kapta, hogy egy tájegység életéről riportsorozatban számoljon be. A Kriterion Kiadó kínálta a lehetőséget arra, hogy a Szilágyságról szóló írások kötetben is megjelenjenek. A *Szilágysági hepehupa* 1975-ös kiadása lett a sorozat nyitánya, melyet sorrendben követett a *Nyomjelző rokonság* (1978), a *Búvópatakok* (1980), a *Boltívek teherbírása* (1983), az *Itt egymásra találunk az emberek* (1984). Kötetről kötetre egyre mélyebbre ásott a történelmi, kulturális hagyományaink feltárásáért, tudatosításáért; kötetről kötetre nőtt a hatalom ellenszenve, acsarkodása, amely előbb a szövegek csonkításában, majd a sorozat letiltásában öltött testet. Az olvasók azonban a félmondatokból is értettek, az ollózott szöveg is összehasonlíthatatlanul több volt annál, amit az akkori sajtóban olvashattunk.

A nyolcvanadik életévében elhunyt író e csodálatos vállalkozása nem teljesedhetett ki. A veszteség mindig fájó. Gondoljunk arra és becsüljük meg azt, ami riportkönyveiben az asztalunkra került, melyek olvasása ma és az eljövendőben is a magyarságtudatunk egyik éltető forrása marad.

„És meddig kell még várniuk?...”

P. Jáki Sándor Teodóz: *Csángókról, igaz tudósítások*

„Ha nem tii, Kárpátok, keté szakagyatok
Müünköt Moldovába veszni ne hagyatok!”

Duma-István András

A moldovai csángók tragikus sorsára, nemzeti identitásuk elvesztésének veszélyeire Domokos Pál Péter (1901-1992) *A moldvai magyarság* című, 1931-ben – s azóta még öt kiadásban, legutóbb 2001-ben – megjelent könyvével hívta fel a figyelmet. Írója, 1929-ben, Bartók Béla magyar népdalgyűjtésének kiegészítése végett indult a csángók körébe. Személyében a magyarságból kiszakadt, nemzeti és vallási identitásához ragaszkodó népcsoport igaz szószólójára lelt, kit méltán illet meg a csángók apostola megtisztelő cím. Miként, milyen körülmények közt, mily eredménnyel bontakozott ki ez az elhivatott élet? A Budapesten 1988-ban megjelent *Az én Erdélyem* című kötet (Domokos Pál Péter elmondja életét Balogh Júliának. Életutak 1. Oral History Archívum. Vita Kiadó. Budapest) segít bennünket abban, hogy megismerjük az ügy iránt elkötelezett tudós indítékait, azt a lankadatlan energiát és rendíthetetlen küzdelmet, amelyet hat évtizeden át vívott a csángók érdekében. Az ő munkássága messze túlnőtt a néprajzkutatás, a népzene gyűjtés keretein, lármafaként hirdette, tudatosította a magyarságban a vészhelyzetet, amelybe e nemzettöredék jutott. Az „...édes Hazámnak akartam szolgálni...” – 1979-ben közzétett dokumentum, forráskiadások, vallomások gyűjteménye – című kiadvány önmagában is hirdeti azt a szent célt, amely éltét s minden cselekedetét ragyogó csillagként vezette.

Domokos Pál Péter nyomában

Követői is a csángóság népköltészetét, népzenejét, néprajzát kívánták feltárni, megörökíteni. Erdélyi vonatkozásban gondoljunk csak a dr. Kós Károly, Szentimrei Judit és dr. Nagy Jenő által megjelentetett *Moldvai csángó népművészet* (1981) című kötetre, a Jagamas János, Faragó József és Szegő Júlia által közösen gyűjtött *Moldvai csángó népdalok és népballadákra* (1954), a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem magyar nyelv- és irodalomtudományi tanszéke által, Márton Gyula vezetésével az ötvenes években összegyűjtött, Budapesten 1992-ben megjelent *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza* című munkára, Kallós Zoltán felbecsülhetetlen értékű gyűjtéseire – *Balladák könyve* (1970), *Új guzsalyam mellett* (1973), *Ez az én utazólevelem, Balladák új könyve* (1996) –, továbbá Beke György csángóföldről írott riportjaira, csángó krónikáira, köztük az 1988-ban külön kötetben kiadott *Csángó passióra*.

A moldvai csángók szószólója az anyaországban is hűséges követőkre talált, akik a román diktatúra veszélyeivel, a magyarországi rendszer rosszállásával szembenézve keresték a kapcsolatot a Moldvában élő magyar közösséggel. Maguk is apostolként, Domokos Pál Péter követőiként és tanítványaiként járták a csángó, illetve általuk is lakott falvakat, mentve mindazon tárgyi és szellemi értékeket, amelyek az évszázadok során halmozódtak fel, őrződtek meg; igyekeztek hitet és reményt ébreszteni bennük, a Kárpátok karéján kívül már Szent László király uralkodása idején megtelepedett, valamint később újabb hullámokban oda sodródott, ott rekesztett magyarokban.

Domokos Pál Péter követői közé tartozik P. Jáki Sándor Teodóz győri bencés tanár, a népénekek jeles kutatója, aki 1978-ban, a nagy előd személyes példáját követve indult első moldvai útjára, s azóta még – a *Csángókról, igaz tudósítások* című kötete (Való Világ Alapítvány kiadása, Budapest. 2002) megjelenéséig – több mint nyolcvanszor járt a körökben. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola tanári és karvezetői szakán nyert képesítése nyújtott számára tudományos alapot a csángó népénekek kutatásához és gyűjtéséhez. Cs. Varga Istvánnak a könyvről írott, a magyarság szolgálatában álló Új Idők című lapban 2003. február 1-én megjelent méltatásában olvashatjuk, hogy „Jáki Sándor Teodóz kisalföldi, burgenlandi és felvidéki, délvidéki, erdélyi és csángóföldi körútjain ötezer harminchat népéneket gyűjtött”; következésképp moldvai kutatásai, gyűjtései az összmagyar népi kultúra kontextusában nyernek elhelyezést. A csángókhoz is testvéri szeretet és érdeklődés, a sorsuk iránti mély rokonszenv és együttérzés vezette, őket a nemzet elszakíthatatlan részének tekinti, akik oly kincseket, archaikus értékeket őriznek, amelyek más vidékeken már rég eltűntek. Tudományos munkásságának rangját és elismerését jelzi Győr városa Szent László-éremdíja, a Bethlen Gábor Társaság Márton Áron emlékérmé, a Széchenyi Társaság kitüntető emlékérmé, a Magyarok Világszövetsége által odaítélt Magyar Nemzetért ezüstérem – mindez önmagában is utal a szerző múlhatatlan érdemeire.

A *Csángókról, igaz tudósítások* hátsó borítólapján olvashatjuk: „Amit a szerző látott, hallott, megtapasztalt, a valóság élő szövetének empirikus anyagát adja át nekünk. Talán nem jó a kifejezés, nem »átad«, hanem elénk varázsol. Annyi kilométerrel a lábában, ahánnyal, s ahányszor »elcsángált« a moldvai magyarokhoz, az őshazába is eljuthatott volna, talán többször is – növelve ezzel tudósításai hitelességét.”

A kötet 58 tudósítást ölel fel. A szerző, a kötet előszavában utal a címválasztás indítékára: „A *tudósítás* szót *Petrás Pátertől* »kértem el«, aki sokszor használta ezt a XIX. században írt leveleiben, amelyekben beszámolt moldvai csángómagyar híveinek egyre nehezebb helyzetéről.” A csángóság állapotáról Domokos Pál Péter közlése alapján az alábbiakat olvashatjuk: „...a 300 ezerre tehető csángómagyarból már csak 100 ezer beszél szépen, archaikusan, *csángósan* őseinek magyar nyelvét; a másik 100 ezerből már kinevelték nagyszüleik nyelvét az »illetékesek«. Hogy mi lesz a maradék 100 ezerrel? A magyarul szépen beszélőkhöz csatlakoznak-e, vagy az édes anyanyelvüket elfelejtők közé sodródnak-e, az biztosan még a mi önzetlen erőfeszítéseinktől is függ.” Az Erdélyben megalakult, ma már Bákóban székelő Moldovai Csángómagyar Szövetség, a Budapesten működő Lakatos Demeter Csángómagyar Kulturális Egyesület, maga az RMDSZ is felvállalta ezt a küzdelmet, nem beszélve azokról a bátor pedagógusokról, szülőkről, akik a Bákó környéki csángómagyar falvakban a magyar nyelv tanításának hivatalos elismertetéséért, bevezetéséért küzdenek. Ehhez társul – a szerző is hivatkozik rá – az Európa Tanács 2001-es isztambuli közgyűlése is, amely „határozatban ismerte el, hogy a csángómagyarok a magyar nyelv egy korai változatát beszélik, ősi hagyományokat, változatos népművészetet és népi kultúrát őriznek, amely különleges értéket jelent Európa számára”.

„Reggel 8-kor még tudtak...”

A csángókért való aggodalom jogos. Hisz, amint Domokos Pál Péter is jelezte, az északi csángók körében a nyelvváltás immár bekövetkezett, velük már „elfelejtették” anyanyelvüket. A tudósítások írója, Kallós Zoltán 1980-as évek végén tett megállapítását idézve – „ami régebben 10 esztendő alatt sem történt meg, az az itteni nyelvváltásban most már 2 év alatt bekövetkezik (vagy: bekövetkezhetsz)” – jelzi, hogy e folyamat még hangsúlyozottabb. Gyökerei, a kezdetek messze vezetnek az időben.

Az összetevők sorában ott vannak az elrománosítást a XIX. század második felétől tudatosan szorgalmazó állami törekvések, amelyek a magyar család- és keresztnévek eltorzításában, az anyanyelvi oktatás hiányában öltenek testet. A múlt század negyvenes évei végén beindított magyar nyelvű oktatás jó tíz éven át végzett áldásos munkáját a teljes tiltás követi, mind a mai napig. Miként szólott erről a tudósító egyik csángómagyar barátja? „Tanulhat a kicsi fiam englézül – francsézül – dzsermánul – még ruszul is az iskolában, csak a saját nyelvén, magyarul nem!” Mily mélyről fakadhatnak a Diószegen lejegyzett szavak: „Ha szabad lenne egy hónapig mindent magyarul mondani: a tanácsházán, a kocsmában, a templomban és az iskolában, akkor minden jól lenne!” Ám nem így van! Mind e helyen tiltott a magyar beszéd, az csak a családban, a maguk közösségi életében él tovább.

De eltűnhet, elsorvadhat-e teljességgel az, ami személyiségünk lényegéből fakad? A szászokúti „csoda” példázza, hogy a nyelv mélyen bennük él, hogy „még mindig tudnak magyarul”. Ennél is szemléletesebb, meggyőzőbb azonban az a hatalmas népköltészeti kincs, amelyet mindmáig megőriztek, a népviselet, a hagyományaik, amelyek élő tanúságtételek származásukról, identitásukról – néprajzkutatók, folkloristák sok bizonyosságot szolgáltatnak róla a világnak. A csángók közé látogató „magyarföldi” páter maga is számtalan népéneket jegyzett le.

A csángók „leírása”, elrománosodásuk „megerősítése” jelei a magyarság körében is észlelhetők. A moldvai magyarság körébe elhivatottsággal vissza-visszajáró, onnan éppen hazatérőben levő szerző szomorúan hallgatja erdélyi paptársa vélekedését – „nem tudnak azok már magyarul” – mire ő makacsul azt feleli: „reggel 8-kor még tudtak”.

„...ha a gyóntató nem beszél magyarul”

Sokszor és sokat írtak – indokoltan – a római katolikus egyház, jelesen a iași-i, azaz jászvásári püspökség szerepéről a csángók nyelvvesztése, elrománosítása folyamatában.

Kis kitérőként idézzünk egy mondatot *A moldvai magyarság* című kötetben appendixként megjelentetett történelmi dokumentumból, Bandinus Márk, Marcianopolis érsekének – 1646 és 1648 között „Moldva alázatos és méltatlan adminisztrátorá”-nak – a Szentszékhez küldött jelentéséből: „A római szentegyháznak, melyet a Szentlélek jelenléte kormányoz, kegyes Atyaként saját anyanyelvű lelkipásztorokat kellene küldeni...”, mert az olasz és lengyel szerzetesek nem értenek a nép nyelvén. Az 1647-ben írott szavak két évszázaddal később, 1863. február 10-én, Petrás Incze János – „minorita áldozár és ideiglenes lelkész Klesén” – ugyane kötetben közölt levelében csengenek vissza: „Mily szomorú háttérben szorítva él itten nyelvünk, arról nem írhatok...” Egy másik, későbbi keltezésű levelében – a címzett ez esetben is ismeretlen – visszatér helyzetük taglalására: „Nagyrabecsülöm szép lelke egyenes és igazságos véleményét a magyar nemzetiség és e nyomorult, elszórt, de valódi magyar vérű, kath. hitű szegény nép irányában, igaz ugyan, sokat kell nekünk velük együtt kiállani idegen honban és kormány alatt a gyűlölt magyar nyelv ügyében; de azért még sincs toll, aki leírhatná azon lelki örömet, melyet élvez e nép az Isten házában, hol minden ünnep és Vasárnap a Jöjj el Szent Lélek Isten elhívásátul kezdve minden ima és ének anyai nyelven hangzik a Mindenek Ura Zsámolyához az utolsó amenig!”

E lelki öröm azonban kiszorult a moldvai katolikus templomokból. P. Jáki Sándor Teodóz könyvében számos példával utal a mai állapotokra, arra a jelenségre, amely a csángóság köréből kinevelt papok aktív közreműködésével folyik, nem csupán a román nyelvű liturgia és éneklés kötelezővé tételével, hanem egyes, eredetileg magyar szentek tiszteletére emelt templomok titulusának önkényes, az egyházi törvényekkel ellentétes megváltoztatásával, magyar szentek szobrainak eltüntetésével, a déli csángók soraiból kikerült papoknak a hierarchiában történő háttérbe szorításával történik. Velük szemben kegyelettel emlékezik

meg „az ónfalvi jóságos csodadoktor”, titokban felszentelt ferences szerzetes, dr. Benedek Márton vértanúhaláláról, Dani Gergely esperes hősies gyimesbükki templomépítéséről, jelzi továbbá, hogy vannak olyan papok is, akik bizalmas körben ma is vállalják csángómagyar származásukat – „velem lehet magyarosan es” –, ám megfélemlítettek, tehetetlenek a bukaresti és jászvásári egyházi vezetők makacs, elutasító ellenállásával szemben. Megdöbentő az a cinizmus, amellyel a magyar liturgia bevezetéséhez viszonyulnak, például azzal, hogy tagadják a tudomány által igazolt tételt: „a csángómagyar nyelv nem más, mint egy archaikus változata a magyar nyelvnek”. 1991-ben, a magyarországi pápalátogatás idején, Mons. Angelo Acerbi, az akkori budapesti nuncius, megkérdezte a jeles eseményre meghívott Petru Gherghel jászvásári megyéspüspököt: „mikor lesz már a csángóknak Moldovában magyar nyelvű szentmiséjük? A püspök felelete ez volt: – Nem kérik. A nuncius így folytatta: – Ezt nem kérni kell, hanem eléjük menni az anyanyelvi lehetőséggel.” Teodóz atya a csángómagyarok történetének rövid áttekintésében utal arra, hogy a csángóság már 1671-ben könyörgő levéllel fordult a Szentszékhez magyarul prédikáló papokért. „A legutolsókat az 1980-as években küldték, de kérésük rendre válasz nélkül maradt.” II. János Pál pápa 1991-es magyarországi látogatásakor lengyel nyelvű levélben kérték az anyanyelvű liturgiát.

„Moldováról, – édes hazánkról”

P. Jáki Sándor Teodóz, a népénekek tudós gyűjtőjeként rendkívül gyümölcsözően kamatoztatja moldvai útjait. Kitartó kutatással jegyez le mindent – a fakeresztek pár szavas feliratait, a halottvirrasztók laikus szövegeit, a tizenhárom versszakos Aranymiatyánkot... –, ami a csángók magyar voltára, hitvilága eredetére, a magyar szellemiség továbbélésére utal, amely katakombalétre szorítottsága ellenére ma is él a körükben. Rendkívüli dolog ez abban a földrajzi, politikai környezetben, ahol Kájoni János 1676-ban kiadott *Cantionale Catholicum* című énekeskönyvét az 1960-as években házkutatások során szuronyos „hivatalosak” keresték – távolról sem az értékmentés és konzerválás szándékával – avégett, hogy „a magyarsághoz tartozás utolsó írásos szimbólumát” elégessék, ahol „mindent megtesznek, hogy a csángók magyar népzenei dialektusa is elpusztuljon”, beleértve az egyetemes értékű gregorián ottani sajátos variánsát is, mivel az is magyar egyházzenei hagyományaikra emlékezteti őket. A hívek azonban dacolnak a tiltással. Megható, amint erről a céklaföldön kapáló asszonyok tanúságot tettek. A gregorián-énekek iránt rajongó paptanár megvallja: „nekem a Lujzi-Kalagor-i csángómagyar variáns és intonáció máig minden másnál jobban tetszik”.

A tudósításoknak legszebb részei közé tartozik az *Ó Szent István dicsértessel...*, a *Hol vagy, István király?...*, a *Jaj, nagy kedven tartott...* kezdetű népi Mária-siralom, a csángóföldi *Boldogasszony Anyánk...* kezdetű népénekek, valamint az *Aranymiatyánk* kottázott lejegyzéseire kapcsolódó emlékek felidézése. Pusztina, Klézse, Lujzi-Kalagor énekeseitől hallott csodálatos népénekek rendkívül mély vallásosságról tanúskodnak, melyek a templomokból való kiszorítottság ellenében – a csángók szentmise keretében évente egyszer, a kacsikai Nagyboldogasszony búcsún, „a jászvásári egyházmegye évenként egyetlenegy alkalomra engedélyezett magyar nyelvű szentmiséjén” énekelhetnek magyarul – fennmaradtak az emlékezetben vagy deákelődök rejtett füzetekben, a magyarsághoz tartozásukat örökítik tovább nemzedékről nemzedékre. A négy templom közül csak a pusztinaiban megőrzött Szent István oltárkép őket is Pannóniára emlékezteti, Máriában ők is a magyar nemzet Pátrónáját dicsérik.

A *Boldogasszony Anyánk...* az 1793-ban már „*nationalis cantio*”-ként, vagyis nemzeti énekként az egész magyar nyelvterületen ismertté, általánossá vált. Moldovában sajátos variánsként él a hívek körében. László Józsefné Kiss Erzsébet előénekes énekléséről a pusztinai tudósításban olvashatjuk: „Megrendülve hallgattam énekét: a »*Boldogasszony Anyánk*« talán legkeletibb és legcsángósabban díszített változatát. Különösen a refrén ragadott

meg: ahogyan egészen magáévá költötte és énekelte a Dunántúl népének remekét: *Moldováról, édes hazánkról, / Ne felejtkezzél csángómagyarokról!*”

Az *Aranymiatyánk* közös énekléséről az 1999-i kacsikai búcsúról szóló részben olvashatunk. Teodóz atya eképp tudósít: „Most tudtam meg, hogy nekem kell ma prédikálnom. Hadd tanítsam vissza azt, amit tőletek tanultam. Ennél szebb prédikációt én nem mondhatok nektek, mint az Aranymiatyánkot, melyet már csak kevesen tudnak közöttetek. Azzal, mint egy öreg előénekes bácsi/szentember elkezdtem az 1. sort énekelni, ők pedig gyönyörűen visszaénekeltek. Egyre szebben-áradóbban szólt az ének, és mire az Aranymiatyánknak mind a 13 versét elzengtük, könnyes lett a szemünk, mindannyiunknak.” Az ilyen pillanatok erősítik meg, adnak hitelt Sütő András szavainak: „Anyanyelvünk és zenei anyanyelvünk páros szárnyunk a megmaradásban.”

„Erdély nevét el ne válasszuk Moldovától”

P. Jáki Sándor Teodóz nem csupán tudós népénekgyűjtőként, lelki gyámolítóként jár-kelel a csángóság körében. Személyében a csángók ügyének kitartó és következetes képviselőjét tisztelhetjük. Minden lehetőséget megragad – köztük a kötetbe foglalt panaszlevelek közlését is –, az olyan alkalmakat is, ahol szólhat róluk, ahol felkeltheti a figyelmet sorsuk iránt.

1984-ben, az Esztergomban megnyitott vallási néprajzkiállításon Luigi Poggi érsek, a Vatikán rendkívüli nunciusa titkárának, John Bukovskynak, majd magának a nunciusnak is elmondja: Csángóföldön „síró hívekkel találkoztam, akik azért sírtak előttem, a pap előtt, mert Moldovában nem gyónhatnak anyanyelvükön – magyarul”. (A kérdéskörhöz kapcsolódik, hogy a későbbi években bukaresti apostoli nunciusként szolgáló, az 1993. évi szatmárnémeti Jézus Szíve búcsún részvevő John Bukovsky érsekkel készített – a kolozsvári katolikus családi újságban, a Vasárnap 1993. július 11-i számában megjelent – interjúban az alábbiakat olvashatjuk: „...az egyház minden hívét édes gyermekének tartja. Az egyházon belül nem létezhet kisebbség, nem teremthető hátrányos helyzet senki számára. Példa erre, hogy a romániai katolikus templomokban nyolc nyelven folyik a liturgia, azon a nyelven, amelyet a hívek értenek (...) Ez a csángók esetében sem lehet másként: az illető egyházközösség híveinek többségi akarata dönthet arról, hogy az ő nyelvükön misézzenek.”) Ismeretes, hogy ilyen irányú kérelmeikre – a kötetben a szerző a klézseit és pusztinait említi – durva elutasítás, megfélemlítés volt a válasz. P. Jáki Sándor Teodóz 1994-ben a Magyarok Világszövetsége gyűlésén a Lakatos Demeter Csángómagyar Kulturális Egyesület küldötteként tárja a világ elé sorsukat. Zárószavait idézzük: „Javaslatom egy mondatban: amikor Erdély neve előkerül, csatlakozzék hozzá mindig a moldvai csángómagyarok neve is.” Tolla ragad akkor is, ha a magyar televízióhíradó – 1996. szeptember 7-én – pontatlanul szól róluk. A szerző *A moldvai csángómagyarok rövid története és nemzeti létüknek veszélyei*, továbbá a *Három (nem csak) vallási téma Moldvában, Ért(het)etlenségek (problémák, negatívumok) Moldvában* című tudósításaiban történelmi, társadalmi, politikai, egyházi megvilágításban foglalja össze a csángók sorskérdéseit. Ez utóbbi záró soraiban teszi fel a kérdést: sorsuk jobbrafordulására „meddig kell még várniuk?” Aki meghallja, maga is eltöprenghet azon, hogy Domokos Pál Péter által 1929-ben megindított csángómentő útja mikor és hogyan nyer pozitív végkifejletet?

Nem lehet ez közömbös abból a szempontból sem, hogy a csángóság körében oly nagy számú gyermekáldásnak köszönhetően „az ő 300 ezerre tehető lélekszámuk a XXI. század közepére már több lesz, mint a most egymilliónak vehető székelység száma”.

P. Jáki Sándor Teodóz tollát a szeretet és aggodás vezeti. Azé a szerzetesé, aki, ha olyan templomba lép, amelyben még nem járt, szükségét érzi annak, hogy imádkozzék országghatáron kívül élő magyar testvéreiért és azokért, akik között élnek. A népenekek tudós

gyűjtőjeként a népnyelvi, népköltészeti, vallási hagyományok feltárásával kívánja ezen értékekre a nemzet figyelmét felhívni, az érintetteknek pedig hitet, buzdítást adni a küzdelemhez nemzeti és vallásos sajátosságaik, identitásuk megőrzése érdekében. Tudósításai változatos műfaji formát öltenek: a lírai hangütésű rövid írásoktól a tudományos értekezésekig, a panaszlevelektől a liturgikus hagyományok ismertetéséig.

A kötetet a benne előforduló földrajzi nevek magyarázata, fényképmelléklet, valamint a moldvai csángók által lakott településeket feltüntető térkép egészíti ki.

Szellemi zarándoklat

Cs. Varga István: Rokonföldön

*„Csángú országba be van temetve
A legszebb magyar kyncsek a világon”*

Lakatos Demeter

P. Jáki Sándor Teodóz bencés szerzetes kötete – *Csángókról, igaz tudósítások* – ismételten ráirányította a magyar szellemi élet figyelmét a csángókérdésre, tudatosítva, hogy távolról sem egy részkérdés felvetéséről van szó, hisz a hiteles és felelős megválaszolás – lévén, hogy a csángósorsban potenciálisan benne rejlő nemzeti identitásvesztés réme a magyar határ mentén immár öt országba szétszóratott magyarság körében igen sok helyütt valós veszélyként vetődik fel – a nemzet sorskérdését, jövőjét érintő üggyé vált. A kötet s a benne foglaltak széles körben való megismertetéséért igen sokat tett Cs. Varga István irodalomtörténész, aki a „tudósítások” értő elemzőjeként, a népénekgyűjtő tudós nagy tisztelőjeként maga is a csángóügy „apostolutóda” lett: boldogan fogadta a meghívást, hogy az atya kíséretében személyesen ismerje meg a „rokonföld” – a Kárpát-karéjon kívül élő csángók – realitáit. Ha a ráhangolódás, a Jáki-kötet elemzéséből kisugárzó tisztelet és azonosulás titkait fürkésznénk, a volt bencés diáknak a tanára iránti szeretet és megbecsülés érzésén túlmenően, ott találjuk a győri gimnáziumból hozott szellemi útravalót is: a nemzet és a haza határtalan szeretetét és a mély vallásosságot, amely írásaiban – tanári hivatásából eredően – a sorskérdéseinket taglaló irodalom és a szakrális dolgok iránti rendkívüli érzékenységben és fogékonyságban jut kifejezésre.

Rokonföldi utazóként „valóságos szellemi-lelki zarándokút”-ra vállalkozik abban a meggyőződésben, hogy a „Haza, a magasban” illyési fogalom védernyője alatt ott rejtőzik a csángóvidék is, ott vannak az évszázados mostoha sorssal dacoló, szorgos és imádságos lelkületű nemzettestvéreink is. Az utazás élményéből gyümölcsözőt könyve²⁷⁵ – műfaját a szerző vallomás-naplóként definiálja – ehhez a gondolathoz igazodik: az összmagyarságot érintő és foglalkoztató kérdések és a csángók partikuláris örömei, gondjai folytonos, egymásba ölelkező szimbiózisként vannak jelen. Szemléletében az egyetemes és a sajátos egymást segítő jelenségként élnek. A kötetben olvasható megszámlálhatatlan idézet nem csupán az irodalmár rendkívüli tudását és tájékozottságát jelzi, általuk egyfelől sorskérdéseink, a csángóügy jobb megismeréséhez kapunk kulcsot, az általános felől közeledve az egyedi felé, másfelől az ő sajátos életszemléletük, hitviláguk, emberi vonásaik nyernek elhelyezést, értelmezést egy magasabb szellemi régió koordinátaiban. Ki is mondja: az utazás nem csupán szemet és szívet gyönyörködtető látványképek sorozataként él benne, a látottak, „a hozzájuk kapcsolódó szakrális animáció révén a magyar sorsközösség, hitet és tudást gazdagító, valóságismeretet növelő, történelmi-kulturális örökségünk értékei is”. Ez magyarázza azt, hogy a naplóban a csángó népelet gondjai többnyire csak utalásként vannak jelen, a tájékoztatás, az érzékeltetés többnyire áttételes megjelenítésével találkozhatunk. Németh László szavai – „az életszínvonalnál fontosabb az erkölcsi színvonal” – irányítúként vezeti megfigyeléseiben, a látottak, a tapasztalatai szavakba öntésében. Ez az a sarokpont, ahonnan a napló vallomásba torkoll, alkalmassá válik arra, hogy a csángó példa megismertetése önmaga és mások javára, az összmagyarság számára is irányadó szellemi mértékkel és értékkel szolgáljon. A nemes szándék

²⁷⁵ Cs. Varga István: **Rokonföldön**. Xénia Könyvkiadó Technet Kft., Budapest, 2004

sikeres megvalósulásának mintegy garanciája volt az író személyiségével, lelki habitusával egybecsengő útmutató is, amelyet a zarándokok tízparancsolata így fogalmaz meg: „Tudd a SZÉPET és a JÓT felismerni és megcsodálni mindenütt: nyisd meg lelkedet az öröme és az egyetemes testvériségre.”

Cs. Varga István minden szépre és jóra érzékeny, nyitott lélekkel utazik.

Tájékozódási pontjai közt meghatározó súlyú a történelmi múlt, közte Erdély oly zaklatott históriája, a kisebbségbe jutott magyarság megkerülhetetlen kérdése: Trianon. Nem hallgatja el a nagyhatalmak Magyarországot megcsonkító döntésének súlyos következményeit, a szomszéd népek mohóságát. De Trianon nem csupán eredője, hanem következménye is egy folyamatnak. Gondoljunk csak Ady Endre 1912-ben megjelent, a kötetben megidézett figyelemzetetésére: „Mai, barbár csodák idején el tudom képzelni azt is, hogy Erdély hamaros megvalósulása lehet tüzes vad álmoknak, mik nem minden alap nélkül kísértének az alsó Kárpátok alatt.” Váteszes szavai süket fülekre találtak? Történelmi tény: uralkodó osztályunk, megszámláltatásakor, képtelen volt fel- és beismerni, hogy híjával találtatott, következésképp megállítani sem tudta a darabokra szaggattatol bibliai jóslat kiteljesedése felé haladó, szakadékbba rohanó szekeret. De az már talány, hogy Ady Endre publicisztikai írásait 1961-ben Budapesten kiadott három kötetes gyűjteményéből miért kellett hiányoznia ennek az intésnek? A szomszédaink „érzékenységre” olyannyira odafigyelő, a nemzeti önismeretet immár ötven éve elfojtani, a nemzettudatot felszámolni igyekvő magyar politika sorra csonkítva adta ki, tartotta indexen elődeink műveit, mit sem törődve azzal, hogy közben a „testvéri” szocialista országokban erőteljes nacionalista politika fölöttébb tüzes és vad álmokat éltet a magyarsággal szemben. Maga szórt hamut a fejére, figyelmen kívül hagyva Illyés Gyula szavait: „nemzeti az, aki jogot véd; nacionalista az, aki jogot sért”.

Az elmúlt nyolcvan esztendő során azonban akadtak olyanok is, akik, történelmi ellenszélben ugyan, rendezni kívánták közös dolgainkat, akik „a megismerés: megértés; a megértés: szeretet” gondolatával kívántak hidat építeni azok közt, akiknek sorsát a Duna-medencében a történelem végképp egybekötötte, akik a gyűlöletszítóknak a tejttestvériség metaforájával válaszoltak, oly erkölcsi magatartást szegeztek szembe, amely, ha nem is juthatott érvényre, ott munkált a mélyben, honnan, mint a fa a gyökerei által, az éltető nedveket szívhattuk magunkba. Gondolataikat, tetteiket nem múló érdek, nem az európai hatalmi gócbokból jövő parancs diktálta, hanem a humánus, a nemzet elhivatottságában hívő magyar ember belső indítéka, azoké s olyanoké, akik, miközben övéikért imádkoznak, arról sem feledkeznek meg, hogy a velük együtt élőkért is kérjék Isten végtelen irgalmának és kegyelmének kiáradását. Tették, teszik ezt akkor is, ha a másik oldalon továbbra is a tagadás luciferi szelleme uralkodik.

A történelmi ismeretekkel egyenértékű tájékozódási pont a magyarság – közte természetesen az erdélyiek – szellemi örökségének rendkívül alapos ismerete, mely e könyv lapjain Janus Pannonius költészetétől Kányádi Sándorig terjed, oly bőséges buzgásban, akár a székelyföldi borvízforrásoké. A könyv lapjain megkülönböztetett figyelem árad azok iránt, akik Erdély szellemi életének a nyugattal egyenrangú fejlődését kívánták elérni – Apáczai Csere Jánostól Misztótfalusi Kis Miklósig, az emlékiróktól Kemény Zsigmondig; azok iránt, akik a nyolc évtizedes kisebbségi lét, a nemzeti identitás, nyelvünk és kultúránk őrzése és ápolása szolgálatába szegődtek – Ady váteszes költészetétől Babits Erdély-élményéig, Dsida Jenő zsoldáros jajkiáltásától, Reményik Sándor intő szavaitól Sütő András édes-keserű álmaival való szembesülésig, nem utolsó sorban a csángók költőjének, Lakatos Demeternek a megidézéséig. Ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy az idézetfolyam semmiképp sem öncélúan hömpölyög, hanem a mélység és a magasság, a földi dolgok és a szellemi kisugárzás együvé tartozását szemléltetik, erősítik bennünk. Hisz a Teremtő Isten gondviselésén túl elsősorban a szellem

emberei adták azt az erőforrást, amely átmentett bennünket tatár- és törökdúláson, osztrák szikulicídiumon, amely Erdély magyarságát kisebbségi sorsában, fogyása ellenére, megőrizte a jelennek és jövődönnek, amely a rokonföldön élő csángókat, anyanyelvük közösségi használatától megfosztottan, ellenséges érzületű közegben is szép számban megtartotta a magyarság vonzaskörében. Ha olykor megbicsaklott a hit, gyengült, lanyhult az erő, nemzetünk nagyjai, a költők voltak azok, akik erőt sugalltak a haza, népünk szeretetére, az anyanyelvünkhöz való ragaszkodásra, iskoláink és egyházaink védelmére.

A mindennapok, akár a történelem, nap mint nap kemény próbára teszi Erdély és Moldva magyarságát. A mezősegi, hátszegi szórványmagyarság sorsa semmiben sem különbözik a csángókétól, számszerű elapadásuk immár létük, az életremény alsó határát súrolja, vagy már azon is túl jutott már, amiként azt a teljesen megüresedett marosszentimrei templom példázza. XXI. századi magyar Atlantisz-sors? Minden abba az irányba mutat. Higgyük, hogy mégsem! Ha a dévai csodára, a Magyarok Nagyasszonya Kollégiumra gondolunk, ha áldozatos lelkületű létrehozójával, P. Böjte Csaba ferences atyával beszélünk, újból – ki tudja hányadszor az elmúlt nyolcvan év alatt – hinni és bízni kezdünk; ha a fogarasi végvár székely papja, a szervező lelkületű Fórika János plébános atyát hallgatjuk, szégyelljük a lelkünkben letanyáztott kishitűséget.

A nemzetiségi lét, a beolvasztást célzó ördögi politika dantei kínokat idéző bugyrai azonban még odébb vannak, a Kárpátokon túl, a Csángóföldön. Ok és alkalom bőven akadna arra, hogy Cs. Varga István tollát keserűség, bánat és fájdalom vezesse. Nem kerüli meg azokat. Soraiban, kimondva vagy kimondatlanul, jelen vannak a létet beárnyékoló, nemegyszer az éltető napfényt is eltakaró fellegek. Az emberi méltósággal szemben elkövetett bűnök, az anyanyelvében és hitéletében megcsúfolt, nem egyszer megalázott közösség kifakadásai – melyeknek számtalan kérelemben, levélben, tiltakozásban adtak hangot – a könyv lapjain is helyet kapnak. Ez volna a legkönnyebb út, amelyen járhatna, talán hatásosabb is a könyv „népszerűvé” tétele szempontjából. De nem esik bele a felkínálkozó kelepcebé! Teodóz atya negyedszázados moldvai csángálásának tapasztalatai s a maga meglátásai, észlelései és megérzései hatékony ellensúlyként jelennek meg. Az anyagi nyomorúsággal, a nyelvfosztó törekvésekkel szemben ott vannak azok a csodálatos magyar kincsek, amelyekről méltatásunk mottója, Lakatos Demeter sorai szólnak. Azokat a beolvasztásra, identitásuk megtagadására törekvő nemzeti elnyomó politika – akár a vad szelek s a jeges telek a Kárpátok sziklatömbjeit – apaszthatja, porlaszthatja, koptathatja, de el nem emésztheti. Nincs az a tűz, amely szellemi kincsestárunk legékeesebb gyémántjait – mély és megingathatatlan hitüket, a századokon át csodálatos kitartással őrzött archaikus népi műveltséget, a népdalokat és népénekeket – megolvaszthatná, kitörölhetné a tudatukból, emlékezetükből. „Mert elfut a víz és csak a kő marad, / de a kő marad.” Bármit is állíthatnak az ellenük ármánykodók, temetve anyanyelvüket, Teodóz atya szelídségével kimondott szavai – „reggel nyolckor még tudtak” – szertefosztatják, cáfolják azt. Cáfolják azok is, akik a rejtélyes körülmények közt legyilkolt Petrás Incze János ferences szerzetes nyomdokaiba lépnek, akik dr. Benedek Márton, a titokban felszentelt ferences szerzetes vértanúságától megerősítve, a templomépítő gyimesbükki plébános, Dani Gergely kitartó küzdelméből erőt nyerve, az anyanyelvű szentmiséért börtönt szenvedett Gyergyina János nagypataki plébános elszántságával és bátorságával vállalják a küzdelmet.

Ismételten és újólág kérdezhetjük: honnan az erő a megmaradáshoz, a küzdelemhez? Onnan, hogy a századok múltán is mélyen él bennük a magyarsághoz tartozás tudata. „Szeret vize martján / Sétáltam kedvemre, / De nagy szomorúság / Szállott bús szívemre. // Kelj fel keleti szél, / Indulj nyugat felé! / Vidd el sóhajtásom / Magyar hazám felé.” – olvashatjuk a könyvben megidézt, a Kallós Zoltán által gyűjtött Moldovai bujdosódalban. Ezzel egybecseng Lakatos Demeter apójától rátestált, általa 1941-ben versbe foglalt vallomása is: „Ot vagyand a

mük országunk / Tud meg iul / Ot hol a nap minden eszte / Leszentül.” Tudatukban, gondolkodásukban a római katolikus vallás azonos a magyarsághoz való tartozás tudatával. A magyar szentek tisztelete az „átkeresztelt” templom ellenére bennük él; magukat Szent István népének ismerik, akkor is, ha annak nyelvét a hatalom cinkosává, a nyelvvesztés szorgalmazójává elszegődött papjaik, az újra meg újra megismételt kérelem ellenére megtagadják tőlük. 2004 év májusában például, a Szatmárnémetiben tartott püspöki konferencia zárónapján, sajtókonferenciát tartottak. Az erről szóló tudósításban olvashatjuk: „Arra a kérdésre, hogy a moldvai csángó falvakban miért celebrálják a szentmiséket román nyelven, Robu érsek és Perca iași-i segédpüspök azt válaszolta, hogy a szentmiséket csak anyanyelven lehet celebrálni, csángó anyanyelv pedig nem létezik.” (Szatmári Friss Újság, 2004. május 27.) Arról, hogy a csángók nyelve a magyar nyelv dialektusa, főtisztelendőségük nem akar tudni és hallani. Amint bizonyára arról sem, hogy a csángó ember, ha már nem is tud magyarul, de magát „ungur catholic”-ként, azaz katolikus magyarként identifikálja. A katolikus vallás „egyszerre testesíthette meg a hitet és a magyarságot, amely tudatosította a görögkeleti románoktól eltérő kultúrájukat, és lehetővé tette, hogy megőrizték hagyományait.” (Benda Kálmán)

Végül említsünk egy harmadik tényezőt is: a csángó családi eszményt, amely a gyermeket ma is Isten ajándékának tekinti, s mint ilyet fogadja el. Ennek köszönhető, hogy a csángóság, a magyar nyelvterületen szinte egyedülállóan, gyarapodik számbelileg. Ragaszkodnak hagyományaikhoz. Az évszázadok eróziója mégsem maradt hatástalan. Közülük is akadnak renegetek, akik elfogadják a hatalom sugallta, nem egyszer a székelységre is kiterjesztett, hangoztatott tételt, miszerint ők elmagyarosított románok. De ugyancsak az ő soraikból kerülnek ki azok, akik ama első, 1671-ben keltezettől számtalan „könyörgő levelekkel”, petíciókkal kopogtattak – és teszik mai is – a világi és egyházi hatalmasságoknál anyanyelvük iskolán belüli tanulásáért, a magyar nyelvű szentmiséért.

Erdély és a csángóföld égető nemzeti kérdései megkerülhetetlen sziklaként állnak a magyarságért felelősséget érző politika előtt. Európai példák jelzik, hogy az autonómia és a kettős állampolgárság az, amely valóban megoldást hozhat. A kötetben mindkét gondolat fölvetődik, reményteli(?) jelzések is vannak arról, hogy az erdélyi magyarság és a moldovai csángók kérése, hangja eljutott Brüsszelig, Strasbourgig, Rómáig. Bosszantó, hogy reményeinket újra valamely centrumhoz kell kötnünk. Mikor jutunk el – mi: szomszédnépek – ahhoz, hogy immár kölcsönös egyetértésben és tiszta szándékkal vállalhassuk József Attila sorait? „A harcot, amelyet őseink vívtak, / békévé oldja az emlékezés / s rendezni végre közös dolgainkat, / ez a mi munkánk; és nem is kevés.” Az évszázadok épp elég áldozatot követeltek, épp elég szenvedést hoztak ahhoz, hogy a Duna-medence nemzetei – magyarok, románok, szlovákok, szerbek, horvátok, szlovének, osztrákok, ukránok – végre munkához lássanak. A Shakespeare-i kérdés – lenni vagy nem lenni – megoldásához a XXI. században „csak a kegyelem adhat reményt az emberi és magyar, az erdélyi magyar és csángó-magyar létküzdelemben, de csak akkor, ha a hit, remény, szeretet parancsait nem mulasztjuk el, ha nemcsak az áldozatok, megnyomorítottak és megalázottak ismerik fel és védelmezik értékeiket, hanem az ellenük súlyos bűnöket elkövetők is képesek lesznek a bűnök beismerésére és a kölcsönös kiengesztelődésre”. Ehhez épp az a lélekből fakadó indíttatás kell, amely megtanít arra, hogy elfogadjuk egymást, tiszteljük egymást, könyörgő szavaink nemcsak önmagunkért, hanem „tejtestvéreinkért” is elhangozzék. Hívjuk, fogadjuk, társítsuk ehhez a törekvéseinkhez segítségül, ajánljuk politikusainknak figyelmébe a nagyságos fejedelem, II. Rákóczi Ferenc imáját: „A Te kezében van szívünk, Uram, döfd át szereteted nyilával. Gyűjtsd föl a lomhakat, vezesd vissza az eltévelyedetteket, világosítsd meg a vakokat, lágyítsd meg a hajthatatlanokat, bátorítsd a gyengéket, szilárdítsd meg a habozókat, tanítsd meg a tudatlanokat, erősítsd a jókat, gyarapítsd bennük a hitet, gyűjtsd föl a szeretet lángját. S újra és újra kérlek: add, hogy szereteted gyarapodjék, hogy ez isteni láng eméssze fel viszálykodásainkat.”

Jeleztük, szoltunk az elobbiekben is arról, hogy Cs. Varga István könyvének minden sorát, oldalát a humánus és szilárd hit tölti el, mély szellemi beágyazottság jellemzi, oly lelki azonosulás, ráhangoltság, amely az olvasóban is hasonló érzelmeket ébreszt. Vonzását, sikerét növeli a formai elemek sokasága, változatossága. Dokumentumok szöszzerinti közlése, a barátságról, a szabadságról, az egyházi szónoklatról, az ünnepekről szóló igen szép és szárnyaló gondolatokat hordozó kisesszé-betétek fokozzák az érdeklődést, teremtik meg az olvasó ráhangolódásának lehetőségét, az elmélyült olvasásból fakadó varázst. A könyv zárófejezeteiben történelmi áttekintés nyújt eligazítást a könyvben felvetett kérdések jobb megértéséhez, megismeréséhez. A szerző számtalanszor említi utazása, könyve indíttatását, forrását – P. Jáki Sándor Teodóz bencés atya varázslatos személyiségét és könyvét, több részlete tartalmilag és formailag is beépült ebbe a kötetbe, amelynek teljes megértéséhez ajánlatos megismerni a már több kiadásban megjelent *Csángókról, igaz tudósítások* című vallomáskötetet is, amely Domokos Pál *Péter Moldvai magyarság* című könyvének méltó folytatója, a mai gondok és örömek avatott és hiteles tolmácsolója.

Minden könyv legfőbb értékét az adja meg, hogy elolvasása után mi marad meg bennünk? Cs. Varga István könyve a magyarságért való felelős gondolkodást ébreszti minden olvasóban, az odafigyelést a történelem mostohasága miatt szenvedőkért, a szolidaritást nemzettestvéreink iránt, hogy segítsük és támogassuk küzdelmüket, meghalljuk segélyt kérő jajkiáltásaikat! Arra indít, hogy sose feledjük: őket is magyar bölcső ringatta! Arra indít, hogy magunk is szívből imádkozzuk: „Jézus áldd meg Erdély földjét!”, hogy meghalljuk a Királyhágón túlról messze hangzó kiáltást: „Ne hagyd elveszni Erdélyt, Istenünk!” Arra indít, hogy elménkben, tudatunkban „amikor Erdély neve előkerül, csatlakozzék hozzá mindig a moldvai csángómagyarok neve is.” (Jáki Sándor Teodóz) Arra indít, hogy odafigyeljünk a moldvai költő, Duma-István András fohászára: „Ha nem tii Kárpátok / Keté szakagyatok / Münköt Moldovába / veszni ne hagyatok.”

E könyv olvasásakor is felmerül bennünk a szellemi zarándoklat élményeinek könyvbéli lejárásával szembeni kérdés: mit és mennyit látott meg Erdélyből, a Csángóföldből? Lapjairól, soraiból kiérezzük, hogy nagyon mélyre kívánt ásni, hogy kereste azokat az erővonalakat, amelyek az erdélyi emberek életének meghatározói voltak az elmúlt századokban s ma is sorsalakító hatásuk van. A megközelítési mód sajátos, egyéni, amelyben minden mozzanatnak, történésnek, amelyet meglát, megidéz, meghatározott funkciója van. Ez a könyv érzéseket és felismeréseket kisugárzó alkotás – az idősíkok koordináta-rendszerére fölvetítve. Egy időben adattár és szemléletünket modelláló szellemi utazás lenyomata, amely valós, sürgős és eredményes cselekedetre buzdít. Könyvének olvasásakor érezzük: az erdélyi és csángókérdéssel foglalkozó napi politika frazeológiája mennyire üres, mennyire a dolgok felszínét érinti csupán.

Cs. Varga István záró soraiban szerényen fogalmaz: „Tudom, könyvem, igyekezetem eredménye kis szalmaszál a csángóügy kazalnyi téma- és problémaköréhez képest, de remélem, hogy afelé mutat, ahol a „Lélek tápláléka” („*nutrimentum spiritus*”) található, és hozzájárulhat magyarok és csángómagyarok, magyarok és nem magyarok, főképpen a „*tejtésztvéreink*” közötti hídépítés gigászi, létfontosságú munkájához.”

Hisszük, hogy a szándéka, igyekezete nem hiábavaló. E könyv is ezt erősíti bennünk.

Sütő Andrásról háromszor

„Művedben lélegzik a lét reménye”

„Olyan államban, amelynek uralkodó eszméje a nacionalizmus: a kisebbségi állapot örök rettegéssel teli kémlés egy jobb jövő felé.”

Sütő András

A hatvanas évek utolsó, a hetvenes évek első harmada megújulást hozott a romániai magyar irodalom történetében. Az 1965-ös politikai változást, s főleg a Prágai Tavaszt követő időben érezhettük ezt, amikor szabadabb szelek tették lehetővé a szellemi élet gyümölcsöző kibontakozását. Köztük a legelső sorban kell említenünk a Domokos Géza vezette Kriterion Könyvkiadó beindulását, amely remekművek sorát jelentette meg. Utaljunk mindenk előtt a kiadó által 1970-ben megjelentetett első kötetre, Sütő András: *Anyám könnyű álmot ígér* című naplójegyzetére. „A romániai magyar irodalom egyik legjelesebb eseménye ez a könyv” – olvashatjuk a fülszövegben a könyv sikerét megelőlegező szavakat.

E korszakos kibontakozásban, sorskérdéseinket feltáró, öneszmélésünket elősegítő folyamatban **Sütő András** alkotásai vágták a legnagyobb rendet, keltették a legnagyobb visszhangot, Erdélyben s a határon túl egyaránt.

Az *Anyám könnyű álmot ígér* címmel írt naplójegyzetei nem az ismeretlenségből bukkantak fel. A falu gondja, a falu emberei iránti odafigyelése annak előtte is jó néhány remek írásában öltött testet. De e könyv olvastakor valami más, különleges légkör, hangulat ragadott magával, amely, amellet, hogy igaz, egyben „tanúskodás is egyről és másról, ami megesett velünk”. Mi sem természetesebb ennél – gondolhatjuk mai ésszel. De akkor, abban a szellemi miliőben, amelyben Romániában éltünk, csodálatos volt. „Ez a könyv nem egy eszme illuztrációjaként született (...) bátor szembenézés a hibáktól sem mentes közelmúlttal, mely alig karnyújtásnyira van tőlünk az időben” – olvashattuk a könyvről közölt egyik méltatásban, 1970 áprilisában. Általános emberi és sajátos nemzetiségi sorskérdések hordozójaként, közvetítőjeként buzdított bennünket is szinte önvizsgálatra, önmagunkkal való szembenézésre. Az író édesapjának, családjának küzdelme, életszeretete, az idők válságos szakaszaiban sem vesztett hite bennünk is reményt szült: nincs olyan mélység, ahonnan ne lenne kivezető út. A Gergely bátyja által „meghallott” isteni „kinyilatkoztatás” – „a fű meghajlik a szélben, és megmarad, fiam” – az olvasónak is magatartásmodellt és perspektívát adott a jövőre vonatkozólag. Sikerének titka – könyvkiadásunkban egyedi esemény volt: rövid idő alatt három kiadása fogyott el – abban rejlik, hogy írója hú maradt a nagyapától, néhai Sütő Mihálytól tanult, *Önéletrajz helyett...* című írásában, 1963-ban rögzített ars poetica-hoz: „...nem a költői kiagyaltsághoz ragasztott valóságélemeket, hanem a valóságot emelte költői magasságokba”. A megjelenésekor közölt méltatás utalt csodálatos nyelvezetére is: „folyamhoz hasonlítanám, mely lágyan, simogatón halad tova széles medrében, kínálja magát, nézzünk tükrébe”. Szász János – a 65 éves Sütő Andrásról köszöntő soraiban – az író édesanyja biztatására írott alkotást a tomboló zsarnoksággal szembeni „ellenállás első könyve”-ként definiálja.

Sütő András tolla „a megtalált – és nem kitalált – gondok irányába” moccant – olvashattuk a Huszár Sándor által, még a könyv megjelenése előtt készített interjúban; a mű kiteljesítéséhez a fentiekben említett külső tényezőnek és létre kellett jönnie: „A krónika végét ki kellett várni, és ki kellett várni természetesen azt a légkört is, amelyben azt meg lehetett írni” – idézhetjük Sütő András szavait az *Istenek és falovacskák* című kötetből.

Még ugyanaz évben, 1970-ben, adta ki a Kriterion a *Rigó és apostol* című úti tünődéseket. Az írások, folyóiratokban közölt előzetes megjelenésük ellenére, a frissesség, újdonság erejével hatottak. A felfokozott érdeklődést az előző könyv alapozta meg. Kemény Zsigmond, Benedek Elek, Kemény János megidézése a szocreál irodalom korában feledésre ítélt, illetve elhallgattatott személyiségek életpéldáját, írói nagyságát tudatosította bennünk. Segesvári tünődéseiben az alábbi sorok olvastakor felkaptuk a fejünket: „...bármely hódító hatalom a leigázottnak először a hadseregét, utána rögtön a történelmi múltját fegyverzi le, közösségi szimbólumait tünteti el”. A szellemiek mellett a tárgyiakat is. Külföldi útjaira, a könyv előszavában maga is utal rá, „magával vitte itthoni fonnivalóját is”. A velencei tátott szájú szörnyalak, melynek szájába a névtelen leveleket, följelentéseket dobták, a hazai állapotokra asszociált, ahol az árnyalatnyi ellenvélemény is eretnekségnek számított.

Az esszéíró az *Istenek és falovacskák* című könyvével lépett elénk teljes vértetében. Az 1973-ban megjelent könyv írásai magukkal ragadtak, szembesítettek azzal a politikával, amelynek, az évek során, közvetve vagy közvetlenül, magunk is munkásai voltunk; kisebbségi sorskérdéseink megoldását hirdető propagandájában, ideológiájában magunk is hittünk. A Gaál Gábor hirdette „marxista megalapozottságú népfrontos igény szélesebb ölelése”, „a szocialista demokrácia megerősödött szelleme”, a Nagy Imre képeiről leolvasható „szocialista megújulás” – csupán néhány kiragadott gondolatfoszlány ahhoz, hogy jelezzük a kiindulópontot, ahonnan az író (és az olvasó) kötöttségeit levetve, torzulásait felismerve jusson el az Asztalos István által definiált anyajegyes irodalomig; a vele tett bukaresti sétán megfogalmazott felismerésig: „Mit várhat egy nemzet vagy nemzetiség az íróitól, ha nem épp ezt a közösségi hűséget: sorsproblémáinak felgörgetését olyan tárnákból is, amelyeknek bejárata elé valamikor tiltó táblákat ütöttek.” Ez a könyv ébresztőként hatott a korabeli olvasóra, akinek tekintete Sütő András felé fordult. Erre buzdított, továbbgondolkodásra serkentett a kötetzáró két esszé: a *Perzsák* és a *Nagyenyedi fügevirág*, amelyeknek kiemelt jelentőséget kell tulajdonítanunk a már említett nemzetiségi sorsproblémák iránti írói elkötelezettség kibontakozásában: „a jót nem önmagáért: **önmagunkért** óhajtanám cselekedni”. Átaluk az esszéíró oly csúcsra jutott, ahonnan üzenete jelzőtüzként világított, figyelmeztetve a veszélyre – „más a kotta s más a hang” –, amely bennünket létünkben fenyeget. Nagy Sándor ördögi terve – „olvasztókemence az egység érdekében” – számunkra nem csupán ókori történelmi tapasztalat volt, hanem nyers valóság, intés a diktatúra hegemonisztikus törekvéseire, amint a nagyságos fejedelemnek, Bethlen Gábornak, felpanaszolt, eltorzított latin mondás – „cuius regio, illius lingua” – a nyelvi asszimiláció programjának veszélyeire figyelmeztetett. Az esszék olvastakor érezzük Szász János igazát: „Mindenikük valójában kegyetlen kép a zsarnokságról.”

Az 1975-ben megjelent *Nyugtalan vizek* Sütő András válogatott írásait adta közre: elbeszéléseket s részleteket az *Anyám könnyű álmot* ígér című kötetből. A könyv írásai szemléletesen példázzák azt a metamorfózist, amely a falu osztályszempontú, szocreál ábrázolásától a nemzeti közössége sorsával azonosuló alkotóban végbement. Az előszót író Veress Dániel Sütő András költői világát tárja fel előttünk, az 1948-beli berobbanástól a naplójegyzetekig. Megállapításai a Sütő-életmű értékelésének sarkpontjaiként idézhetők: „Sütő András, csontig maródott hivatástudattal, életmásító, jobbító jobbágyi konoksággal vállalta nemzetisége – a többi népek sorsába fonódott – sorsváltásainak kimondását. (...) Ha írásainak szertegyűrűző hatását, a hatás titkát vizsgáljuk, látszatra egyszerű, köznapián kézenfekvő válaszokhoz jutunk el: tényisztelet, hitelesség, őszinteség. (...) Nyelve sem egyszerűen a képes szólásokkal tömör, megtanulható népnyelv, mely megejtő hangsúlyait művi leleménytől nyeri, hanem elsősorban észjárás, gondolkodásmód, mely erőltetés nélkül lobbantja fel – az íráson keresztül – a protestáló és bizonygató életakarát virágait.”

Az ötvenes-hatvanas években írott színműveit, a népeletből ihletődött alkotásokat humor, irónia, olykor szatíra jellemezte. Sikerdaraboknak számítottak. A hetvenes években indult új drámaírói korszak egészen más fordulatot vett. Ennek első gyümölcse, az Igaz Szó 1974 márciusi számában közreadott, 1975-ben kötetben is megjelent *Egy lócsiszár virágvasárnapja* című alkotás volt. Kolhaas Mihály drámája a hatalom és az igazság kérdéskörét viszi színpadra. Miként válik a törvénytisztelő lócsiszárból törvénytisztelő? Oly körülmények közt, amikor a törvény „célja nem az egyén igazsága (...), hanem az egész test óvása, a Rendé, a társadalmi nyugalomé”. Rá kell jönnie, hogy az ő igaza, az ő igazságkeresése hiábavaló küzdelem ott, ahol az uralmon levők azonosítják magukat a Renddel. A körülmények kényszerítik arra, hogy maga is a münzeri utat válassza, ám, „miközben az igazságát hajszolja: el is adósodik”. Értelmetlen küzdelem volt, hiábavaló áldozat? Sütő András maga adja meg a választ az 1990 márciusi szatmárnémeti előadás műsorfüzetébe írott soraiban: „...ott kezdődik az ember, amikor összetéveszti magát mindazzal, amitől megfosztották”. Kolhaas azonosult vele, halála árán is. Lett volna más út is? A Lutheré: „...az élet parancsa nem a halál, hanem annak elkerülése: nem az öngyilkos reménytelenség, hanem az okos cselekvés.” A Marosi Péter által a kolozsvári előadás kritikájában „nemes tézisdrámá”-nak nevezett mű saját sors-helyzete felismeréséhez segítette hozzá olvasóit, hisz kiszolgáltatottságunk mind súlyosabbá vált. A szerző szándéka is ez volt: „...e dráma hőseinek arcvonásai mögött talán ismerős vonásokat is fölfedezhetünk: a magunkéit.” A főhős áldozatát mégsem éreztük hiábavalónak, hisz magunk is hittük: „Az igazság napja földerül.”

Az *Itt állok, másként nem tehetek* című kötet (1975) tartalmazza az Igaz Szó 1975 június-júliusi számában közölt *Csillag a máglyán* című drámát is. Újabb sziklacsúcs a költői magasságokba emelt valóság, az igazságkeresés útján. A konfliktus itt már kézzelfoghatóbb, hisz az nem egyén és személytelen hatalom, hanem két nagy egyéniség, a hitújító Kálvin János, a reformált egyház feje és a hittételeket továbbgondoló Szervét Mihály közti vitában bontakozik ki. A dráma megjelenését követő napokban, augusztus 4-én, a Szatmári Hírlapban olvashattuk: „A Csillag a máglyán több mint négy évszázaddal ezelőtti eseménybe ágyazva boncolja az igazság, a hatalom, az eszme csalhatatlanságát, örökérvényűségét, az ember ama szent és elidegeníthetetlen jogát, hogy önnön meggyőződésből valljon hitet.” A dráma, joggal éreztük akkor, figyelmeztetés, jóslat is: „...meggyőződésünk sosem, semmilyen áron nem lehet alku tárgya; s ugyanakkor bizonyosság arra is, hogy a hatalom, mely a nyílt véleménycsere megtagadásával, erőszakkal védi önmagát, gyűlöltté válik az alattvalók szemében.” „Az ismerős vonások” ezúttal még karakteresebben álltak előttünk. Különösen az üldözött, később egyházfővé magaslott Kálvin János „színeváltozása”, kétféle, a helyzetéből fakadó vélekedése hasított belénk. Egyfelől: „Nem keresztényi eljárás vizsgálati fogság alá vetni a szabad vizsgálódást”. Másfelől: „...az egyszer megtalált igazságban kételkedésnek többé nincs helye”. Ezzel is tudatosodott bennünk, hogy a hatalom természetrajza, legyen bármilyen színezetű is az, eszközeiben azonos: a szellemi vámtiszték és magzatgyilkosok légióit veti harcba önmaga konzerválására, védelmére; egyaránt börtönbe, máglyára küldi az ellenzékbeli ellenséggé minősített gondolkodókat. Harag György a dráma megjelenését követő évadban színre is vitte a kolozsvári színpadon. Marosi Péter Sütő András „genfi zsoltára”-ként értelmezi a darabot: „szövegeinek a költőisége – nemcsak emelkedettsége, hanem fensége, nemcsak szépsége, hanem szónokiassága – miatt is”.

Az önmagunkért, a megmaradásért, a jövőnkért vívott küzdelem nem csupán az eszmebarikádokon folyt. Adott volt egy belső küzdőtér is: anyanyelvünk védelme. Hisz elsősorban rajtunk múlt/múlik, hogy az a világra eszmélésünk, tájékozódásunk kiindulópontja legyen és maradjon mindenkor. Különösen fontos volt ez olyan geopolitikai közegben, amely az elnemzetlenedést, az asszimilációt állampolitikai rangra emelte. Sütő András az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* című könyvében (1977), hómezőn és porban fogant jegyzeteiben,

László unokája nyelvkultúrája gyarapodásának útját követte figyelemmel az első gőgicséléstől két és fél esztendő koráig, eljuttatva őt „szavaink nagyfejedelemsége” határáig; valamint a saját gyermekkorába történő időutazás révén. Mit jegyzett fel minderről a korabeli recenzió? „Az anyanyelv az ember közösségi hovatartozásának egyik legalapvetőbb meghatározója, világra eszmélésünk, tájékozódásunk kiindulópontja. Az anyanyelv szeretete egyben ragaszkodás is ahhoz, amit szüleinktől, nagyszüleinktől, őseinktől örököltünk. S ez a ragaszkodás semmiképp sem csökevényesedhet le a közlés lehetőségére; többnek kell lennie annál; kultúránk elsajátításának, megőrzésének és továbbadásának eszköze kell hogy legyen.” Ma olvasva, magyar nyelvközegben, közhelynek tűnhet. Ám mi Romániában „a letarolt szavak mezején hallgatásra és bölintásra” ítéltünk, ahol „az elveszett ragok, jelzők, ékezetek meg nem kerülnek”, ahol, kényszerűségből „szavaink hét szűk esztendejét éljük”, ahol nap mint nap megtapasztalhattuk, hogy „nyelvéből kiesve: létének céljából is kiesik az ember”. Hogy az anyanyelvhez való ragaszkodás fontosságát Sütő András egy évvel később elmondott szavai is igazolták bennünk: „Boldogságunknak nem egyetlen varázsköntöse, de váltóing sem a hiúságok vásárterein.” Joggal írhattuk e csodálatos, lírai hangütésű, ugyanakkor, nemzeti közösségünk védelme szempontjából oly nagy értékű könyvről: „...lírai költemény a nyelvről, az emberi kapcsolatok tisztaságáról, óda az anyanyelvről, melyet gyermekeinknek hagyományozunk. A legnagyobb kincset, mely erőt, lehetőséget ad sokasodó feladataink elvégzéséhez.”

Sütő András 1977 novemberében, az Igaz Szó hasábjain új drámával örvendeztette meg olvasóit, mindazokat, akik számára ő a tűzfelelősök, az őrállók hiteles szavú kiáltója volt. Az új mű címe: *Káin és Ábel*. (Kötetben előbb a Kriterion, majd az Eminescu Kiadó jóvoltából kerülhetett kezünkbe, 1978-ban, illetve 1982-ben.) Eszmeiségében szorosán kapcsolódik az előbbi két színműhöz, az azokban fölvetett problematikát öltözteti új köntösbe. A megvallott írói szándék: „...megpróbáltam olyan drámát írni, mely egyúttal személyes vallomás is a világról és önmagamról (...) Nem tandrámát akartam írni, hanem az emberi szenvedésről óhajtottam hírt adni, a kötelező, vagyis elkerülhetetlen szenvedésről a mindenkori közösségi újjászületések folyamatában.” Milyen is volt az a világ? Telve a hatalom önkényének mennyi jelével, amely hogy önmagát megőrizze, az abszurditásig fokozza az alattvalói fölötti ellenőrzést: „álomfegyőreimnek számát megsokszorosítottam”. A drámában megfogalmazott írói üzenet – a sepsiszentgyörgyi bemutató műsorfüzetében olvashatjuk – egyértelmű: „Minden megalázott ember: magának az emberiségnek a megcsúfolása.” A nagyváradi bemutató színészeinek küldött üzenetében emígy fogalmaz: „Káin és Ábel című munkámban a felemelt fő örömét és drámáját próbáltam – akár valami emberségnövesztő szellemet megidézni.” A lehajtott-, illetve fölemeltfejűség alternatívája megrázó katarzis volt számunkra. Gálfalvi Zsolt a kolozsvári előadásról szóló kritikájában írja: „Ábel világa a félelem, az engedelmesség, a belenyugvás, a szolgasors. Káin világa a kutató értelem, a világot formáló cselekvés, a kockázat vállalása, a valósággal való szembenézés.” Elgondolkozhattunk: maradunk a szolgasorsban vagy magunk is felismerjük, életprogramunkként fogadjuk el és fölemelt fővel valljuk a dráma zárójelenetében elhangzó egyetemes érvényű etikai parancsot: „emberként meg nem maradhatunk az alázat porában”! Sütő András drámája – melyet a kritikusok joggal hasonlítottak Madách Imre halhatatlan művéhez – a tragikus végkifejlet ellenére, a küzdés értelmét, vállalását sugallta.

Az *Évek – hazajáró lelkek* című könyvét (1980) a „rokon lelkek ifjú seregének szánja”. A huszonöt évet átölelő válogatás, Gálfalvi Zsolt szavai szerint, „líraian vallomásos esszéregény (...) fájdalmas önvizsgálatból kibomló írói önarckép, fejlődésrajz, magatartásmodell”. Az írói pálya az új rend iránti elkötelezettség és bizalom jegyében indul, telve reménységgel, hittel, de csakhamar rájön, hogy a gyakorlat eltorzult. 1956-ot írunk, amikor az új Korunk sürgetése körüli vitában Sütő András is megfogalmazza a maga igényét, elvárásait: „a szabad

viták bátor szócsöve lesz (...) legyen bátor a dogmatizmus agyelmesszesítő következményeinek felszámolásában”. Revízió alá veszi a maga és kortársai irodalmi tevékenységét is. Az önvizsgálat szokatlan és merész következtetésre jut: „ott is lantosok voltunk, ahol kritikusoknak kellett volna lennünk”. Ismét ide kell írunk: 1957-et mutatott a naptár! Az irodalom fölötti pártellenőrzés a későbbiekben sem enyhül. A *Tékozló szerelem* című vidám játékában maga fogalmazza meg annak lényegét: „Nem tiltunk meg semmit, de mindent megakadályozunk.” Mindennek ellenére tudatosodik benne a szándék: „tíz körömmel ragaszkodni a megtalált igazsághoz – a kitalált igazságok nagy vásárterein”. Ez vezette el Őt a hetvenes évek nagy műveinek megírásához.

A hazai könyvkiadás, a Kriterion révén, 1982-ben adta kezünkbe Sütő András új drámáját, *A szuzai menyegzőt*, hozzátársítva a *Perzsák* című esszét, amely a drámatémát egy évtizeddel azelőtt előrevetítette. Mi készítette az író, hogy a messzi időkbe visszanyúló sorstragédiát újra felelevenítse, élénk állítsa? Az erdélyi magyarságra súlyosbodó nemzeti elnyomás fokozódása, többek közt, helységneveink anyanyelvi megnevezéseinek eltiltásában, az anyanyelvi oktatást leszűkítő intézkedésekben, történelmi múltunk meghamisításában, a hagyományaink, nemzeti kultúránk ápolása elleni intézkedésekben öltött testet. Ezzel analóg kép vetül elé a drámát ihlető eseményből is, amire maga az író utalt a kolozsvári bemutató előtt megjelent, a kolozsvári Igazságban közölt interjújában: „Nagy Sándor a perzsák leverése után azzal a gondolattal állt neki a hatalom megszervezésének, hogy különböző nyelvű népeket egyesítsen nem csupán egy közös hatalom keretében, hanem etnikailag is.” Mi rejlett a nagysándori szándék mögött? „...új országot ígér, de kohónak tervezi.” Az előadásról szóló színbírálatában Lázok János A Hét hasábjain ezt így értelmezi: Nagy Sándor „szinkretizmust hirdet, az ellentétek kölcsönös engedményekkel történő kiegyenlítését, de a terv végrehajtásának már első lépései más célt sejtetnek: a hódítás nyomán létrejött konfliktushelyzet forrásának, a meghódítottak másságának fokozatos felszámolását.” Marosi Péter az Utunkban megjelent kritikájában a drámát „parabolisztikus üzenet”-nek véli, melyben, az előző drámáktól eltérően, a tragikum nem egyéni sorsokból bontakozik ki, „inkább a kollektív sorstragédiáról szóló közvetlen vallomás hat ránk”.

A nyolcvanas évek további esztendeiben kiadóink, hatalmi tiltásra, nem vállalkozhattak újabb Sütő-könyv megjelentetésére. A tetralógiaként emlegetett négy dráma sem juthatott újra színpadra. A szatmárnémeti Északi Színház magyar társulata 1989 őszén szerette volna bemutatni az *Egy lócsiszár virágvasárnapja* című színművet, de a bemutatót nem engedélyezték; a történelmi fordulat tette lehetővé, hogy 1990 márciusában színre vihessék. A Sütő András iránti tisztelet és szolidaritás jelének tekinthetjük azt, hogy az Igaz Szó drámapályázatára 1977-ben írt *Vidám sirató egy bolyongó porszemért* című kétrészes komédiát a nyolcvanas években négy színházunk mutatta be. Azonban az ebben az időszakban írt újabb remekmű, az *Advent a Hargitán*, sokáig ismeretlen maradt előttünk. Sorsáról Sütő Andrásnak a budapesti Nemzeti Színház 200. előadására írt levele tájékoztat. „A pártilag és államilag megtervezett boldogság országában az általános vigalom őrmesterei ezt az én színdarabomat nem engedték szóhoz jutni, sőt hajszát indítottak ellene, hogy valamiképpen máglyára kerüljön. Gondolati kihágás bűnében elmarasztalva halálra ítélték. Menekíteni kellett.” A színmű, „a Nagy Romlás” elmúltával, a Művelődés-ben jelent meg 1990 februárjában. Hasonlóképpen sokáig ismeretlen maradt előttünk *Az álmokommandó*, továbbá *Az ugató madár* is, a *Látó* című folyóirat közölte azokat, 1993-ban.

Szólnunk kell az elnémités korának egy rendkívül fontos momentumáról: a romániai magyar nemzeti közösség, „a végveszélybe kerültek”, sorsáért aggódó író segélykiáltásairól is. Előbb az általa írt, a Hítel 1988 februári számában megjelent *Az Erdélyi Magyar Önvédelmi Szövetség Kiáltványáról*, valamint az 1988 szeptemberében keltezett, a Vasárnapi Újságban felolvasott, Sinkovits Imrének címzett levél megrázó, rendkívüli bátorságról, helytállásról

tanúskodó sorairól. A Kiáltványt Erdélyben alig néhányan ismerték, azonban a levél nemzetközileg is hatalmas visszhangot váltott ki, bennünk pedig tovább mélyítette a csodálatot, elismerést, tiszteletet a sorsunk jobbulásáért kiálló Sütő András iránt, aki Németh Lászlóhoz hasonlóan vallotta, 1978-ban: „Az írás: tett. Egy adott közösség tudatának befolyásolása, feltöltése a cselekvéshez szükséges szubjektív erővel.” Önmagára, az alkotóra és alkotásaira is érvényes, amit a *Perzsákban* a prófétákról mondott: „nemzedékek szabadságvágyát tartotta ébren”. Ennek is köszönhető, hogy a romániai magyarság, a fordulatot követően éretten léphetett a jogai védelmének küzdőterére.

A Sütő Andrással szemben alkalmazott hatalmi anatéma miatti veszteség felbecsülhetetlen. Azonban, amiként az elnémított harang hangja messzebb hallszik, úgy Sütő András írásai bennünk éltek, hatottak; erőt, reményt, hitet sugalltak. Ennek adott hangot, a hatvan éves író köszöntő soraiban, Indig Ottó a nagyváradi Fáklya hasábjain: „művedben lélegzik a lét reménye”. Minden szava, minden sora megannyi kémlelés volt egy jobb jövő felé.

„Magam is Árkádiában éltem”

Sütő András: *A készülődés éjszakái*

Már életében fölmerült az igénye annak, hogy életműsorozatban gyűjtsék egybe az erdélyi magyar irodalom egyik legjelesebb alkotójának műveit. A Szépirodalmi Könyvkiadó által 1989-ben föl vállalt munkát – az intézmény megszűnését követően – előbb az Akadémiai Kiadó (1994), majd a Helikon Kiadó (1998), végül a csíkszeredai Pallas-Akadémia Kiadó vállalta fel, illetve folytatta azt (2001)..., de a „váltófutás” csak nem jutott célba, a sorozat megszakadt. 2008-ban ismét a Helikon Kiadó, jelesül pedig Ablonczy László irodalomtörténész, a Sütő-életmű kiváló ismerője karolta fel újra a gondolatot, s az eddigiektől eltérő, teljesen új koncepció alapján – **Sütő András összes művei** gyűjtőcímmel – indította (újra) útjára a sorozatot, melynek első kötete²⁷⁶ 2008 őszén jelent meg.

Az utószó tájékoztat a kiadás szerkesztési elvéről, szándékairól: „Sütő András halálát követően (2006) hagyatékát, levelezését, jegyzeteit is megismerve a Helikon Kiadó elhatározta, hogy munkái korábbi kiadásainak tiszteletében, kevésbé ismert, illetve kötetben eddig nem közölt anyagokkal gazdagítva és több ponton módosított szerkezetben újraindítja az író életművének kiadását. (...) Törekvésünk, hogy az egyes kötetek az író életművének látószögében szerveződjenek. Így e mostani, első gyűjtemény, a *Készülődés éjszakái* is, amely Sütő András gyermek- és ifjúkorát, emberi, alkotói formálódását, közügyi gondolkodásának alakulását az írások tágas időtartományában és változatos műfajokban idézi fel a hetvenes évekig.”

Az első kötet – amint a címlapján is olvasható – Pusztakamarástól Marosvásárhelyig terjedő utat tárja elénk az író emlékeinek és tanulmányainak, a vele folytatott beszélgetések tükrében. Izgalmas szellemi kalandra hív. Megannyi jelzőkő, tájékozódási pont segít abban, hogy megismerjük a rendkívül gazdag életmű tárgyi és szellemi forrásait, eredőit és összetevőit, az opus-katedrális építőköveit, az írói műhely legbensőbb titkait.

Az 1963-as *Önéletrajz helyett...* című kötetnyitó vallomás szól az író pusztakamarási indíttatásáról, a Sütő Mihály nagyapától kapott útravalóról, amely a hatvanas évektől a maga ars poeticá-jának is alapjául szolgált: „...nem a költői kiagyaltáshoz ragasztott valóság-elemeket, hanem a valóságot emelte költői magasságokba”. Onnan, a mezőségi „holttengerből” indult útjára, nagyenyedi kitérővel jutott Kolozsvárra, lett a politikai fordulatot követően

²⁷⁶ Sütő András összes művei: *A készülődés éjszakái*. Pusztakamarástól Marosvásárhelyig. Emlékek, beszélgetések, tanulmányok. Helikon Kiadó Kft. 2008.

újraszerveződő, új ideológiai alapokon kibontakozó erdélyi magyar irodalom ígéretes, ifjú alkotója. „Útkeresésünket a történelem könnyítette meg; a népi hatalom reggeli óráiban születünk, s eszményt és célt a kommunisták pártja állított elénk” – olvashatjuk az ön életrajz további részeiben. Megborzong hátunkon a bőr... Mily messze van tőlünk ez az idő! Mily messze van attól az eszmei magaslattól, végkifejlettől, ahova Sütő András a hetvenes évektől kezdődően eljutott?! A társadalom mélyrétegeiből induló ifjú a negyvenes évek végén, a fényes szelek korában, ugyan hova máshova kötődhetett volna? Nyílhatott-e más tere az írói kibontakozásnak? Sütő András hitt abban, hogy jó útra lépett, abban, hogy a társadalom és az egyén számára is ez a járható út. „...mindig ott voltam, ahol legerősebben fúj a szél; ahol a szemünk előtt kiteljesedő népi hatalomnak tette, szóra, emberre volt szüksége.”

Az otthonról hozott szellemi tarisznyában azonban nemcsak a mesemondó nagypapa hamuba sült pogácsája volt benne, hanem a szűkebb család és a faluközösség életpéldája, az istenhitre épülő lelki táplálék is. Az érett férfikorba érkezett író megható sorokban idézi fel a pusztakamarási karácsonyok szép emlékét, a templomi dalárdában tanult énekeket, azt a felismerést, hogy „a játék: a tökéletes szabadság állapota, akár az álom”. Ott, ahol „a bánat-tengerben csak sziget az öröm”, a népes család jelentette a biztonságot, a jövőt, ott mélyen, ösztönösen, kimondatlanul bennük munkált a meg- és fennmaradás parancsa: „az életed helyén életet hagyj magad után”. Az egyházi támogatással, tanítónője buzdítására Nagyenyedre induló ifjút édesanyja szavai kísérik: „Szégyent se magadra, se mireánk ne hozz! És ne feledd, hogy imádkozni tanítottalak!” Erkölcs és hit – micsoda erős fundamentum, tartópillér, melyre építkezni/támaszkodni lehet! Hozzá – kötőanyagként – a kollégiumban szerzett tudás, a szellemi horizont kitágulása, a magyarságtudat megalapozása, az írásban rejlő belső szépségek felismerése. Közben mindezt belengi a történelem széljárása: a Trianont követő jogfosztottság, a kisebbségi sors megannyi terhe, a bécsi döntés okozta erdélyi kettéosztottság, a falu hagyományos megtartó közegének megbomlása, szétszórattatásának kezdete, tragikus méretű fogyatkozása, gyengülése.

Kolozsvár új szakaszt hoz Sütő András életébe. Gaál Gábor körében, Balogh Edgár irányítása alatt, „a népi hatalom reggeli óráiban” maga is hitte: „a világ teremtésének vagyunk a részei”. Az 1973-ban papírra vetett sorok azonban már azt is számon tartják, hogy abban a bizonyos csapatban munkáltak ám egyéb erők is: „éles pengéjű kések röptültek bajtársi kézből a bajtárs hátába”. Az idősíkok folytonos változása, egymásba szövődése teszi, hogy a szerző korabeli írásai és a későbbi felismerések visszavetítődése révén válik teljessé eszmei kibontakozása. A hatvanadik életévét betöltő Nagy Istvánt, önéletrajzi könyvei alapján „irodalmunk legnagyobbjai közé” sorolja, elismerő (elnéző?) szavai mit sem sejtetnek az ünnepeelt dogmatikus irodalomszemléletéről, a két világháború közti magyar irodalmat „lefejező” szerepéről. Mennyivel árnyaltabb az ugyanakkor íródott Asztalos István-pályakép. Hiszékenysége (Sütő Andrásé is!) mellett már hangot kap annak a sejtetése is, hogy „húsunkat vetettük a történelem éhes torkába”. A „térdeplő lázongás” kora volt ez, amikor mindinkább elhatalmasodott a skizofrén helyzetet teremtő, íratlan parancs: „gondolkozatok, ahogy *akartok*, de beszéljetek úgy, ahogy *kell*”. A cél – a szocializmus építése – szolgálatának fala repedezni kezdett. Asztalos Istvánnak is tapasztalnia kellett, hogy „a bekötött szemű Általános miként veri le lábáról a gyanútlan Sajátost”, s jutott el a „kérdés állapotába”. A kettesben rótt bukaresti séták beszélgetései során, ezen is túllépve, már a felelősség gondolatait fogalmazzák meg: „Mit várhat egy nemzet vagy nemzetiség íróitól, ha nem épp a közösségi hűséget: sorsproblémáinak felgörgetését olyan tárnákból is, amelyeknek bejárata elé valamikor tiltó táblákat ütöttek.” Innen már egyenes út vezet az „anyajegyes irodalom” fogalmának a megszületéséig, ahhoz, hogy „önmagát is újabb revízió alá vesse”. Vele együtt pedig egész nemzedéke. Sütő András is.

Az eszmélkedés gyökerei messzebb nyúlnak. Az 1953-i bulgáriai utazás élményeit és tapasztalásait megörökítő útinapló tanúsítja, hogy mily hatással volt rá az ottani íróársak gondolkodásának „friss fuvallata”, nyílt kimondása a klasszikus latin bölcsességnek: „Caesar non supra grammaticos”, az irodalommal szembeni új elvárás: „azt élje, panaszolja, üvöltse, amit a nép élt és szenvedett” az adott korban. Mártírhalált szenvedett bolgár költőkről, írókról beszélve fogalmazódik meg a régi igazság: „a költő is: tört egység. Értékét az Egészhez való viszonyulása szabja meg. Aki írásra adja magát: elsősorban azzal az emberi közösséggel kötött társadalmi szerződést, melynek nyelvén megszólal.” Mennyivel másabb, több ez, mint a népi hatalom iránti elkötelezettség politikai, ideológiai ösztönzések hatására történő felvállalása! Arisztophanész példájából az is megtanulható – olvasható az 1955-ben kelt sorokban –, hogy az író „szentségtörő szelleme, minden halandókat és alávetetteket pártoló rokonszenve bátorítólag hatott mindig az emberekre”.

Az 1956-os magyar forradalom előszele a romániai szellemi életben is friss áramlatok forrása lett. Az „új mondandóhoz új fórum” jelige alatt kívánják újra indítani a Korunkat, abban a reményben és hitben, hogy az immár a „sunyi tekintetű cenzorok” nélkül válik a gondolatok hordozójává. Sütő András borbereki megfogalmazása szerint olyan folyóiratra van szükség, amely „a »dogmatizmustól mentes« tudományos alkotás, a szabad viták bátor szócsove lesz”, „az élő marxizmus fóruma”, „külszázgbeli marxisták írásainak közlésével gazdagodva emelkedjék olyan magaslatra, ahonnan átölhelheti a nagyvilág szellemi életét”... vagyis belülről, a meglevő politikai/társadalmi keretekben kívánt valami újat teremteni, lazítani annak szorításán. Önérzetesen védi az alkotó függetlenségének ügyét: „...senkinek sincs joga, hogy a pártos irodalom érdekében folytatott vitáinkat a torzítás és a rágalmozás, az erkölcsi kivégzés útjára terelje (...) A dolgozók nem utasítanak el semmilyen bírálatot, ha az a szocializmus építésének ügyét kívánja szolgálni.” Elgondolkozhatunk azon, hogy Sütő Andrásban a rendszeren belüli javítás lehetőségének naív hite, az adott realitás elfogadása munkált, avagy a hangzatos szólások csak amolyan spanyolfalként szolgáltak más igazságok, elvárások megfogalmazásához. „Magam is Árkádiában éltem” – mondja később – azaz a torzulások tapasztalása ellenére is hitt a rendszerben, abban, hogy „velünk kezdődik a világ!” Azonban az idő adta tapasztalás halmozódásával egy időben benne is megindul a korral és a rendszerrel általa kötött társadalmi szerződés korrekciója, annak felismerése, hogy azon belül is van egy részegység – a romániai magyar nemzeti kisebbség –, amely, amíg létezik, „egyetlen kizárólagosság ólomsúlyát aggatja mindazokra, akik a nyelvén megszólalnak: létéért viselendő felelősséget.” Semmilyen világtávlat – a szocializmus eszméi sem! – engedhetik meg a „menekülést a saját valóságunktól, hagyományainktól, történelmi emlékeinktől, nemzeti-nemzetiségi kérdéseinktől”! Számára nem más, csak az lehet az egyetlen iránytű, amely tájékozódását, műveinek eszmei tartalmát és üzenetét diktálja. A Veres Péterrel való ismeretség és atyai barátság krónikája – a neves író elismerő szavai, buzdításai – is ezt az elkötelezettséget erősíti benne. Az előlegezett bizalom „és tebened az egyik nagy reménységünk vagyunk” – nagy súllyal nehezedett ez Sütő Andrásra! Arra predesztinálta, hogy az elkövetkező évtizedekben megfeleljen ennek az elvárásnak.

Minden bizonnyal ennek is része volt a *Lantosok és kritikusok* című önvizsgálat 1957-es megszületésében, amely rendkívüli jelentőségű fordulatot jelent Sütő András munkásságában. Elismeri, hogy addigi írásaiban „a fekete felhőt sokszor magam is rózsaszínűnek láttam (...) Sok győzelemről írtam (...), a kommunizmus felé tartó kornak kijáró kalaplevével (...) Hamisnak bizonyult kinyilatkoztatások az én szememre is hályogot vetettek (...) ott is lantosok voltunk, ahol kritikusnak kellett volna lennünk.” Olvasói tekintetek kérdik tőle: „miért nem szólaltál meg?” Fordulatot ez ugyan nem hozhatott, hisz a rendszer korlátai és tiltó táblái megmaradtak, de a későbbiekben „csipetnyi vigaszok élesztették naponként újjá bennem a szándékot: tíz körömmel ragaszkozni a megtalált igazsághoz – a kitalált igazságok

nagy vásárterein.” Jött a *Félrejáró Salamon*, a *Tékozló szerelem*, jött a *Pompás Gedeon*, amelyekben már ott érezzük e szándék csíranövesztő melegét, még zsenge, de mégis szárba szökkenni, virágot bimbózni, gyümölcsöt teremni kívánó szándékát.

Szellemi tájékozódási pontjain föllehetjük a velünk együtt élő románsággal való jobb, elmélyültebb, kölcsönös megismerés törekvését, a kultúra mélységeiben való találkozást. Ott találjuk a világirodalomban való elmélyülést, az olvasásból leszűrt tanulságokat, felismeréseket éppúgy, mint az elődök – Kemény Zsigmond, Orbán Balázs – példájából való szellemi építkezést. Az 1969-ben, Huszár Sándor által készített interjúban újólá elismeri a goethei tétel – „nem a költőt kell megvalósítani, hanem a valót emelni költőivé” – elleni korábbi vétségeit. Mily nagyszerű visszaigazolása ez a nagyapától kapott szellemi útravalónak! Hitet tesz az igazság primátusa mellett, melynek minden írásmű fölött ott kell lebegnie. A megtalált iránytű pedig csak egyfelé mutathat: „a megtalált – és nem kitalált – gondok irányába.” Az írói műhelyben már készül az *Anyám könnyű álmat ígér...*

A szellemi tájékozódás igénye (és lehetősége) jut kifejezésre a honi és külföldi utazásokban, hova – a *Rigó és apostol* című könyve *Előhangjában* olvashatjuk – „a mezőségi asszonyok ősi példája szerint az úti reménységgel együtt magával vitte itthoni fonnivalóját”. Elsőként mindjárt szülőfalujába, Pusztakamarásra, Kemény Zsigmond báró sírjához, „leróni az utókor tartozásait”, fölemlíteni azt a „szellemi öncsonkítást”, amelyet művei kiadásának elmulasztása okoz, olvasztani a „jégcsapos közöny”-t a nagy íróelőd személye körül. Ugyane szándék viszi Alvincre, az író romokban levő, elhagyatott szülőházához, valamint Benedek Elek kisbaconi emlékházának felavatására, ahol oly sokaság gyűlt össze, hogy még „a fákra is felgallyaztak a gyerekek”. Az összerajzolt felszólalások, baráti borozgatások közepette születik meg az újabb felismerés, feladat: „a sok évtizedre kiszabott szellemi elvonókúra után a székelységnek is meg kell tanulnia valóságos történelmét”, emlékeznie kell a soraikban ismételtlen oly széles rendet vágott siculicidiumok sorára – az első tatárbetörésektől az 1853-as marosvásárhelyi kivégzésekig. Arra is, amiről akkor még nem szólhatott: az elvakult nemzetgyűlölettől vezérelt manista különítmények szárazajtai vérengzéseikig. A „nacionalizmus változatos fekete-levese” a későbbiekben sem került le étrendünkről, melyhez szervesen hozzátartozott, magával hozta „korunk legpusztítóbb erejű kábítószerét: a kiszolgáltatottság tudatát”. Magával hozta a történelem lecke gyűjteményeit is. Közte azt a „menetrendet”, amelyet a kisebbségbe sodort közösségek elsorvasztását célozza: „Ha alapos munkát akar végezni, bármely hódító hatalom a leigázottnak először a hadseregét, utána rögtön a történelmi múltját fegyverezze le, közösségi szimbólumait tünteti el.” Érthető és indokolt tehát a ragaszkodás Segesvárhoz, Petőfi Sándorhoz, mindahhoz és mindazokhoz, amelyek/akik nemzetünk építése, megmaradása ügyét szolgálták. Köztük a szőkefalvi Sükei Imréhez, aki a XIX. század elején Bukarestben „parókiát épített, majd később fatornyos templomot, tanítói lakot és iskolát emelt – zsoldáros gátat a diaszpóra elé”; Tamási Áronhoz, aki igaz alkotóként „az életét ringatta bele mindig az írásba; erős szenvedélyét, hogy történelmi kényszerűségeiben és vágyaiban diaszpórára hajlamosult népének kötőanyagává legyen”, kinek „mondandója innen és túl, ha csak nyelvi kincseit nézzük: megannyi tükör az anyanyelvi ábrázatnak minden reggeli számvetéséhez”.

Külföldi útjai is a szellemi tájékozódás, feltöltődés, készülődés építőelemei lettek. Róma csodái, művészeti kincsestárai bűvöletében is eszébe jut irodalmunk külföldi visszhangtalansága. Velence káprázatos látványa mögé odaférfkőzik a közép-európai kis népek megosztottságának/összefogásának alternatívája: „vajon miként alakul a sorsunk, ha magyarok, románok, szerbek, bolgárok, albánok összefogása a nándorfehérvári fellobbanás sorozataiban szilárdul meg százados időkre?” A weimari Liszt Ferenc-emlékházban a nagy zeneszerzőnek a Magyar műveiben rejlő üzeneteket, a hatalmas lélek erőfeszítéseit tudatosítja benne: „elfogadtatni a nemzettel az érzést – a hovatarozás tudatát –, amelytől, mint írja: »azt hittem, hogy kihalt, pedig csak szunnyadt bennem«”. A római angyalvárban Michelangelo szavait idézi: „Mi

mindnyájan, kik a szellem emberei vagyunk, számúzótként élünk egy olyan korban, mely azzal kérkedik, hogy fölszabadította a szellemet...” Az útirajz 1972. évi olvasójának nem volt nehéz transzponálnia az időt a saját korába, megértenie, hogy a reneszánsz nagy alkotója az író nevében beszél a mának, amint azt sem, amit a középkori alkotó kért a maga mecénásától: „a betevő falathoz egy csipetnyi szabadság kellene”. A nagy alkotások elemzése, gondolati tartalma közé folyton odalopózik egy-egy, örök érvényű – azaz a mának is szóló – töprengés az alkotó szabadságáról: „emberi jog nélkül a művész bármiféle joga, szabadsága: fából vaskarika”.

Hosszú és rögzös volt az út, amely e felismerésekhez vezetett. Magam is Árkádiában éltem – ismerte el –, az idő markában. Erkölcsei erejét, nagyságát igazolja, hogy felismerte annak útvesztőit, csapdáit, felismerte „az áthatóbb szemlélet, a mélyebb gondolkodás, igazabb átélés” alternatíváját, melyre „a készülődés éjszakai nevelték”. Zsoltáros szavakkal kérte a sorsot: „Add meg neki a szabadságot, hogy roskadásig terhelje magát gondokkal – megtartó közösségének terheivel –; szárnyalása annál könnyebb lesz.” Immár végső konzekvenciaként fogalmazódik meg benne az írói hitvallás, melyhez élte végéig következetesen és tántoríthatatlanul hű maradt: „...oda fordítja fejünk, ahol a szívünket hagytuk volt, a közösség felé, amelyből vétettünk (...) nem fordulhatunk el tőle, amiként ember – Illyés Gyulával szólva – nem hagyhatja útszálon veszni az anyját.” Erre a hitvallás-értékű írói programra épült Sütő András életművének az a korszaka, amely „a nyugtalan nyolcvan év” legértékesebb gyöngyszemeiben, az *Anyám könnyű álmot ígér* naplójegyzetekkel kezdődőleg, remekművek sorában öltött testet.

Embernek maradni... az idő más-más terein

Sütő András összes művei 2. kötet

A Helikon Kiadó sorozatának második kötete a hetvenes években alkotott három drámát – *Egy lócsiszár virágvasárnapja*, *Csillag a máglyán*, *Káin és Ábel* – jelentette meg.²⁷⁷ Az írói vallomások a művek eszmei világa, keletkezéstörténetük műhelytitkai, az írói szándék megismerésében segítik, a művek forrásvidékére vezetik el az olvasót.

Akik megélték a drámák keletkezése korszakát, tudják, hogy a drámák megjelenése, a kolozsvári Állami Magyar Színház Harag György által rendezett előadássorozata mily erőteljes hatással volt az olvasókra/nézőkre; mily hatásosan segített a diktatúra természetrajzában, antihumánus intézkedéseinek meg- és felismerésében, nemzeti identitástudatunk erősítésében, a megmaradás reményének szilárdításában. Az új olvasat arról győz meg, hogy az író nem csupán korához szól: drámáinak egyetemes érvényű üzenete, olvasónak/nézőnek címzett mondanivalója ma is időszerű. Az igazságkeresés, a szellemi megújulást szorgalmazó új eszmék hirdetése, a megaláztatás elleni lázadás napjainkra is jellemző megnyilvánulás; az egyén és a hatalom szándéka és törekvése közti harmonia manapság is csak álmaink világában él; a szép, a jó, az igaz és a szent nemes eszméi, eszményei érvényesülése előtt ma is megannyi gát magaslik, mely mögött gonosz szándékok, aljas törekvések, nemtelen gyűlölködés rejtezik – az összezapás elkerülhetetlen, ma is szedi áldozatait.

Sütő András drámaírói műhelyében már a hatvanas években ott feszült a szándék: színre vinni a realitás, az élet konfliktusait. A *Pompás Gedeon* című vidám játékában fölvetett hatalmi gyakorlat, mely „nem tilt meg semmit, de mindent megakadályoz”, valamint a *Fügedes a*

²⁷⁷ Sütő András összes művei: **A máglya füstje** *Egy lócsiszár virágvasárnapja, Csillag a máglyán, Káin és Ábel – Vallomások*. Helikon Kiadó, 2008

Pokolban elhangzó „aki tisztogat, beszennyeződik” gondolatszilánkoktól, mondhatnánk, egyenes út vezet a későbbi drámák alapeszméihez, az egyén és a hatalom összeütközése, tragédiákba torkolló konfliktusa megjelenítéséhez.

Az *Anyám könnyű álmot ígér* című naplójegyzetei előre jelezték a drámaírói munkásságában is bekövetkező fordulatot: határozottabban, bátrabban szólni az erdélyi magyarságot feszítő gondokról, általános emberi, egyetemes magaslatokba emelve azokat. A legalkalmasabbnak a történelmi dráma mutatkozott, amelyben „két idő találkozik, jelen és múlt, és abból hámozható ki a tulajdonképpeni mondandó”, az azzal analóg napi aktualitás.

Heinrich von Kleist krónikája – melyből Sütő András „a hiteles krónika drámai alaphelyzetét választotta építkezési helyül” –, Kolhaas Mihály küzdelmének újraálmodása volt az első lépés ezen az úton. Idézzük a dráma prologjaként elhangzó szavakat: „Az igazság napja földेरül / Ha van ki bátran s emberül / Harcoljon érte / Tűzzel és vassal / Mint Kolhaas Mihály az arkangyal”. Ne feledjük: „a vasfüggöny ketrecidejében született” dráma – *Egy lócsiszár virágvasárnapja* – keletkezésekor 1974-et írt a naptár. Az erdélyi magyarság gondolataiban és érzéseiben szentjánosbogárként villantak fel e szavak, hitet s reményt ébresztve bennük. Hisz mi is szerettünk volna Kolhaas vallotta eszmények és parancsolatok, a bibliai igék szellemében, a szeretet és az igazság légkörében élni, hinni a hatalom jóságában és pártatlanságában, hinni abban, hogy igaz értelme van a leírt szónak. Ugyanakkor – az ellenpóluson – bennünk is csírázott, sarjadoszott Nagelschmidt szelleme. Hisz látnunk kellett, hogy a fölöttünk állók nem szolgálói, hanem urai a hatalomnak, akik azt teszik, ami éppen jólesik nekik, akik egyik kezükkel törvényt szabnak, a másik lábukkal felrúgják azt, bottal kergetnek a dogmákban ígért paradicsomba. Kolhaas Mihály hisz a fejedelem pártatlanságában és jóságában, megpróbálja a rajta esett sérelmet törvényes úton orvosolni. A kérelmét megfogalmazó Müller jogtudós szavaiból kiérzi, hogy abban a világban a leírt szónak nincs már értelme, csak a hatalom szabta értelmezése. Felesége tragikus halála ébreszti rá arra, hogy a törvénytisztelet, a libethi szelídség gyenge fegyver a zsarnoksággal szemben. A lázadást, a bosszút választja. Sorsa tragikus beteljesülése veti föl az örök kérdést: melyik hát a helyes választás? A vérrel áztatott münzeri út vagy a lutheri felismerés: „a történelemben minden órának más-más a parancsa (...) az élet parancsa nem a halál, hanem annak elkerülése; nem az öngyilkos reménytelenség, hanem az okos cselekvés”. Kolhaas tragédiája „az igazsághajszolásban önmagát elveszejtő lélek” tragédiája.

Kolhaas Mihály személyében, sorsában azt követhettük nyomon, hogy „mivé lesz az ember a hatalomban”, annak zsarnoki szorításában. A *Csillag a máglyán* (1975) című drámában az író ennek ellentétét jeleníti meg, jelesen azt, hogy „mivé lesz a hatalom az emberben”. A reformáció második hullámát elindító Kálvin Jánosnak Genfben kettős fronton kell harcolnia: egyfelől a pápaságban megtestesített katolicizmussal, az új tanok ellenségeivel, másfelől a gondolkodás szabadságát valló belső ellenzékkel szemben. Az előbbiekkal fegyveresen, nyílt csatákban, az utóbbiakkal az önkény módszereivel: szellemi vámtisztek, besúgók – mindenkit megfigyelni, mindenkit följelenteni –, a fanatizált tömeg, a parancsra ítélkező bírák segítségével, továbbá a tiltás, a száműzetés, az akasztás, a lefejezés, a máglya eszközeivel. Megteheti, hisz kezében összpontosul a hatalom: „egész Genf ura, a Saint Pierre templom prédikátora, a konzisztórium elnöke...”, aki parancsként hirdeti: „az egyszer megtalált igazságban kételkedésnek többé nincs helye, különben az ördögéi vagyunk”. Szervét ellenvetése – „aki a cáfolattal nem mer szembenézni: elvakul, és az elvakultságban nincs igazság (...) nem lehet vizsgálati fogság alá vetni a szabad vizsgálódást” – helyzeténél fogva teljesen erőtlen, hatástalan. Személyes tragédiájának forrása: korán jött. „Jaj annak, aki nagyobb sietséggel tanítja az embereket, mint ahogy tanulni képesek.” Műveinek, tanításának megsemmisítése „szellemi magzatgyilkosság”. Am a genfi városállam hatalma még gyenge, sérülékeny a külső (és belső) támadásokkal szemben. A reformáció ügye volt a tét! Következésképp Kálvin előtt

sem maradt más út: „ha százszor igazad lenne, akkor sem hagyhatom el az EGÉSZET annak RÉSZÉ miatt”. Az olvasó önmagával viaskodik: kinek adjon igazat? Dilemmánkat a szerző szavai osztják el: „...nem lehet egyoldalúan megítélni, sem egyiknek vagy másiknak teljes igazságot szolgáltatni”, alakjukban, szerepükben „két tragikus hőst láthat a néző, nem valamely romantikus jó-rossz ellentétet”.

A *Káin és Ábel* (1977) a héber mítoszok világából merítve jeleníti meg a Sütő András ragaszkodását „a felemelt fő eszményéhez, amely kisebbségi létünkben is a kollektív fennmaradás *sine qua non*ja”. A két főhős személyében az embernek a hatalommal szembeni Janus-arcúsága testesül meg. Ábel a „nem tudhatod, ne firtasd” alapon fogadja el az adott állapotokat, töredelmes alázattal áldozza fel állatai és termése legjavát az Úrnak, meghunyászkodó élni akarással fogadja el az engedelmesség parancsát. Káinnak már az imája is istenkáromlás: „Miért teszed próbára naponként, óránként, percenként a hűségünket?” Ő a történelem titkait és következményeit kutató ember típusa, aki fellázad a cselekvés szabadságát korlátozó paranccsal szemben, meg akarja ismerni a Létia hegyén túli világot, vissza akarja szerezni az elveszett Édent, a tudás fájával együtt. Kérdések özönével szembesíti magát s az olvasót, a nézőt: Miért a félelem? Miért a tiltás? Miért a folytonos alázat? Kettejük konfliktusában a szolgaság hajlama vívja harcát a fölvetettfejűséggel. A modell előképe Ádám és Éva. Éva a paradicsomból való kiűzetésükbe belenyugodott, békét kereső, fiáiért aggódó, az éden kristályfáját magában hordozó anya megtestesülése. Ádám a küzdelemre már erőtlenségben, a cserjepálinka bódulatában keres menedéket. De elegendő Káin feltételezett halálhíre, hogy maga is számon kérő hangot üssön meg az Úrral szemben: „Az én fiam nem óhajtott a helyedre ülni. Nem a létedre tört: önmagát akarta csak megőrizni. Saját akaratát, személyes felfogását az ember állapotáról és kötelességéről (...) csak gazdagabb, tán erősebb is lehetnél az ő különvéleményével.” Kérdései már káini hangot ütnek meg: „...mire szántad az emberi térdeket? Térdeplésre vajon? Mire szántad az emberi nyelvet? Könyörgésre vajon? Mire szántad a fejünket? Hogy lehajtván hordjuk?” Az Úr elvárása: az állandó dicsőítés, az ellene netán álmukban vicsorgókkal szemben álomfegyőröket állít. Mindezt miért? Hogy a fölöttük való hatalmat megőrizze. „Miután megaláztam őket, fölemelem valamennyit az alázat szintjére, a lehajtott fő magasába, az engedelemébe. A fölvetettfejűeket pedig, a dacosokat és alázatbontókat Káin sorsára juttatom.” Kárhozatra, halálra. De lehet-e szolgálással és szolgáltszívvvel élni? Arabella és Ábel egymás szavába vágó monológja is erre keresi a választ. Káin adja meg a feleletet: „...ha porból lettünk is: emberként meg nem maradhatunk az alázat porában. Meg nem maradhatunk.” Vállalni kell a küzdelmet, vállalni a vezeklést, az életet: „Mert élni kell. Élnünk kell! Élni...”

Újraolvastuk, újraéltük a három drámába sűrített tragikus történeteit. Egymástól távol eső cselekményszálakat fűznek egybe. Mi a közös bennük? Sütő András szavai ebben is eligazítják az olvasót: „Egyazon gondolatnak vagy gondolatsornak a kifejtése, körüljárása, elmélyítése, ha mondhatom ezt, vagyis ember és közösség, egyén és kollektivitás, individuum és hatalom viszonya változatos helyzetekben és az időnek más-más terein.” A mának is. Nekünk is. Ma is érvényesek Czine Mihály 1979-ben írott gondolatai: „Azok a pörök, amelyekről drámáiban beszél, nem szakadtak meg az időben, nem értek véget az egykori peresek halálával, tovább folynak, más-más áttételben, a kései utódok életében is. A drámák történelmi hőseinek arcvonásai között fölismerhetjük a magunkét is. S eszmélhetünk emberi létezésünk nagy kérdéseire.”

„...csak reális önismeretre lehet jövőt építeni”

Kortársi gondolatok Cseke Péter: *A magyar szociográfia erdélyi műhelyei* című könyve olvasása közben

A Babeş-Bolyai Tudományegyetem professzora kora ifjúságában eljegyezte magát az újságírással. A Falvak Dolgozó Népe és kiváló szerkesztője – néhai Simonka László – mind a témaválasztásban, mind a feldolgozás/megjelenítés tekintetében szabad kezet és teret biztosított számára. A Balogh Edgár újságíró iskolájában beléplántált népi elkötelezettség és hivatástudat különösképpen a falvak közművelődési tevékenysége vonatkozásában, annak keresésében talált bő és változatos cselekvési teret, hogy e szolgálat miként segítheti elő a nemzeti kultúra és önismeret ébren tartását, ápolását, elmélyítését. Az egyes eseményekhez fűződő riportokon, publicisztikai írásokon, mélyinterjúkon át vezetett az út a szociográfiai megalapozottságú művek irányába. Az Utunk és az Igaz Szó biztosította a lehetőséget arra, hogy a napi eseményeken felül emelkedő riportok egyre inkább a szociográfia magasabb szintjére emeljék Cseke Péter írásművészetét. A hetvenes évektől új reneszánszát élő műfaj elméleti megalapozását szolgálta a Korunk 1974-es évfolyamában megjelent *Egy valóság-feltáró műfaj teherbírása* című, a riportelemzés módszertanát kidolgozó tanulmánya előrevetítette a negyedszázaddal későbbi egyetemi karrier szakmai irányultságát.

Mihamar elkövetkezett az ideje annak, hogy írásait kötetekben is az olvasó asztalára tegye. A *Víznyugattól vízkeletig* című, a Kriterion Kiadó Forrás-sorozatában 1976-ban megjelent könyv kedvező visszhangja hozta magával a többi: *Emberarcok* (Beke Györggyel és Marosi Barnával). Kriterion, 1976; *Látóhegyi töprengések*. Kriterion, 1979; *Hazatérő szavak*. Albatrosz Kiadó, Bukarest, 1985; *Könyv és kenyér*. Dácia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1991; *Hazatérő szavak*. Szociográfiai riportok. Püski Kiadó, Budapest, 1993; *Korfordulós esztendő*. Erdélyi Gondolat Kiadó, Székelyudvarhely, 1994; *Vigyázó torony*. Beszélgetések Debreczeni Lászlóval. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1995. E kötetek híven példázzák, hogy Cseke Péter riporter/közírói/szociográfusi „növésterve” az erdélyi szellemi humuszból miként nyeri éltető nedveit a később mindinkább kiterelvényesedő, sajátos színeket hordozó munkásságához.

Az alaposabb elmélyülés igénye irányította figyelmét az erdélyi szellemi életre, azon belül is a két világháború közötti esztendőök szellemi mozgalmaira, azokra a törekvésekre, amelyek a falvak gazdasági és kulturális felemelkedését igyekeztek előmozdítani. Ez lett a kiindulópontja, indítéka a társadalomformáló erőként megjelenő szociográfiai irodalom kutatásának és az e tárgykörből kinövő, immár tudományos megalapozottságú elméleti és oktatói munkásságának. Hosszú évek kutató tevékenységének lett a gyümölcse a dr. László Ferencsel közösen közzétett *Erdélyi Fiatalok* című kötet. Az 1986-ban piac-kész könyv – amint egyik dedikációjában jelezte – csak „az elmeörség által csaknem négy évi pincefogságban tartott” katakombalét után kerülhetett forgalomba. A tíz éves periódust – 1930-1940 – felölelő dokumentumok, viták számbavétele, a kor szellemi áramlataiban való elmélyülés számottevően szélesbítette kutató tevékenységének körét. Gondoljunk csak a Makkai Sándor erdélyi püspök áttelepülése, „önigazolása” körüli vita újragondolását tartalmazó *Nem lehet* (A kisebbségi sors vitája – Molnár Gusztávval, Héttorony Kiadó, 1989) és a *Lehet – nem lehet* (Kisebbségi létértelmezések 1937-1987, Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 1995) című kötetekre s a továbbiakra, későbbiekre is: *Metaforától az élet felé*. Kisebbségi értelmiség – kisebbségi nyilvánosság. Tanulmányok (1987-1997) Kriterion Könyvkiadó, 1997; *Láthatatlan emlékművek*. Erdélyi variációk nyelv és lélek szövetségére (1970-2000). Felsőmagyarországi Kiadó 2000; *Horváth István és az erdélyi népi irodalmi irányzat*. Balassi Kiadó, Budapest, 2000; *Időrobbanás*.

Esszék, tanulmányok, dokumentumok a szellemi útkeresés műhelytörténetéből. Széphalom Könyvműhely, Budapest, 2003; *Paradigmaváltó erdélyi törekvések*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 2003; *Jöjjön el a mi időnk!* Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2005; *Legyen eszünk, ha már volt*. Felsőmagyarországi Kiadó, 2006. Az e könyvekben közölt tanulmányok mind-mind azt jelzik, hogy immár akadémiai szintű felvértezéssel nyúl a választott témákhoz, melyek epicentrumában – a kötetek alcímeiben is többször utal erre – a kisebbségi értelmiség, a kisebbségi lét és nyilvánosság elemzése, bemutatása, a mának szóló tapasztalatok és tanulságok feltárása és összegzése szerepel. Teszi mindezt azzal a határozott szándékkal, célzattal, hogy a ma élők s a felnövekvő nemzedék gondolkodását, cselekvését az erdélyi magyar nemzeti közösség szolgálatára szólítsa, buzdítsa. A különböző kiadók jelzik, hogy erre itthon és az anyaországban egyaránt igény nagy igény mutatkozik.

Cseke Péter most megjelent kötete²⁷⁸ is ennek a törekvésnek a jegyében született, irányítúként szolgál a szociografikus művek igazságainak a felfedezéséhez, tudatosításához. Elsősorban az egyetemi szintű újságíró- és a tanszéken folyó média és kommunikációs mesterképzésben részesülő hallgatóknak, amellet pedig a szociográfia iránt érdeklődő olvasóknak is.

Ezt szolgálja a sajtótörténeti visszatekintés, a sajtó értékhordozó és értékteremtő funkciójának, módzatainak a számbavétele. Hozzá a tanítványainak szóló intés: minden korban legyenek azonosak legjobb önmagukkal – másként indulni e pályán aligha érdemes! Tudatukba kell vésniük, hogy „az újságírásban nem az »adatok mázsája« hordozza az igazságot, hanem a jól kiválasztott, esetlegességüktől és kétértelműségüktől megfosztott, önmagukon túlmutató tények”. A felelősség rendkívül nagy, hisz „a független sajtó a nyilvánosság megteremtője, ami nélkül a demokratikus viszonyok kialakítása és megszilárdítása elképzelhetetlen”.

Az ajándékba kapott sajtószabadság, a hírközlő fórumok közti versengés rendkívüli kihívást jelent. A média fölött való rendelkezésért folyó harc kíméletlen, hisz – a középkori mondás: cuius regio, eius religio latin maximo analógiájára –, „akié a sajtó, a rádió, a televízió – azé a hatalom”. Az önmaga méltóságára és jó hírére adó sajtó és újságíró – álljon bár a spektrum bármely oldalán – sosem feledkezhet meg a minőség kritériumáról, az erkölcsi-etikai mércéről! „Meglátni és tudatosítani a mulandóságban a maradandót” – egy időben jelent szakmai rátermettséget, ráhangoltságot, lelkiismereti kérdést és olvasói elvárást.

A szociográfia – e sajátosan kelet-közép-európai születésű műfaj – „a tapasztalati valóság sok szempontú *objektív* megközelítését és *szubjektív* bemutatását tűzte ki célul”. Oly társadalomrajz, amely a kor égető kérdéseit tette föl s kereste rájuk a választ – pragmatikus vagy költői úton. A múlt század harmincas éveiben virágkorát érő, a hetvenes években újra teret hódított műfaj hármas tagolódásban – irodalmi és tudományos igénnyel, újságíró eszközök segítségével – bontakozott ki, járult hozzá a társadalom mélyrétegeinek a feltáráshoz, jobb megismeréséhez, nyújtott tájékozódási pontokat az útkereső értelmiségnek, a népi, nemzeti elkötelezettségű politikusoknak.

A történeti, elméleti megalapozást taglaló fejezetekben a szociológiai és szociográfiai valóságfeltárás erdélyi műhelyeibe nyerhetünk bepillantást. Oly terület ez, amelyben a szakmaiságon túlmenően a téma iránti érzelmi kötődés is hangot kap. Hisz a szerző számára e kor, s maga a szociográfia nem csupán kutatási téma, feldolgozásra váró feladat, hanem tanítómesetek és példák sokasága, akiktől/amelyekből oly sokat tanulhatunk/meríthetünk. Az Erdélyi Fialatok, a Korunk, az Erdélyi Helikon és a Hitel folyóirat, Venczel József, Jancsó Béla, Balázs Ferenc, továbbá Sütő András, Horváth István, Beke György példát adott, mércét jelentett „a szociális lelkiismeret ébresztésében és a nemzetnevelés gondjainak felvállalásában”.

²⁷⁸ Cseke Péter: *A magyar szociográfia erdélyi műhelyei*. Magyar Napló, Budapest, 2008

A műfaj művelői sosem titkolták: írásaikkal nemzetpolitikai agitációt, konstruktív propagandát folytatnak. Kisebbségi helyzetben a szociográfia ennél is tovább lépett: a „szellemi ellenállás műfaja” lett. A Beke György mondta ki: „a kisebbségi sors nemcsak téma, ihletforrás, de egyben megtartó erő is”, a védekező, önmagunk megőrzését szolgáló irodalom szerepét ölti magára. Balogh Edgár még tovább szélesbítette a kört, annak társadalomszervező feladatára figyelmeztetett; az erdélyi szociográfiától „a permanens önvédelemre szorított romániai magyarság *belső kohéziójának a megteremtését*” várta. „Felfogása szerint – teszi hozzá Cseke Péter – ugyanis a reális társadalomismeret *az egészséges nemzeti tudatot* erősíti az erdélyi magyarság körében.” Ez a szándék és akarat, tudatos és elkötelezett cselekvés vezette el az erdélyi írók legjobbjait az „otthonirodalom” megteremtéséhez, oly remekművek megszületéséhez, mint Balázs Ferenc: *A rög alatt*, Böződi György: *Székely bánja*, Tamási Áron: *Szülőföldem* című alkotása, ama irodalmi fogantatású szociográfiákhoz, amelyek – Molter Károly meglátásait idézve – „a külső hatalmi tényezőktől független, az önerőből is megvalósítható gazdasági, társadalmi és szellemi *otthonteremtésre*, nemzeti identitást megtartó léleképítésre” szólították Erdély magyarságát. Ez korántsem jelentett valamiféle elzárkózási szándékot! Műveikben „a szűkösebb erdélyi láthatárt az egyetemes emberi horizont felé kívánták tágítani”. Hazai előképek Kós Károly *Erdély és Kalotaszeg* című munkái voltak, a belőlük sugárzó tárgyszeretet beépült az ő műveikbe is.

A három említett alapmű – *A rög alatt*, a *Székely bánja*, a *Szülőföldem* – genezise ugyanabból a talajból fakadt, megírásukat is ugyanaz a szándék vezérli. Mindhármukra érvényesnek tekinthetjük Tamási Áronnak a helikoni íróközösség tízedik találkozásán elhangzott szavait: „Sorsunk, könyveink sorsa is az erkölcsi magatartásunkon nyugszik: áll vagy bukik. Ennek az erkölcsi magatartásnak pedig a mi életünkben három ismertető jele van. Először: forduljunk egészen a nép felé, melynek sorsa, élete és küzdelme a mi egyetlen gazdánk. Másodszor: a szépirodalmi munkásságon kívül, próbáljuk a szellemi működés minden más eszközeivel is felmérni ennek a népnek a sorsát. Harmadszor: alkalmazzunk mindig szigorú erkölcsi mértéket: erkölcsit, ha cselekedetről van szó, s az erkölcsi mellett a legnagyobb művészt, ha írásokkal állunk szemben.” Ezek együttese adhatta azt a hatást, amely e műveket valóban közvéleményalakító tényezővé tette, emelte. Íróik egyszerre voltak az elemzett valóság külső szemlélői és a fölvetett gondokkal bensőleg is, érzelmi szinten is azonosuló alkotók. A feladatra való felkészülés, a rálátást biztosító tér- és időbeli távlat segített abban, hogy ez az otthonirodalom ne csupán a tájhaza számára fogalmazzon meg időtálló üzenetet: „Balázs Ferenc, Böződi György, Tamási Áron is azt a helyet, azt a világot írja le, amelyik létezésének értelmet ad, melynek jövőjéért írástudói felelősséget érez. Azokat a szálakat keresik, amelyek összekötik a létüknek értelmet adó világot a történelemmel, a nemzeti léttel, az emberiséggel.” E szálak megvilágításával vezet el bennünket az erdélyi szociográfia e három alapműve közös vonása – „az élet megtartásáért és kiteljesítéséért folytatott küzdelem” – a bemutatásához. A szerkezeti, műfaji elemzés során utal a szerzők által bejárt kisebbségi keresztutakra, a tudományos igényszintre és felvértezettségre, a szavak és tettek azonosságára, a művek vallomások és lírai eszköztárára, a valóságelemek és a fantázia szerepére – a belőlük kisugárzó, mindmáig érvényes következtetésre: „csak reális önismeretre lehet jövőt építeni”. Oly önismerettel, amelyben az egyéni és közösségi értékhorizontok egymást fedve tárulnak fel előttünk.

Ami a két világháború közti Erdély társadalmában lehetséges volt, a hatalom – helyi túlkapásoktól eltekintve – nem támasztott kikerülhetetlen akadályt a szociográfus elé, a háború után csak a prágai tavaszt követő időkben vált lehetővé e nagyon fontos műfaj újraélesztése. A realitás, az önismeret iránti igény, „a történelmi igazság keresésének írói szenvedélye” az ötvenes, hatvanas is ott rejtekezett az írói műhelyek égboltján. Cseke Péter a *Gondos atyafiság* írója, Szabó Gyula édesapja támasztotta erkölcsi mércét idézi: „ha írni akar, akkor a

valóságnak megfelelően írjon, mert nem szeretné, ha falusfelei közül valaki is a szemébe vágna: a fia pénzért meghamisítja a történelmet”. Mennyire egybecseng ez Sütő András édesanyjának szavaival, aki ugyancsak az igazságot tartja a róluk megírandó könyv legfőbb morális/művészi mércéjének. Milyen igazságról is álmodik? „...lenne bár egy könyvecske, ó, nemcsak vigasztalónak, hanem tanúságképpen egyről és másról, ami megesett velünk.”

A hatalom által palackba fojtott dzsinn, amint a szorítás enyhült, kiszökött börtönéből. Az anyaországban újraindított Magyarország felfedezése könyvsorozat itthon is visszhangra talált: a riport, a szociográfia újra visszakövetelte helyét a romániai magyar sajtóban. A népi írók nemzetmentő eszméin nevelkedett idősebb nemzedék eszmeileg felvértezett tagjai mellé felsorakoztak a fiatalabbak is. Beke Györgynek *Az utolsó Bethlen* című riportja megjelenését követően bontakozott ki az Ifjúmunkás 1968-as riportvitája, amely az Igaz Szó által 1974-ben szervezett eszmeeserével kiegészülve a műfaj iránti elvárást, a kitűzött célokat is kánonba foglalta. Központjában a Beke György által kimondott két szó: „magunk keresése”. Az jelölte ki az utat, szabta meg a műfaj koordinátáit. Mi a jellemzője annak az írásnak, amely ezen az úton kíván haladni? „...a riport bátorság és gyötrelme, sorskérdések bátorsága és gyötrelme, hűség és művészet...” Kulcsszavak. Etikai/erkölcsi/művészi vonatkozásban egyaránt. Mögöttük fölsejlik Móricz Zsigmond eszményé magasztosult riporteri teljesítménye, a mártírhálálával megdicsőült Szabédi László arcvonásai.

Az Igaz Szó hasábjain 1969 és 1979 között igencsak megnőtt az irodalmi ihletettségu és szociográfiai töltetű riportok száma. Beke György, Gálfalvi György, Herédi Gusztáv, Cseke Péter, Farkas Árpád, Molnár H. Lajos, Fodor Sándor, Panek Zoltán... neve jelzi a szerzőgárda sokszínűségét, a műfaj térhódítását, újra kivívott rangját. Ennek jele az, hogy sorra jelennek meg szociográfia-kötetek, Gálfalvi György, Cseke Péter, Tófalvi Zoltán, Bodó Barna, Molnár H. Lajos, Lőrincz György könyve.

Az általános kép felvázolását követően – a kötet első részében megtapasztaltakhoz hasonlóan – a szerző a műfaj csúcsteljesítményeit nyújtó írókra koncentrált: Horváth István, Sütő András, Beke György immár lezárult életművére. „...ők hárman teremtették újjá a műfaj két világháború közötti alakváltozatait. Sütő az írói szociográfiát, Horváth István a tudományos igényű írói falurajzot, Beke György pedig az újságírói munkából kinövő szociográfiai riportot.” A kötet tárgykörébe tartozó művek elemzése, az alkotási folyamat feltárásakor a tárgyilagos elemzésen átsugárzik személyiségük varázsa, a mester és tanítvány bensőséges viszonyának hangulata, melegsége. Érvéleseit – főleg Sütő András esetében – jeles irodalomtörténészek, társadalomkutatók elismerő szavaival teszi meggyőzőbbé. A Horváth István képbe jócskán átsugárzik a róla írt monográfia írásakor felhalmozott ismeretanyag, az a heroikus küzdelem, melyet a *Magyarórdi toronyalja* írásakor falusfelei közegellenállása ellenére folytatott. Sikerral, hisz „a toronyalja megírásával úgy kiemelkedett közülük, mint a torony a faluból”. Cseke Péterhez Beke György személyisége és alkotó tevékenysége állt a legközelebb. „Nagy vállalkozások korának hőse, s egyszersmind alázatos nemzeti napszámosa. (...) Ráérezett arra, hogy a szociográfiai töltetű riportjai által vágott csapásán haladva tágabb szellemi horizontokig juthat el, életbevágóan fontos értéktartományokat hódíthat vissza számunkra.” Ez önmagában is tiszteletre és csodálatra méltó. Életműve kimeríthetetlen példatára a közszolgálatra készülő médiaszakos hallgatóknak. A „barangoló-kötetek”-ről Pomogáts Béla elismerő szavait idézi: „Erdélyben a szociográfia és a valóságfeltáró riport nem pusztán az irodalom műfaji palettájának egyik színe, hanem a nemzeti felelősségvállalás és elkötelezettség írásban rögzített tanúságtétele is.” A Beke Györgyről rajzolt pályakép rávilágít az életmű társadalmi és életrajzi hátterére, a csángó-kérdés felkarolására, valóságsszemléletének alakulására. Bárhova is vezet útja, mindenütt a megmaradás sajátos életjeleit kutatta, mutatta fel biztatás- és tanulságképpen olvasóinak. Értékeit a Magyar Örökség Díj hitelesítette és szentesítette: „Beke György enciklopedikus hungarológiája közös kincse az egyetemes magyarságnak”.

Cseke Péter könyvét rendkívüli tanulsággal forgathatják mindazok, akiket sorskérdéseink foglalkoztatnak, akik az érdekorientáltságú világban is hisznek abban, hogy az egyéni célok, álmok fölött van egy fontosabb, egy magasztosabb: a közösségé, az erdélyi magyar közösségé, az egyetemes magyarságé, amiért küzdeni legnemesebb kötelességeink közé tartozik, akik eleik példájából ehhez erőt meríthetnek.

A kötet értékes alkotóeleme a magyar szociográfia alapműveinek hetvenöt évet felölelő jegyzéke. A százhetvennégy mű közt ott sorakoznak az erdélyi szerzők – a fentebb említetteken kívül Mikó Imre, Vámszer Géza, Mózes Attila, Gazda József, Ferenczes István, Benkő Levente, Sylvester Lajos – munkái is. A Cseke Péter által a kötetben hasznosított gazdag könyvészet az előbbiekhöz hasonlóan segíthet bennünket a tárgykör jobb megismerésében.

Fájlaljuk, hogy a magyarországi kiadás nehezen hozzáférhető az erdélyi magyar olvasótábor, újságíró-társadalom számára. Ott kellene lennie választott képviselőink könyvespolcán is: hogy az elődök példája, a közszolgálat elhivatottságával küzdelmet és áldozatot vállalók munkájából erőt s biztatást merítsenek mai és jövőbeni küzdelmeinkhez.

A szerzőről:

MÁRIÁS József: ny. újságíró. Felsőbányán született, 1940-ben. Elemi iskoláit szülővárosában, a gimnáziumot Nagybányán végezte, 1957-ben. 1962-ben a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen magyar nyelv- és irodalomtanári képesítést nyert. 1964-től a nagybányai Bányavidéki Fáklya, 1968 és 1990 között a Szatmári Hírlap, 1990 és 2001 között a Szatmári Friss Újság munkatársa. 2001 decemberétől Nyíregyházán él. Előszeretettel foglalkozott az irodalom népszerűsítésével. Érdeklődése középpontjában Németh László, Sütő András, Beke György, a két világháború közötti erdélyi irodalom szerepelt. 1995-2002 között szerkesztette a Szatmári Római Katolikus Egyházmegye kiadásában megjelent könyvnaplót. A nagybányai Misztótfalusi Kis Miklós Közművelődési Egyesület kiadásában megjelent EMKE Füzetek sorozatban szerkesztette az *In memoriam Németh László* és a *Felsőbányai Kalauz* című köteteket. A magyar lapok széles spektrumának munkatársa.